

ISSN 0235 — 3490

АРХЕОЛОГІЯ

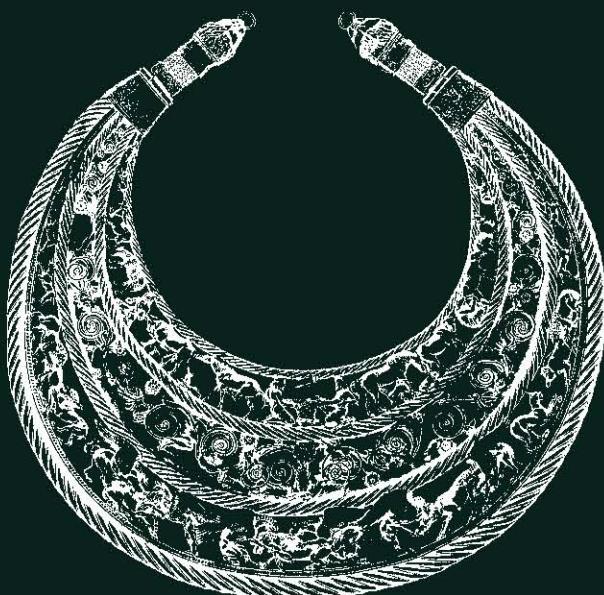
ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ

НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ

СТАТТІ
РЕЦЕНЗІЇ
ХРОНІКА
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЇ

ДИСКУСІЇ
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ

1 • 2005

АРХЕОЛОГІЯ. Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від першісті до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів дослідження пам'яток на території України та за рубежом, біографічні матеріали, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Archeology is a journal discussing problems of archaeology and ancient history of Ukraine. It presents articles on ancient history and archaeology from Savagery till Middle Ages, publications of new materials and research results regarding monuments situated on the territory of Ukraine and abroad, biographic materials, reviews, chronicles.

For the benefit of historians, local lore researchers, teachers, students of historical departments, everybody interested in the ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець

Інститут археології Національної Академії наук України

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ
КВ № 432 від 23.02.94

Редакція

*E.A. Кравченко,
P.B. Лисенко*

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ — 210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (380-44) 418-91-38
Факс: (380-44) 418-33-06
E-mail: editor@iananu.kiev.ua
[http://www.iananu.kiev.ua/
archaeology/index](http://www.iananu.kiev.ua/archaeology/index)

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу

Редактори

*O.I. Калаїнкова,
O.A. Петриченко*

Технічний редактор
T.M. Шендерович

Коректор
I.B. Ревчук

Комп'ютерна верстка
C.A. Горбаненка

Усі права застережено.
Передрук можливий зі згоди
редакції журналу «Археологія»
та авторів статті.

Головний редактор

ТОЛОЧКО П.П., академік НАН України

Редакційна колегія

БАРАН В.Д., член-кореспондент НАН України

БУНЯТЯН К.П., кандидат історичних наук

ВИНОКУР І.С., доктор історичних наук (Кам'янець-Подільський педагогічний університет)

ГАВРИЛЮК Н.О., доктор історичних наук

ГЛАДКИХ М.І., доктор історичних наук (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

ЗАЛІЗНЯК Л.Л., доктор історичних наук

ЗУБАР В.М. (відповідальний секретар), доктор історичних наук

ІВАКІН Г.Ю. (заступник головного редактора), доктор історичних наук

КОЗАК Д.Н., доктор історичних наук

КРИЖИЦЬКИЙ С.Д., член-кореспондент НАН України

МІХЕЄВ В.К., доктор історичних наук (Міжнародний Соломонів університет, Східноукраїнська філія)

МОЦЯ О.П., член-кореспондент НАН України

ОТРОЩЕНКО В.В., доктор історичних наук

СИТНИК О.С., доктор історичних наук (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів)

СКОРИЙ С.А., доктор історичних наук

СТАНКО В.Н., доктор історичних наук (Миколаївський державний педагогічний університет ім. В.О. Сухомлинського)

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В., доктор історичних наук (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

ТОЩЕВ Г.М., кандидат історичних наук (Запорізький державний університет)

ЧЕРНЕНКО Є.В., доктор історичних наук

Здано до набору 07.12.2004. Підписано до друку 07.03.2005. Формат 60×84/8.
Папір офсетний № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 16,00.
Обл.-вид. арк. 15,70. Наклад 700 прим. Зам. 1316.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом
«Академперіодика», 01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2005

ЗМІСТ

Статті

- СКОРИЙ С.А. Відділ скіфо-сарматської археології: історія, підсумки, перспективи
ЗУБАР В.М. Херсонес і таври: протистояння чи взаємодія?
ХРАПУНОВ М.І. З приводу часу входження Боспору до складу Візантії

Articles

- 3 SKORYI, S.A. Scythian and Sarmatian Archaeology Department: History, Results, and Perspectives
16 ZUBAR, V.M. Chersonesos and Taurians: Confrontation or Cooperation?
29 KHRAPUNOV, M.I. To the Question of Date of Bosporos Coming into Byzantine

Публікації археологічних матеріалів

- ЧЕРНЯКОВ І.Т. Стела бронзового віку з Верхоріччя
БУЙСЬКИХ А.В. До питання про надмогильні пам'ятники некрополя Херсонеса Таврійського IV—III ст. до н. е.
ТЕРПІЛОВСЬКИЙ Р.В., ПЕТРАУСКАС О.В. Черняхівські поховання могильника Дідів Шпиль на Канівщині

Publications of archaeological materials

- 37 CHERNYAKOV, I.T. Bronze Age Stele from the village of Verhoricha
47 BUISKYKH, A.V. To the Question of Grave Monuments from the Necropolis of Tauric Chersonesos Dating from IV — III cc. B.C.
58 TERPILOVSKIY, R.V., PETRAUSKAS, O.V. Chernyakhiv Culture Burials of the Didiv Shpil cemetery in Kaniv Region

До історії стародавнього виробництва

- СТРЕЛЬНИК М.О., ХОМЧIK М.А. Про технологію прядіння за античної доби в Надчорномор'ї
ГОРБАНЕНКО С.А. Землеробство жителів поселень поблизу с. Волинцеве

To the history of ancient crafts

- 70 STRELNIK, M.O., HOMCHIK, M.A. To the Spinning Technology in the Ancient Period of the Black Sea North Region
75 GORBANENKO, S.A. Agriculture at the Settlements Near the Village of Volyntseve

Нові відкриття і знахідки

- СМОЛЬЯНІНОВА С.П. Ливарні форми з Тіри

Discoveries and recent finds

- 82 SMOLJANINOVA, S.P. Casting Moulds from Tyras

На допомогу вчителю

МИСЬКА Р.Г. Княжа Теребовля (історіографічний огляд)

Рецензії

КЛОСІНСЬКА Е. Микола Бандрівський. Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури

КОЛОБОВ О.В. Зубарь В.М., Крыжицкий С.Д., Марченко Л.В., Русєва Г.С., Сорочан С.Б., Храпунов Н.И. Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.: Очерки истории и культуры

ТРЕЙСТЕР М.Ю. Архипова Є.І., Відейко М.Ю., Клочко В.І., Левада М.Е., Симоненко О.В., Стоянов Р.В. Платар. Колекція старожитностей родин Платонових і Тарут: Каталог; Шедеври Платар. Колекція старожитностей: Фотоальбом / За редакцією І.Г. Явтушенко

Хроніка

До 60-річчя Олексія Володимировича Чернечова

До 60-річчя Анатолія Степановича Острoverхова

СКОРИЙ С.А., ТОЩЕВ Г.М. Четверті Граківські читання

ЗВІЗДЕЦЬКИЙ В.А. Міжнародна археологічна конференція у м. Коростень Житомирської обл.

Пам'яті Олега Михайловича Приходнюка

Пам'яті Ігоря Станіславовича Піоро

Наші автори

Список скорочень

Пам'ятка авторам

Educational page

92 MYS'KA, R.G. The Town of Terebovlya at the Age of Princes (historiographical review)

Book review

96 KLOSINS'KA, E. Микола Бандрівський, Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури

101 KOLOBOV, O.V. Зубарь В.М., Крыжицкий С.Д., Марченко Л.В., Русєва Г.С., Сорочан С.Б., Храпунов Н.И. Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.: Очерки истории и культуры

103 TREISTER, M.Yu. Архипова Є.І., Відейко М.Ю., Клочко В.І., Левада М.Е., Симоненко О.В., Стоянов Р.В. Платар. Колекція старожитностей родин Платонових і Тарут: Каталог; Шедеври Платар. Колекція старожитностей: Фотоальбом / За редакцією І.Г. Явтушенко

News revue

108 On the Occasion of the 60th Anniversary of Oleksiy V. Chernetsov

109 On the Occasion of the 60th Anniversary of Anatoliy S. Ostroverkhov

111 SKORYJ, S.A., TOSHCHEV, G.M. 4th International Scientific Conference Dedicated to B.M. Grakiv

112 ZVIZDETS'KYJ, B.A. International Archaeological Conference in the Town of Korosten' of Zhytomyr Region

113 Oleg M. Prykhodniuk. Memoria

115 Igor S. Pioro. Memoria

116 Authors

117 Abbreviations

118 List of instructions for authors

Статті

С.А. Скорий

ВІДДІЛ СКІФО-САРМАТСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЙ: ІСТОРІЯ, ПІДСУМКИ, ПЕРСПЕКТИВИ¹

Статтю присвячено одному з основних наукових осередків вивчення раннього залізного віку в Україні — Відділу скіфо-сарматської археології ІА НАНУ, якому нещодавно виповнилось 60 років.

Життя наукового підрозділу деякою мірою подібне до життя людини. Тут також є момент народження та всі послідовні фази розвитку, з підйомами та спадами, яскравими подіями та досить рутинними буднями. Зазвичай 60 років для людини — це не просто важливий ювілей, але й певна знакова подія, коли варто обдумувати пережите, оцінювати здобутки та життєві невдачі, з позицій набутого досвіду раціонально визначати найважливішу мету та задачі. Мені здається, що подібним чином ми можемо сприймати і нещодавній ювілей нашого Відділу скіфо-сарматської археології, вбачаючи в цьому певну усвідомлену необхідність. Симптоматично: ані 10, ані 20 років тому у співробітників Відділу не виникала ідея говорити про наш вік. Очевидно, тоді ми ще не були достатньо зрілі для підбиття підсумків.

Для розуміння тих позицій, які займає сьогодні Відділ скіфо-сарматської археології як науковий підрозділ Інституту археології, як школа чи науковий напрямок вивчення археології раннього залізного віку Східної Європи, для усвідомлення наших перспектив, вочевидь, необхідно знати і пам'ятати свою історію. Вона ж у нас цікава, повчальна, деякою мірою позначена елементами драматизму.

Перш ніж зупинитися на деяких її подіях, на мій погляд, *найменш відомих* чи *найбільш вартих уваги*, подам небагато статистики.

День народження Відділу — 14 липня 1944 р. На засіданні Президії АН УРСР була затверджена структура Інституту археології; яка включала, окрім нашого відділу, первісної, слов'янської археології та Львівський відділ археології (Архів Опис № 1, дело № 164, лист № 108).

Назва та статус. За 60-річний період назва нашого наукового підрозділу та його статус пережили низку метаморфоз. 1944—45 рр. — Відділ скіфської та античної археології, 1945—47 рр. — Відділ археології скіфо-сарматських племен та античних міст, 1947—1961 рр. — Відділ скіфо-античної археології (тобто спеціалісти з археології раннього залізного віку працювали в межах одного наукового підрозділу з археологами- античниками). 10 лютого 1961 р. з Відділу скіфо- античної археології відокремився незалежний Відділ скіфо-сарматської археології; у 1964 р. він знову був об'єднаний з Відділом античної археології; це об'єднання отримало назву «Відділ скіфо- античної археології» з групою в м. Сімферополь і заповідником Ольвія». У вересні 1968 р. наш науковий підрозділ розмежувався з колегами- античниками та отримав назву «Відділ археології раннього залізного віку». У 1986—1993 рр. відділ втратив свій незалежний статус і став Сектором скіфо- сарматської археології в межах Відділу скіфо- античної археології; у 1993 р. Сектор було перетворено на *Відділ скіфо-сарматської археології*. Ця назва збереглася і дотепер.

Таким чином, з точки зору тривалості назви відділу безперечна перевага належить назвам «Відділ археології раннього залізного віку» (19 років) та «Відділ скіфо-сарматської археології» (15 років).

Завідувачі Відділу: 1944—1949 рр. — канд. іст. наук **Фабриціус І.В.** (1882—1966), 1949—1981 рр. — д-р іст. наук **Терепохжкін О.І.** (1907—1981), 1981—1986 рр. — канд. іст. наук **Черненко Е.В.**, 1986—1993 рр. — канд. іст. наук **Мозолевський Б.М.** (1936—1993), 1993—2002 рр. — д-р іст. наук **Мурзін В.Ю.**, з 2002 р. — д-р іст. наук **Скорий С.А.**

Звичайно, науковий підрозділ з назвою «Відділ археології скіфо-сарматських племен...» був створений влітку 1944 р. у межах Інституту археології АН УРСР не випадково. У довоєнні роки в Інституті, створеному 1938-го року на основі реорганізації Інституту історії матеріальної культури (50 літ...)

¹ В основі статті — доповідь на Міжнародній науковій конференції «60 років Відділу скіфо-сарматської археології ІА НАНУ» (Чигирин, 28 квітня — 2 травня 2004 р.).

I.V. Фабриціус

Є.Ф. Покровська

1984, с. 6), працювала група спеціалістів, яка займалася проблематикою раннього залізного віку, — І.В. Фабриціус, Є.Ф. Покровська, Л.Д. Дмитров. Основні зусилля дослідників були спрямовані, у першу чергу, на польове вивчення пам'яток лісостепової області України, меншою мірою — степової. І.В. Фабриціус та Є.Ф. Покровська обстежили городища скіфської епохи Правобережного Лісостепу — Пастерське, Мотронинське, Шарповське — у басейні р. Тясмин, Немировське — у Побужжі (1938 р.). На Шарповському городищі в 1938—

40 рр. І.В. Фабриціус почала розкопки, які дали в результаті дуже важливий матеріал (підкresлю, що це були *перші* дослідження городищ, у тому числі лісостепових, здійснені на високому науковому рівні). У степовій частині України роботи проводилися незначні: у 1938 р. І.В. Фабриціус, Є.Ф. Покровською — на Гаврилівському городищі в Нижньому Подніпров'ї, трохи раніше — у 1935 р. — Л.Д. Дмитров брав участь у розкопках скіфських курганів Нікопольського курганного поля (Дмитров 1946).

У повоєнний період загальний рівень розвитку археології раннього залізного віку дозволив зав. відділу І.В. Фабриціус запропонувати низку напрямків або тем, які, на її думку, повинні були стати сферою наукових інтересів співробітників. Серед них — «Кімерійці та скіфські проблеми», «Скіфи та Кавказ», «Скіфи та Середня Європа», «Скіфи та Урал», «Скіфи та Сибір». Я не випадково звертаю увагу на цей факт: у наступні роки та десятиліття частина з цих тем стали магістральними в дослідженнях співробітників нашого Відділу і, фактично, залишаються такими і до сьогодні. У зв'язку з цим, мені здається, роль І.В. Фабриціус у формуванні дослідницьких інтересів відділу залишилась *недооціненою*.

Польові дослідження відділу до кінця 40-х рр. здебільшого стосувались лісостепових пам'яток, перш за все — городищ (роботи на Шарповському, Макіївському, Хотівському городищах на Правобережжі — І.В. Фабриціус, Є.Ф. Покровська (Фабриціус 1949; 1952; 1952), початок розкопок на Басівському городищі на Лівобережжі — В.А. Іллінська (1952; 1965)), хоча співробітники брали участь і в розкопках степових пам'яток, зокрема — Кам'янського городища, які здійснила Нікопольська експедиція під керівництвом проф. МДУ Б.Н. Гракова (Є.Ф. Покровська, В.А. Іллінська).

Наприкінці 1940-х рр. Інститут археології почав роботу над фундаментальною темою «*Итоги изучения древней истории и археологии Украинской ССР*». Завданням відділу була підготовка велико-го розділу, присвяченого скіфо-сарматській добі. Мені довелось ознайомитися з багатьма архівними документами цього часу (зокрема, протоколами засідань відділу, де розглядався хід роботи над темою). Можу абсолютно точно стверджувати: ця робота була надзвичайно напруженою та важкою, досівіду писати подібні праці у співробітників не було. Структура плану-проспекту розділу теми, запропонована І.В. Фабриціус, не тільки неодноразово коригувалась, але й часто змінювалась. Забігаючи наперед, відзначу, що праця над «Ітогами» була закінчена в 1953 р., під час роботи вони були переіменовані на «Очерки» та видані українською мовою в 1957 р. під назвою — «Нариси стародавньої історії Української РСР». Здебільшого, ця робота стала основою для багатьох наступних найбільших узагальнюючих досліджень у галузі археології раннього залізного віку, створених співробітниками відділу (наприклад, розділи у

фундаментальних працях «Археологія Української РСР», українське та російське видання, 1971 та 1986 рр. та ін.).

У період згаданої напруженої праці над «Ітогами...» в 1948 р. на посаду старшого наукового співробітника у відділ прийшов канд. іст. наук О.І. Тереножкін. За його плечима був значний досвід роботи в Середній Азії та визнані досягнення у вивченні пам'яток вказаного регіону, зокрема давнього Самарканду. Зрозуміло, *скіфська тематика*, яка була центральною в дослідженнях відділу, для О.І. Тереножкіна була *новою*². І тут я б хотів торкнутися одного питання, на яке за звичай не звертають увагу, оповідаючи біографію самого Тереножкіна чи історію створення київської школи дослідників раннього залізного віку (Лесков 1967, с. 190—193; Мозолевський, Черненко 1978, с. 112—113; Алексей Иванович... (некролог) 1982; Мозолевский, Мурзин, Черненко 1987, с. 3—5; Мурзін 1996, с. 4—9; 1998, с. 5—8). Безперечно, більшість знань зі скіфської історії та археології, особливо степового регіону Північного Надчорномор'я, Олексій Іванович отримав самостійно в процесі напруженої роботи над наявними на той час матеріалами розкопок, писемними джерелами, нарешті — результатами власних польових досліджень. Але безсумнівно й інше: він узяв на озброєння той досвід і ті знання у вивченні та розумінні лісостепових пам'яток ранньої залізної доби, які зібрали до нього І.В. Фабрициус та Е.Ф. Покровська, О.І. Тереножкін, як видатний дослідник, умів не тільки генерувати свіжі ідеї, але й синтезувати знання, які накопичили його колеги.

Навесні 1949 р., виступивши з різкою та здебільшого справедливою критикою плану-проспекту скіфського розділу «Ітогов», О.І. Тереножкін як альтернативу запропонував свій варіант його структури (Протокол № 10, с. 1—4; Протокол № 16, с. 1—2). Фактично мова йшла про принципові розбіжності в розумінні історії скіфо-сарматського періоду і, врешті-решт, — лідерство у відділі скіфо-сарматської археології. Цікаво, що, критикуючи І.В. Фабрициус за региональний підхід у вивченні Скіфії, близький до М.І. Ростовцева, Олексій Іванович пізніше сам користувався ним у дослідженнях зі скіфської проблематики. До речі, цю критику підтримували далеко не всі співробітники відділу. Е.Ф. Покровська прямо зазначила: «Мне кажется, что от регионов мы откажемся тогда, когда изучим всю Скифию. Регионы — есть метод изучения Скифии» (Протокол № 10, с. 5). Як відомо, за цим принципом були згодом побу-

² До речі, слід зазначити, що О.І. Тереножкін уперше зіткнувся зі скіфськими старожитностями ще до війни, у 1938 р., пропрацювавши один польовий сезон в експедиції під керівництвом Б.М. Гракова в Нижньому Подніпров'ї, про що згадується в статті О.О. Кривцові-Гракової (1962, с. 5). Цікаво, що сам О.І. ніколи про це не розповідав.

О.І. Тереножкін

довані дослідження багатьох співробітників відділу, широко даний підхід використовується і сьогодні.

Влітку 1949 р. О.І. Тереножкін очолив Відділ археології скіфо-сарматських племен і античних міст Північного Надчорномор'я. Його керівництво продовжувалось 33 роки. Це ціла епоха в історії відділу, яку слід назвати «*дoboю Тереножкіна*».

Досить стисло основні досягнення цієї епохи можна сформулювати так: за роки керівництва відділом Олексій Іванович не тільки розробив чітку систему поглядів на основні проблеми передскіфського та скіфського періодів у Східній Європі, але й здійснив, очевидно, основну мету свого життя — створив і виховав у межах згаданих поглядів київську школу спеціалістів з археології раннього залізного віку, до якої ввійшли його однодумці та учні. До речі, на сьогодні майже половина співробітників нашого відділу є вихованцями О.І. Тереножкіна, хоча у відділі вже є й учні учнів Олексія Івановича (Мурзін 1996, с. 5; 1998, с. 8; Інститут археології... 1999, с. 10).

Із самого початку своєї діяльності О.І. Тереножкін розглядав скіфознавство як галузь історико-археологічної науки. Іншими словами, при вивченні проблем раннього залізного віку найбільш значущими джерелами для нього завжди були саме *археологічні матеріали*. При цьому, зрозуміло, передбачалось використання інших джерел: історичних письмових свідчень, даних мовознавства, антропології, етнографії тощо.

Про роль самого Олексія Івановича у вивчені передскіфського та скіфського періодів Східної Європи сказано та написано чимало (Лесков 1967, с. 190—193; Мозолевський, Черненко 1978, с. 112—113; Алексей Иванович... (некролог) 1982, с. 297—298; Мозолевский, Мурзин, Черненко

Рис. 1. Золоте окуття горита з Мелітопольського кургану

1987, с. 3—5; Березанская 1987, с. 5—7; Мурзін 1996, с. 4—9; Мурзін 1998, с. 5—8; Черняков 1998, с. 9—13), і мені не хотілося б повторюватися. Окремо лише декілька ключових моментів. О.І. Тереножкіну вдалося розробити найважливіші проблеми культурогенезу та етногенезу племен степової та лісостепової зон Північного Надчорномор'я епохи пізньої бронзи — раннього заліза, що знайшло відображення в його фундаментальних працях «Предскифський період на Дніпровському Правобережжі» (1961)³, «Кіммерийци» (1976), а також у монографії, написаної ним у співавторстві з дружиною та однодумцем В.А. Іллінською «Скифія VII—IV вв. до н.э.». Ці праці, вочевидь, завжди залишаться настільними книгами дослідників раннього залізного віку. Дуже багато цінного вініс Олексій Іванович у методику польових досліджень пам'яток доскіфського та скіфського періодів. І те, що потім стало звичним, ним робилося вперше. Будь-якому скіфологу нині зрозуміло: не було б досвіду розкопок, отриманого О.І. Тереножкіним у 1954 р. при дослідженні скіфського «царського» кургану в м. Мелітополь (Мелітопольський курган) (Тереножкін 1955, с. 23—34; 1955, с. 59—61; Тереножкін, Мозолевский 1988; Покровская 1955, с. 191—199; Алексей Іванович... (некролог) 1982, с. 298) (рис. 1), не були б проведенні в подальшому на високому науковому рівні розкопки цілої низки видатних курганів скіфської аристократії — Гайманової, Товстої Могил, Бердянського кургану, Огузу, Чортомлику та ін. Саме при дослідженні Мелітопольського кургану вперше була успішно застосована методика

дослідження глибоких підземних споруд з використанням спеціальних матеріалів для закріплення вказаних споруд та заличенням кваліфікованих гірників. Це ж стосується і великих курганів Лісостепу: без урахування досвіду розкопок О.І. Тереножкіним 9-метрового кургану епохи скіфської археїки біля с. Глеваха на Київщині (Тереножкін 1954, с. 80—97) дослідження великих лісостепових курганів навряд чи було б успішним. Кажучи про польову методику, варто згадати і запропоноване Олексієм Івановичем використання ручного геологічного бура для визначення курганів скіфського часу.

Хочу зупинитися на тому часі в житті відділу, коли йшло його становлення як наукового підрозділу, коли почала формуватися та сформувалася київська наукова школа дослідників раннього залізного віку, — на 50—60-х рр. уже минулого століття. Інколи думають, що співробітники Відділу скіфо-сарматської археології набули значного досвіду розкопок курганних старожитностей у період новобудівних робіт, які розпочалися в степових районах України приблизно із середини 60-х. Це не зовсім так. Першою масштабною новобудівною експедицією, яку очолив О.І. Тереножкін та в якій брали участь практично всі співробітники відділу, була експедиція 1951—52 рр. з дослідження курганних могильників у зоні спорудження Молочанського водосховища. Саме в період цієї експедиції і сам О.І. Тереножкін, і Є.Ф. Покровська, В.А. Іллінська, М.І. Вязьмітіна, Г.Т. Ковпаненко отримали перший та дуже важливий досвід розкопок курганів, хоча в ті роки спеціальна техніка ще не застосувалася. Хочу підкреслити, що під час робіт на річці Молочній в експедиції О.І. Тереножкіна був вироблений описовий модуль археологічних підкурганних старожитностей, яким у

³ Основою монографії є докторська дисертація «Предскифський період в Дніпровському Лесостепному Правобережжі», захищена О.І. Тереножкіним у Москві (ІІМК) у 1958 р.

подальшому стали користуватися практично всі новобудівні експедиції України. У результаті робіт у зоні Молочанського водосховища було досліджено більше ніж 500 підкурганних поховань різних історичних епох (Тереножкин 1952; 1953, с. 88; 1960; Вязьмітіна, Іллінська, Покровська, Тереножкин, Ковпаненко 1960). До речі, тоді ж були розкопані і сарматські могильники, що мало дуже важливе значення для вивчення сарматської проблематики в Україні (з того часу вона стала основною сферою наукових інтересів М.І. Вязьмітіної) (Вязьмітіна 1960).

Та все ж для відділу степові дослідження у 50-ті — першій половині 60-х рр. радше були щасливим винятком, ніж правилом (окрім робіт на р. Молочній, до таких щасливих випадків можна ще віднести згадані вже розкопки Мелітопольського кургану, а також дослідження пам'яток пізньоскіфської культури на Нижньому Дніпрі: М.І. Вязьмітіною — поселення і могильника біля с. Золота Балка (Вязьмітина, Фурманская 1955; Вязьмітіна 1957; 1962; 1961; 1972), Л.Д. Дмитровим — Любомівського городища (Дмитров, Зуц, Копилов 1961)). У цей період польові роботи відділу в основному були сконцентровані в лісостепової зоні. Безсумнівно, значною мірою це пояснюється тим, що з початку 50-х (після спорудження Молочанського водосховища) будь-які великі новобудівні роботи з відповідним фінансуванням та використанням механізмів у степової зоні Північного Причорномор'я не проводились. Розкопки ж курганів, у тому числі раннього залишного віку, — справа дорога, що потребує застосування спеціальної техніки.

В історії доскіфського та скіфського періодів території лісостепової України існувало досить багато «білих плям». 50-ті — початок 60-х рр. — це час не лише великих археологічних польових робіт в українському Лісостепу, але й досить *важливих результатів*: були виділені нові археологічні культури пізньої бронзи — раннього залишного віку — білогрудівська, чорноліська (О.І. Тереножкін (Тереножкін 1951; 1954; 1961; Березанская 1987)), особливий перехідний період у культурі раннього залишного віку — жаботинський етап (Є.Ф. Покровська (Покровская 1955; 1973; Вязьмітіна, Покровська 1956)), локальні варіанти культури скіфського часу в Дніпровському Правобережжі (І.В. Фабриціус, Г.І. Смирнова, В.Г. Петренко, О.І. Тереножкін) і Лівобережжі (В.А. Іллінська, Г.Т. Ковпаненко, Б.А. Шрамко (Фабриціус 1951; Іллінська 1950; Смирнова 1954; Шрамко 1962; Либеров 1962; Петренко 1956; 1961; 1967; Ковпаненко 1963; 1967; Тереножкін 1965)) тощо.

Одна з характерних рис того періоду, яку, на жаль, згодом було втрачено, — тісна співпраця київських археологів з російськими, у першу чергу — московськими колегами. Так, наприклад, на початку 50-х рр., у період, коли О.І. Тереножкін керував Кременчуцькою експедицією, керівником Новогеоргіївського загону був проф. МДУ

М.І. Вязьмітіна

Б.М. Граков, який здійснив розкопки Московського городища чорноліської культури (Тереножкін 1959). В.Г. Петренко, яка багато зробила для дослідження пам'яток скіфської епохи Правобережжя Середнього Подніпров'я, спільно з Є.Ф. Покровською та Г.Т. Ковпаненко в 60-ті рр. проводила розкопки на поселенні раннього залишного віку біля с. Хрешчатик (Покровська, Петренко, Ковпаненко 1971). Схожі приклади можна було б продовжувати.

Наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. у відділі, здебільшого завдяки аспірантурі, прийшла група молодих енергійних дослідників — О.М. Лесков, Є.В. Черненко, Е.В. Яковенко, В.І. Бідзіля, М.М. Чередниченко, дещо пізніше (не через аспірантуру) — Б.М. Мозолевський. Зазначимо, що темою дисертації О.М. Лескова стали пам'ятки кизил-кобинської (таврської) культури Криму, В.І. Бідзілі — історія племен Закарпаття перших століть нашої ери, тобто теми не традиційно скіфознавчі, що сприяло розширенню проблематики відділу в цілому. Більшість згаданих дослідників досить швидко підготувала дисертаційні роботи, успішно захистила їх та видала як монографії (Лесков 1961; 1965; Черненко 1966; 1968; Бідзіля 1966; 1971; Яковенко 1969; 1974). До середини 60-х рр. у відділі сформувався колектив спеціалістів із широким діапазоном знань та наукових інтересів, перш за все — з передскіфського та скіфо-сарматського часів. На чолі його стояли визнані дослідники археології раннього залишного віку — О.І. Тереножкін, В.А. Іллінська. Мабуть, саме цей етап можна вважати завершальним моментом створення київської школи дослідників раннього залишного віку.

На жаль, у той час на тлі беззаперечних досягнень були і негативні моменти, які, в результаті, вплинули на розвиток відділу. Мається на увазі

Біля скіфської катакомби. Справа наліво: В.А. Іллінська, О.І. Тереножкін, Є.В. Черненко, Е.В. Яковенко, Б.М. Грakov, Г.Т. Ковпаненко (60-ті рр.)

вихід на пенсію (скоріше, звільнення) у віці 59 років старшого наукового співробітника канд. іст. наук Є.Ф. Покровської, дуже ерудованого, чудово підготовленого дослідника Скіфії. З іменем Євгенії Федорівни пов'язано відкриття та дослідження цілої низки цікавих поселень і поховальних пам'яток доскіфського та скіфського часу в українському Лісостепу, в тому числі поселення на Тараковій горі поблизу с. Жаботин, що дозволило їй виділити особливий етап чи період в археології раннього залізного віку. Дуже прикро, що вона залишила відділ в активному науковому віці (померла ж Євгенія Федорівна майже у 90 років).

Уже на початку 60-х рр. співробітники відділу та його керівництво почали усвідомлювати, що в дослідженні пам'яток раннього залізного віку, а саме скіфської культури, спостерігається помітний дисбаланс: старожитності скіфського часу Лісостепу виявилися значно краще вивченими, ніж степові скіфські пам'ятки. Цю думку досить чітко висловив на одному із засідань у 1962 р. молодий дослідник О.М. Лесков. Його виступ зафіксовано в протоколі: «Наш отдел ... много сделал для изучения Лесостепи. В этом отношении он является главным центром, но в области изучения Степи ... работу необходимо усилить» (Протокол № 3, с. 1). На цьому ж засіданні В.А. Іллінська сформулювала також одне з конкретних завдань для майбутніх степових експедицій: «Надо готовиться к раскопкам больших скіфских курганов» (Протокол № 3, с. 3). Таким чином, одним із головних стратегічних завдань відділу і українського скіфознавства в цілому стали масштабні польові дослідження скіфських пам'яток у степовій зоні Північного Над-

чорномор'я. Як відомо, потреби науки вдало збіглись з початком величезного за обсягом спорудження меліоративних систем у південних районах України. Новобудівний період в історії Інституту археології НАНУ і відділу зокрема займає *майже четверть століття*. Я не буду окремо зупинятися на цій темі: вона досить добре відома. Відзначу лише декілька моментів. Початок «новобудівного бума» в українській археології (так інколи називають цей період у науково-популярній археологічній літературі), фактично, поклали в 1964 р. дві експедиції нашого відділу — Скіфська (під керівництвом О.І. Тереножкіна), що здійснювала розкопки поблизу м. Орджонікідзе Дніпропетровської області (Тереножкін, Ільїнська, Черненко, Мозолевский 1973, с. 113), та Керченська (під керівництвом

Огляд знахідок з Гайманової Могили. Зліва направо: В.І. Бідзіля, Ю.М. Захарук, О.І. Тереножкін, Б.М. Мозолевський, В.А. Іллінська (1969 р.)

О.М. Лескова), що проводила дослідження у Східному Криму, на Керченському півострові, в зоні будівництва Північно-Кримського каналу (Лесков 1970). У цілому ж, за роки роботи новобудівних експедицій (якими співробітники нашого відділу або керували, або в яких брали активну участь) розкопано сотні скіфських степових курганів, отримано значну кількість інформації для вивчення різних аспектів скіфського суспільства. Поруч із численними похованнями пересічних скіфів, у ці роки досліджено низку видатних курганів скіфської аристократії.

Розкопки поховань пам'яток скіфської еліти — особливий розділ в історії нашого відділу, і в цьому розділі, безперечно, великими літерами вписано ім'я Б.М. Мозолевського (кургани — Хомина, Товста, Чабанцева, Денисова, Завадські Могили, Жовтокам'янка, Бабина, Водяна, Соболева Могили (Мозолевский 1973; 1979; 1982; Мозолевский, Білозор, Василенко 1993, с. 71—72; Мозолевский, Белозор 1996, с. 34—36; Мозолевский, Полин 1987, с. 8—9)) (рис. 2). У списку розкопаних курганів степової скіфської аристократії виділяються також такі видатні пам'ятки, як Гайманова і Казенна Могили (В.І. Бідзіля (Бідзіля 1971; 1975; Бідзіля, Мозолевський 1972)) (рис. 3), Огуз і Тащенак (Ю.В. Болтрик (Boltrik, Fialko 1991; Фіалко 1993; Болтрик, Фіалко 1991)), Бердянський курган (М.М. Чередниченко (Чередниченко, Фіалко 1988; Чередниченко, Мурзін 1996; Болтрик, Фіалко, Чередниченко 1994)), Чортомлик (В.Ю. Мурзін, Р. Ролле (Алексеев, Мурзін, Ролле 1991)), Братолюбівський курган (А.І. Кубишев (1993; Kubышев 1991; Кубишев, Ковалев 1994)). Близькі результати, отримані при досліджені поховань пам'яток скіфської аристократії, безперечно, сприяли зміцненню авторитету нашого відділу. Нагадую також, що під час роботи Південно-Бузької новобудівної експедиції (керівник — Г.Т. Ковпаненко) у 1974 р. в кургані Соколова Могила було відкрито також непограбоване, багате поховання знатної сарматки, можливо жриці (Ковпаненко 1986). Інтерес до польових досліджень курганів скіфо-сарматської аристократії зберігся в наших співробітників і дотепер.

Слід зазначити, що, паралельно з накопиченням джерел зі степових скіфських пам'яток, спеціалісти відділу в ці роки не забували і про старожитності раннього залізного віку Лісостепу, хоча, звичайно, обсяг здійснених тут робіт значно поступається степовому. У 60-ті рр. були проведені розкопки на деяких городищах Правобережжя — Хотівському поблизу Києва (Є.О. Петровська, 1965—67 рр. (1970)), значний обсяг робіт здійснено на величезному Трахтемирівському городищі в Пороссі (Г.Т. Ковпаненко, 1964—68 рр. (1967а; 1968; 1971; 1972)), досліджені кургани групи поблизу Борисполя (О.І. Тереножкін, В.А. Іллінська, 1963 р. (Яковенко 1965; Ільїнська 1966)) і дуже цікаві кургани, які руйнувалися поблизу с. Мала

Рис. 2. Золота пектораль з Товстої Могили

Рис. 3. Срібна з позолотою чаша з Гайманової Могили

Офірна на Київщині та с. Медерово на Кіровоградщині (Є.О. Петровська, Н.М. Бокій, 1964 р. (Петровська 1968; Бокій 1974)). На початку 70-х рр. здійснені розкопки скіфських курганів біля м. Чигирин (О.І. Тереножкін, В.А. Іллінська, 1970 р. (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 160)), поблизу с. Матусів (О.І. Тереножкін, В.А. Іллінська, Б.М. Мозолевський, 1974 р. (1980)), курганної групи біля с. Медвін (Г.Т. Ковпаненко, 1974 р. (1977)). Особливо потрібно відзначити прекрасно досліджений курган Червона Могила біля с. Флярківка поблизу с. Жаботин, в якому була спалена дерев'яна конструкція у вигляді шатра (Г.Т. Ковпаненко, 1978 р. (1984)).

На початку 70-х рр. О.І. Тереножкіним були відновлені дослідження деяких відомих передскіфських поселенських пам'яток — Суботівського городища чорнолісської культури (1971 р.) і Жаботинського поселення (1973 р.) (Ільїнська, Тереножкін 1983, с. 258—260).

60-ті — початок 80-х рр. в археології раннього залізного віку Лісостепу позначені найцікавішими

знахідками передскіфського часу т. зв. Новочеркаської групи пам'яток, які, на думку багатьох дослідників, треба співвідносити з історичними кімерійцями. Мова йде про поховання в Бутенках, Носачові, Квітках, Яснозір'ї, Ольшанах. Іх дослідження здебільшого пов'язані з іменем Г.Т. Ковпаненко (1962; 1966; 1986а; Ковпаненко, Гупало 1984; Ковпаненко, Бессонова, Скорий 1994, с. 60—62).

На початку 70-х рр. колективом відділу стали видаватися тематичні збірки, присвячені різним проблемам передскіфського і скіфо-сарматського періоду (опубліковано 10 збірок, остання — 10 років тому (Древности 1970; Скифские 1973; Скифский 1975; Скифы 1977; Скифия 1980; Древности 1982; Вооружение 1984; Скифы 1987; Курганы 1991; Древности 1994)).

Наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. декілька молодих дослідників, які пройшли аспірантську підготовку при відділі, успішно захистили кандидатські дисертації (С.С. Бессонова, В.Ю. Мурзін, Н.А. Гаврилюк) та поповнили ряди відділу. До цього ж часу (1981 р.) належить і захист кандидатської дисертації К.П. Бунятян (співробітниці Відділу теорії і методики археологічних досліджень ІА НАНУ), яка тривалий час працювала у Відділі скіфо-сарматської археології (Бессонова 1979; Мурзін 1979; Гаврилюк 1981; Бунятян 1981). Пізніше роботи трьох дослідників видані у вигляді монографій (Бессонова 1983; Мурзін 1984; Бунятян 1985).

На жаль, у цей час в житті відділу сталися дві драматичні події. Я маю на увазі смерть В.А. Іллінської (грудень 1979 р.) та О.І. Тереножкіна (травень 1981 р. (Памяти 1981; Алексей Иванович... 1982)). Втрата двох видатних скіфологів — докторів наук була тяжкою для української науки і відділу зокрема, у результаті це відбилося на його статусі: оскільки докторів наук на той час у відділі більш не було, він був реорганізований у Сектор, який увійшов до складу Відділу скіфо-античної археології.

Однак, як кажуть, життя бере своє. До відділу прийшли нові молоді спеціалісти, було успішно захищено низку кандидатських дисертацій зі скіфської та сарматської доби (Скорий С.А., 1983; Білозор В.П., Симоненко О.В., 1986; Махортих С.В., 1987; Полін С.В., 1989; Фіалко О.Є., 1993; Болтрук Ю.В., 2002), частину з яких пізніше видано у вигляді монографій (Махортих 1991; Полін 1992). Деякі дисертаційні теми сприяли розширенню дослідницької проблематики відділу (наприклад, дисертації С.А. Скорого «Вооружение скифского типа в Средней Европе», С.В. Махортих «Скифы на Северном Кавказе»). Не зайвим буде згадати, що ці теми досить перегукувалися з тими, які пропонувала у 40-ві рр. для співробітників відділу І.В. Фабриціус. З часом були підготовлені і захищені 4 докторські дисертації: С.В. Черненком «Военное дело скифов (вооружение, тактика, стратегия)» (1988 р.), В.Ю. Мурзіним «Происхождение и ранняя история скіфов» (1992 р.), С.А. Скорим «Кочевники пред-

скифской и скіфской поры в Днепровской Правобережной Лесостепи (вопросы этнокультурной истории)» (1997 р.), О.В. Симоненком «Сарматы Северного Причерноморья. Хронология, периодизация и этнополитическая история» (1999 р.).

У 1993 р. Сектор скіфської археології знову набув статусу Відділу скіфо-сарматської археології.

80-ті — 90-ті рр. позначені в житті відділу не лише науковим ростом кадрів. Активно велися археологічні дослідження як у степовій (Б.М. Мозолевський, Ю.В. Болтрук, В.Ю. Мурзін, С.В. Полін, О.Є. Фіалко, В.П. Білозор, Н.А. Гаврилюк), так і в лісостеповій (Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорий) зонах Північного Надчорномор'я, до того ж вектор польових робіт з початку 80-х рр. впевнено почав зміщуватися в бік лісостепових старожитностей.

У ці роки, разом із монографіями, присвяченими конкретним археологічним пам'яткам (курганам скіфської еліти чи могильникам), було опубліковано низку узагальнюючих робіт: колектив авторів на чолі з Є.В. Черненком та С.С. Бессоновою «Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья» (1986), Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорий «Памятники скіфской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья» (1989), В.Ю. Мурзін «Происхождение скіфов: основные этапы формирования скіфского этноса» (1990), С.В. Махортих «Скифы на Северном Кавказе» (1991), С.В. Полін «От Скифии к Сарматии» (1992), О.В. Симоненко «Сарматы Таврии» (1993), С.А. Скорий «Киммерийцы в украинской Лесостепи» (1999). Значна частина колективу відділу (Бессонова С.С., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В., Скорий С.А., Черненко Є.В.) взяла участь у написанні 2-го тому фундаментальної праці «Давня історія України» (опублікований у 1999 р.), яка отримала Державну премію України в галузі науки і техніки 2002 р.

У 1993 р., тобто більше ніж 10 років тому, наш відділ зазнав ще однієї тяжкої втрати: у віці 57 років помер завідувач відділу канд. іст. наук Б.М. Мозолевський — відомий археолог, близкучий польовий дослідник, багатогранна людина, яка мала авторитет у науці та повагу серед колег (Слово скорботи 1993; Бунятян, Скорий 1994). В історії відділу він, як і О.І. Тереножкін та В.А. Іллінська, посідає особливе місце.

До свого **60-річчя** відділ прийшов, маючи серйозний науковий потенціал. Нині це колектив спеціалістів, здатний вирішувати багато наукових проблем. Чисельність відділу — **14 осіб**, з них **11** наукових співробітників, **3** старші лаборанти. Серед наукових співробітників **9** мають наукові ступені (**3** доктори наук, серед них **2** провідні наукові співробітники, **6** кандидатів наук, серед них **5** старших наукових співробітників, **1** науковий співробітник). Один зі старших наукових співробітників працює над докторською дисертацією, два молодші наукові співробітники готують

кандидатські. При відділі проходять аспірантську підготовку 3 дослідники, 4 дослідники прикріплено як здобувачі.

Сфера наукових інтересів співробітників охоплює найприоритетніші напрямки у вивченні історії населення Східної Європи раннього залізного віку: «Кімерийці», «Скіфи», «Сармати», «Племена Східноєвропейського Лісостепу передскіфського та скіфського часу». Наукові праці зі згаданих проблем користуються заслуженим визнанням в Україні, близькому та дальньому зарубіжжі.

На жаль, через труднощі економічного характеру наші польові дослідження проводяться зараз не в тих масштабах, як би нам цього хотілося. І все ж, у відділі є три *багаторічні* експедиції, які працюють на базових пам'ятниках скіфської доби, в Степу і Лісостепу. Це Ордженікідзенська експедиція, що веде розкопки курганних могильників у Нижньому Подніпров'ї (спочатку нею керував О.І. Тереножкін, потім — Б.М. Мозолевський, з 1994 р. — С.В. Полін) і дві «лісостепові» експедиції — правобережна й лівобережна. Одна з них — експедиція «Холодний Яр» — проводить дослідження в басейні р. Тясмин — Мотронинського городища і курганного могильника скіфської доби. У 1988—96 рр. це експедиція Інституту археології НАНУ (керівник — С.С. Бессонова), з 2001 р. вона перетворена на спільну Україно-Польську експедицію (керівники — С.А. Скорий, Я. Хохоровські). Друга експедиція — Україно-Німецька — здійснює розкопки відомого Більського городища скіфського часу і найближчих могильників у басейні р. Ворскла (керівники експедиції: 1992—2002 рр. — В.Ю. Мурзін, Р. Ролле, з 2003 р. — Е.В. Черненко, Р. Ролле). У цих експедиціях працюють практично всі співробітники відділу.

Серед найважливіших польових відкриттів останніх часів, що були зроблені співробітниками відділу, слід згадати розкопки поховань пам'яток скіфської еліти — Великого Рижанівського кургану у межиріччі Гнилого та Гірського Тикичу (рис. 4) та кургану Скіфська Могила поблизу Мотронинського городища в басейні р. Тясмин (дослідження Україно-Польської експедиції під керівництвом С. Скорого і Я. Хохоровського, 1995—98, 2001—2003 рр. (Chochorowski, Skoryj 1997; 1997a; Скорий, Хохоровські, Григор'єв, Ридзевські 1999; Skoryj, Chochorowski 2003)), дослідження ділянок зовнішньої оборонної системи Мотронинського городища (Скорий, Хохоровський 2004, с. 76—78) та відомого Трахтемирівського городища в Поросі, яке містить яскраві сліди скіфських набігів (роботи Ю.В. Болтрика 2000 р. (Болтрик, Фіалко 2001; 2001a)).

У майбутньому перед нами стоять *різнопланові* завдання. Так, у галузі польової археології необхідно (не перериваючи дослідження у лісостеповому регіоні) *активізувати* роботи в *степовій зоні* Північного Надчорномор'я, здійснюю-

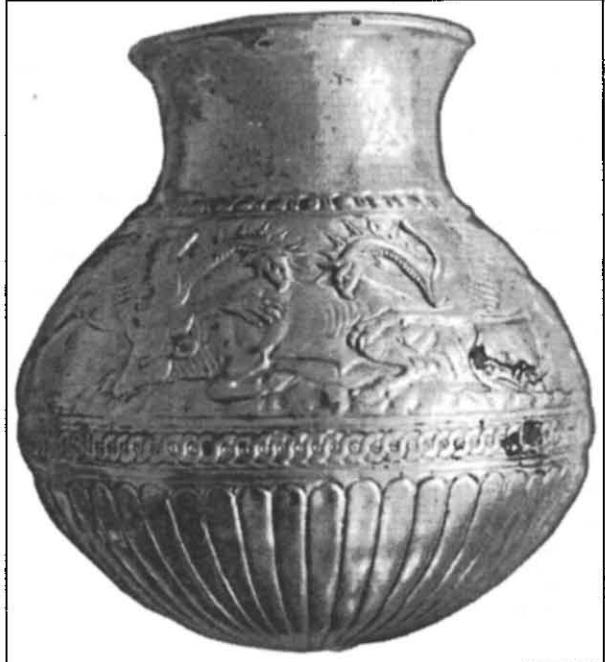

Рис. 4. Срібний келих з Великого Рижанівського кургану

ючи розкопки поховань як скіфського *пересічного* населення, так і *еліти*. У нас є чудово підготовлені спеціалісти, які мають значний досвід роботи в північнонадчорноморському Степу, але з об'єктивних та суб'єктивних причин не працюють на степових пам'ятках. Вельми бажано при цьому відновити дослідження *сарматських* поховань старожитностей. Щодо Лісостепу, то тут найменш вивченим регіоном є *Правобережне Київське Подніпров'я*, насычене курганами та городищами скіфської доби, що є до того ж контактною зоною декількох етнокультурних масивів. Цей регіон, безумовно, чекає на свого дослідника. У колі перспективних задач — *обробка та публікація* матеріалів значної групи видатних пам'яток скіфської еліти — Гайманової, Казенної Могил, Бердянського, Братолюбівського, Великого Рижанівського курганів (робота в цьому напрямку проводиться, і ми будемо її продовжувати).

Вважаю, що рішення більшості перспективних задач нашому відділу під силу, оскільки співробітники працюють активно. Одне зі свідчень того — нещодавно здані до друку 5 монографічних досліджень, присвячених кімерийській, скіфській степовій і лісостеповій тематикам. Три з цих робіт уже видано (Скорий 2003; Махортых 2003; Фіалко, Болтрик 2003).

Зрозуміло, вирішення деяких завдань, особливо пов'язаних з польовими дослідженнями, передбачає залучення нових молодих сил. Гадаю, що старіння колективу (що зараз є бичем науки) відділу не загрожує: молоді люди намагаються потрапити до нашого підрозділу. Отже, ми маємо підстави дивитися в майбутнє з *невним оптимізмом*.

- Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — К., 1991.
- Алексей Иванович Тереножкин // СА. — 1982, № 3.
- Архив Президиума НАН Украины. — Опись № 1, дело № 164, лист № 108.
- Белозор В.П. Скифские каменные изваяния VII—IV вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1986.
- Березанская С.С. А.И. Тереножкин — исследователь бронзового века на Украине // Киммерийцы и скифы. — Кировоград, 1987. — Ч. 1.
- Бессонова С.С. Религиозные представления населения Степной Скифии: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1979.
- Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. — К., 1983.
- Бидзилия В.И. Латенская культура на территории Закарпатья: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1966.
- Бидзилия В.И. История культуры Закарпатья на рубеже нашей эры. — К., 1971.
- Бідзіля В.І. Дослідження Гайманової Могили // Археологія. — 1971а, Вип. 1.
- Бідзіля В.І., Мозолевський Б.М. Розкопки Гайманової Могили в 1969 р. // АДУ. — 1969, 1972, Вип. IV.
- Бідзіля В.І. Скифский курган «Казенная Могила» (Запорожская область) // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл. — Ч. 2. — К., 1975.
- Бокий Н.М. Скифский курган у с. Медерово // СА. — 1974, № 4.
- Болтрик Ю.В. Курганные будівництво скіфів у V—IV ст. до н. е. (за матеріалами поховань комплексів ДніпроМолочанського межиріччя): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2002.
- Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Дослідження скіфського «царського» кургану Тащенак // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р. — К., 1991.
- Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е., Чередніченко Н.Н. Бердянский курган // РА. — 1994, № 3.
- Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е. Следы набега скифов на Трахтемировское городище в Среднем Поднепровье // Третья Кубанская археологическая конференция. — Краснодар—Анапа, 2001.
- Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Сліди скіфського нападу на Трахтемирівське городище // Музейні читання. — К., 2001а.
- Бунятян Е.П. Рядовое население Степной Скифии IV—III вв. до н. э. (опыт применения формализованно-статистического анализа социальной структуры по данным могильников): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1981.
- Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии (на материале скифских могильников IV—III вв. до н. э.). — К., 1985.
- Бунятян Е.П., Скорый С.А. Памяти Бориса Николаевича Мозолевского // РА. — 1994, № 2.
- Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984.
- Вязьмітіна М.І. Поселення біля с. Золота Балка // Археологія. — 1957, Т. IX.
- Вязьмітіна М.І. Сарматські поховання в долині р. Молочної // АП УРСР. — 1960, Т. VIII.
- Вязьмітіна М.І. Могильник рубежу нашої ери біля с. Золота Балка // АП УРСР. — 1961, Т. IX.
- Вязьмітіна М.І. Золота Балка. — К., 1962.
- Вязьмітіна М.І. Золото-Балковский могильник. — К., 1972.
- Вязьмітіна М.І., Фурманская А.И. Раскопки поселения у с. Золотая Балка в 1953 и 1954 гг. // КСИА АН УССР. — 1955, Вып. 5.
- Вязьмітіна М.І., Покровська Є.Ф. Поселення VII—VI ст. до н. е. в околицях с. Жаботина // АП УРСР. — 1956, Т. 6.
- Вязьмітіна М.І., Іллінська В.А., Покровська Є.Ф., Тереноожкін О.І., Ковпаненко Г.Т. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень» // АП УРСР. — 1960, Т. VIII.
- Гаврилюк Н.А. Керамика Степной Скифии: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1981.
- Дмитров Л.Д. Археологічне вивчення Нікопольщини в 1935—1936 рр. // Наукові записки Інституту історії і археології України. — 1946, Кн. 2.
- Дмитров Л.Д., Зуц В.Л., Копилов Ф.Б. Любимівське городище рубежу нашей ери // АП УРСР. — 1961, Т. X.
- Древности Восточного Крыма. — К., 1970.
- Древности скифов. — К., 1994.
- Древности Степной Скифии. — К., 1982.
- Іллінська В.А. Пам'ятки скіфського часу на Посуллі: Автореф. дис. ... канд. істор. наук // Археологія. — 1950, Т. IV.
- Іллінська В.А. Верхньосульська експедиція 1947 р. // АП УРСР. — 1952, Т. IV.
- Іллінська В.А. Басівське городище // Археологія. — 1965, Т. XVIII.
- Ильинская В.А. Скифские курганы около г. Борисполя // СА. — 1966, № 3.
- Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Тереноожкин А.И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — К., 1980.
- Ильинская В.А., Тереноожкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983.
- Інститут археології Національної академії наук України. — К., 1999.
- Ковпаненко Г.Т. Погребение VIII—VII вв. до н. э. в бассейне р. Ворсклы // КСИА АН УССР. — 1962, Вып. 12.

- Ковпаненко Г.Т. Памятники скифского времени в бассейне р. Ворскла: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1963.
- Ковпаненко Г.Т. Носачівський курган VIII—VII вв. до н. е. // Археологія. — 1966, Т. ХХ.
- Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967.
- Ковпаненко Г.Т. Раскопки Трахтемировского городища // АИУ. 1965—1966. — К., 1967а. — Вып. 1.
- Ковпаненко Г.Т. Раскопки Трахтемировского городища // АИУ. 1967. — К., 1968. — Вып. 2.
- Ковпаненко Г.Т. Новые раскопки Трахтемировского городища // АИУ. 1968. — К., 1971. — Вып. 3.
- Ковпаненко Г.Т. Трахтемирівське городище на Канівщині // Матеріали XIII конференції ІА АН УССР. — К., 1972.
- Ковпаненко Г.Т. Курганы скифского времени у с. Медвин в Поросье // Скифы и сарматы. — К., 1977.
- Ковпаненко Г.Т. «Червона Могила» у с. Флярковка // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М., 1984.
- Ковпаненко Г.Т. Сарматское погребение I в. н. е. на Южном Буге. — К., 1986.
- Ковпаненко Г.Т. Погребение предскифского времени у с. Ольшана Черкасской области // Всесоюзная археологическая коференция «Достижения советской археологии в XI пятилетке»: Тез. докл. — Баку, 1986а.
- Ковпаненко Г.Т., Гуптало Н.Д. Погребение воина у с. Квитки в Поросье // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Новые погребения раннего железного века в Поросье // Древности скифов. — К., 1994.
- Кривцова-Гракова О.А. Погребения бронзового века и предскифского времени на Никопольском курганном поле // Памятники скифо-сарматской культуры // МИА. — 1962, № 115.
- Кубышев А.И. Скифский курган V в. до н.э. у села Братолюбовка на Херсонщине // Първи международен симпозиум «Севтополис» «Надгробните могили в югоизточна Европа». — Казанлък, 1993.
- Кубышев А.И., Ковалев М.В. Скіфський Братолюбівський курган V ст. до н. е. // Археологія. — 1994, № 1.
- Курганы Степной Скифии. — К., 1991.
- Лесков А.М. Таврская культура в горном Крыму (вторая половина IX—III вв. до н. э.): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1961.
- Лесков А.М. Горный Крым в первом тысячелетии до нашей эры. — К., 1965.
- Лесков А.М. К 60-летию А.И. Тереножкина // СА. — 1967, № 4.
- Лесков А.М. Введение // Древности Восточного Крыма. — К., 1970.
- Либеров П.Д. Памятники скифского времени в бассейне Северского Донца // САИ. — 1962, Вып. Д1-31.
- Махортых С.В. Скифы на Кавказе в VII—V вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1987.
- Махортых С.В. Скифы на Северном Кавказе. — К., 1991.
- Махортых С.В. Культурные контакты населения Северного Причерноморья и Центральной Европы в киммерийскую эпоху. — К., 2003.
- Мозолевский Б.Н. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Скифские древности. — К., 1973.
- Мозолевский Б.М. Товста Могила. — К., 1979.
- Мозолевский Б.Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.) // Древности Степной Скифии. — К., 1982.
- Мозолевский Б.М., Черненко Є.В. Олексій Іванович Тереножкін (до 70-річчя від дня народження) // Археологія. — 1978, № 25.
- Мозолевский Б.Н., Мурзин В.Ю., Черненко Е.В. А.И. Тереножкін как исследователь скифской проблемы // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. Всесоюзного семинара. — Кировоград, 1987. — Ч. 1.
- Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Скифский курган Бабина Могила // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: Тез. докл. Всесоюзной конференции. — М., 1987а.
- Мозолевский Б.М., Білозор В.П., Василенко В.А. Дослідження Соболевої Могили // Археологічні дослідження в Україні 1991 р. — Луцьк, 1993.
- Мозолевский Б.Н., Белозор В.П. Новый погребальный памятник скифской аристократии Соболева Могила // Първи международен симпозиум «Севтополис» «Надгробните могили в югоизточна Европа». — В. Търново, 1996. — Т. 2.
- Мурзин В.Ю. Степная Скифия VII—V вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1979.
- Мурзин В.Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. — К., 1984.
- Мурзін В.Ю. О.І. Тереножкін — видатний дослідник скіфської культури // Археологія. — 1996, № 4.
- Мурзін В.Ю. Засновник київської школи скіфознавства О.І. Тереножкін // Музейні читання. — К., 1998.
- Памяти Варвары Андреевны Ильинской // СА. — 1981, № 2.
- Петренко В.Г. Культура племен Среднего Поднепровья в IV—III вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1956.

- Петренко В.Г.* Культура племен Правобережного Поднепровья в IV—III вв. до н. э. // МИА. — 1961, № 96.
- Петренко В.Г.* Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ. — 1967, Вып. ДІ-4.
- Петровська Є.О.* Курган VI ст. до н. е. біля с. Мала Офірна на Київщині // Археологія. — 1968, Т. XXI.
- Петровська Є.О.* Ранньоскіфські пам'ятки на південній околиці Києва // Археологія. — 1970, Т. XXIV.
- Покровська Є.Ф.* Хотівське городище // АП УРСР. — 1952, Т. IV.
- Покровська Є.Ф.* Раскопки поселения скифского времени у с. Жаботин Черкасской области // КСИА АН УССР. — 1955, Вып. 4.
- Покровская Е.Ф.* Мелитопольский скифский курган // ВДИ. — 1955а, № 2.
- Покровская Е.Ф.* Предскифское поселение у с. Жаботин // СА. — 1973, № 4.
- Покровська Є.Ф., Петренко В.Г., Ковпаненко Г.Т.* Поселення VIII—VI ст. до н. е. біля с. Хрестатик на Канівщині // Археологія. — 1971, Вип. 2.
- Полін С.В.* Население северопричесоморских степей в III—II вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1989.
- Полін С.В.* От Скифии к Сарматии. — К., 1992.
- Протокол № 10 заседания скифо- античного Отдела Института археологии АН УССР от 13.04.1949 г. // НА ИА НАНУ.* — Опись № 1. — Ед. сбережения № 86.
- Протокол № 16 заседания скифо- античного Отдела Института археологии АН УССР от 4.07.1949 г. // НА ИА НАНУ.* — Опись № 1. — Ед. сбережения № 86.
- Протокол № 3 заседания Отдела скифо- античной археологии от 31.01.1962 г. // НА ИА НАНУ.* — Опись № 1. — Ед. сбережения № 86.
- 50 лет Институту археологии НАН Украины. — К., 1984.
- Симоненко А.В.* Военное дело населения Степного Причесоморья в III в. до н. э. — III в. н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1986.
- Скифия и Кавказ.* — К., 1980.
- Скифские древности.* — К., 1973.
- Скифский мир.* — К., 1975.
- Скифы и сарматы.* — К., 1977.
- Скифы Северного Причесоморья.* — К., 1987.
- Скорий С.А.* Вооружение скифского типа в Средней Европе (к вопросу о связях Скифии и населения Средней Европы): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1983.
- Скорий С.А.* Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). — К., 2003.
- Скорий С.А., Хохоровські Я., Григор'єв В.П., Ридзевські Я.* Центральна могила Великого Рижанівського кургану // Археологія. — 1999, № 1.
- Скорий С., Хохоровски Я.* Мотронинский проект украинских и польских археологов // Від Кіммерії до Сарматії: Матеріали Міжнародної наукової конференції «60 років Відділу скіфо-сарматської археології ІА НАНУ». — К., 2004.
- Слово скорботи про Бориса Миколайовича Мозолевского // Археологія.* — 1993, № 4.
- Смирнова Г.И.* Археологические культуры Правобережной Украины и Молдавии в VII—V вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Л., 1954.
- Тереножжін О.І.* Поселення білогрудівського типу біля Умані // Археологія. — 1951, Т. V.
- Тереножжін А.И.* Археологические исследования в 1951 г. на территории строительства Молочанского водохранилища // КСИА АН УССР. — 1952, Вып. 1.
- Тереножжін А.И.* Курганы бронзового века на р. Молочной // КСИА АН УССР. — 1953, Вып. 2.
- Тереножжін А.И.* Культура предскифского времени в Среднем Поднепровье (чернолесский этап) // ВССА. — М., 1954.
- Тереножжін О.І.* Курган біля с. Глеваха // Археологія. — 1954а, Т. IX.
- Тереножжін А.І.* Скифский курган в г. Мелитополе // КСИА АН УССР. — 1955, Вып. 5.
- Тереножжін А.І.* Скифский курган в г. Мелитополе: Тез. докл. на сессии отд. ист. наук на Пленуме ИИМК и сессии Уч. совета Института этнографии им. Миклухо-Маклая, посвящ. итогам археолог. и этнограф. исслед. 1954 г. — М., 1955а.
- Тереножжін А.І.* Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС и раскопки у Ново-Георгиевска в 1956 г. // КСИА АН УССР. — 1959, Вып. 8.
- Тереножжін О.І.* Кургани в долині р. Молочної // АП УРСР. — 1960, Т. VIII.
- Тереножжін А.І.* Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961.
- Тереножжін О.І.* Пам'ятки скіфів-орачів в Південному Поліссі // Археологія. — 1965, Т. XIX.
- Тереножжін А.І., Ільїнська В.А., Черненко Е.В., Мозолевський Б.Н.* Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. — К., 1973.

- Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган.* — К., 1988.
- Фабриціус І.В. Тясминська експедиція // АП УРСР.* — 1949, Т. II.
- Фабриціус І.В. До питання про топографізацію племен Скіфії // Археологія.* — 1951, Т. V.
- Фабриціус І.В. Тясминська експедиція 1947 р. // АП УРСР.* — 1952, Т. IV.
- Фіалко О.Є. Скіфський царський курган Огуз: Автoreф. дис. ... канд. істор. наук.* — К., 1993.
- Фіалко О.Є., Болтрук Ю.В. Напад скіфів на Трахтемирівське городище.* — К., 2003.
- Чередниченко Н.Н., Фіалко Е.Е. Погребение жрицы из Бердянского кургана // СА.* — 1988, № 2.
- Чередниченко М.М., Мурзін В.Ю. Основні дослідження Бердянського кургану // Археологія.* — 1996, № 1.
- Черненко Е.В. Історія скіфського оборонительного доспеха: Автoreф. дис. ... канд. истор. наук.* — К., 1966.
- Черненко Е.В. Скіфський доспех.* — К., 1968.
- Черняков І.Т. О.І. Тереножкін на перехресті проблем кіммерійської археології // Музейні читання.* — К., 1998.
- Шрамко Б.А. Древности Северского Донца.* — Харьков, 1962.
- Яковенко Е.В. Некрополь скіфського часу біля м. Бориспіль // Археологія.* — 1965, Т. XVIII.
- Яковенко Э.В. Скифы Восточного Крыма в V—III вв. до н. э.: Автoreф. дис. ... канд. истор. наук.* — М., 1969.
- Яковенко Е.В. Скіфи Східного Криму в V—III ст. до н. е.* — К., 1974.
- Boltruk J., Fialko E. Der Oguz-kurgan. Die grabanlage eines Skythenkönigs der Zeit nach Ateas // Hamburger Beiträge zur Archäologie.* — 1991, Bd. 18.
- Chochorowski J., Skoryj S. The «collateral» (female) Burial at the Great Ryzhanowka Barrow // Studies in ancient art and civilization.* — 1997, № 8.
- Chochorowski J., Skoryj S. Prince of the Great Kurgan // Archeology.* — 1997a, September/October.
- Kubyšev A. Der Bratoljubovka-kurgan // Hamburger Beiträge zur Archäologie.* — 1991, Bd. 18.
- Skoryj S., Chochorowski J. The aristocratic barrow Skifskaya Mogila in the Ukrainian forest-steppe of right bank of Dnieper (excavations of 2001—2002 years) // The 5th international colloquim of funeral archeology «The grave as an expression of the dead social status (5th c. BC — 5th c. AD)».* — Brăila-Tulcea, 2003.

Одержано 11.10.2004

C.A. Скорий

ОТДЕЛ СКИФО-САРМАТСКОЙ АРХЕОЛОГИИ: ИСТОРИЯ, ИТОГИ, ПЕРСПЕКТИВЫ

В статье, подготовленной к 60-летию со дня основания одного из основных научных центров по изучению раннего железного века в Украине, излагаются наиболее важные вехи его истории, приводятся малоизвестные факты, значительное внимание отводится теме формирования киевской школы специалистов в области археологии раннего железного века и решающей роли в этом процессе выдающегося ученого — профессора А.И. Тереножкина. Дается оценка научным результатам, полученным учеными Отдела скіфо-сарматской археологии ИА НАНУ за последние десятилетия, намечены некоторые ближайшие и перспективные задачи по исследованию памятников скіфо-сарматской эпохи в Украине.

S.A. Skoryi

SCYTHIAN AND SARMATIAN ARCHAEOLOGY DEPARTMENT: HISTORY, RESULTS, AND PERSPECTIVES

The article prepared for the 60th anniversary since the foundation of one of the major scientific centers for the study of the Early Iron Age in Ukraine deals with the most significant milestones in its history. The little-known facts are cited, a considerable attention is paid to formation of the Kyiv school of specialists in the area of the Early Iron Age archaeology and to the decisive part played in this process by a prominent scholar — Professor O.I Terenozhkin. The scientific results obtained during the last decades by the scholars of the Scythian and Sarmatian Archaeology Department of IA NASU are evaluated, some immediate and prospective tasks related to the study of Scythian and Sarmatian epoch in Ukraine are outlined.

ХЕРСОНЕС І ТАВРИ: ПРОТИСТОЯННЯ ЧИ ВЗАЄМОДІЯ?

У статті розглядається проблема характеру взаємин населення Херсонеса з таврами на початковому етапі історії поліса у зв'язку з публікацією останнім часом робіт, в яких простежується тенденція повернення до застарілої концепції греко-варварських відносин, що утвердилася у вітчизняній історіографії в середині ХХ ст. під впливом суттєвих політичних факторів того часу.

Взаємини населення Херсонеса з носіями кизилкобинської археологічної культури, або таврами писемних джерел (Herod., IV, 99; Strabo, VII, 4, 2) (Крис 1981, с. 57—58; Храпунов 1993, с. 3—10; Айбабин, Герцен, Храпунов 1993, с. 212—214; Кравченко 2002, с. 28—34), та етнічний склад населення цього античного центру, особливо на ранньому етапі його існування, були тими проблемами, до яких, мабуть, найчастіше зверталися дослідники ХХ ст. Для вивчення цього комплексу питань найчастіше використовувалися матеріали з некрополя, відкритого на Північному березі Херсонеса, в якому були зафіксовані поховання в зібраному положенні (Белов 1938, с. 163—195; 1948, с. 155—163; 1950, с. 272—284; 1981, с. 169—171). Таке розміщення померлих у могилах є типологічно подібним до поховань носіїв кизил-кобинської культури, і сумнозвісні політичні настанови привели до того, що велика група радянських вчених писала про змішаний характер жителів раннього Херсонеса, де вихідці з варварського етнічного масиву відігравали досить помітну роль (Белов 1948, с. 155—163; 1950, с. 171; Капошина 1941, с. 161—173; Пятышева 1949, с. 123; пор.: Пятышева 1946, с. 175—182; 1956; 1957; 1967, с. 183—187). Тим самим, як тоді здавалося, археологічний матеріал дозволяв «остаточно відкинути застарілі буржуазні висновки про «сухо грецьку» культуру Херсонеса» (Стржелецький 1948, с. 95).

Проте згодом, попри наявність окремих адептів старої, певною мірою заполітизованої, концепції етнічного складу населення Херсонеса та характеру взаємин з таврами (Зедгенідзе, Савеля 1981; 1981а, с. 3—9), було встановлено, що висновок про присутність у цьому центрі значної кількості варварів на ранньому етапі існування поліса не відповідає дійсності. Відхід від методично застарілих настанов щодо етнічної історії зі всією очевидністю показав, що немає підстав говорити про помітну присутність у складі населення Херсонеса варварів ані на початковому етапі його історії, ані значно пізніше, а також про будь-який вплив вихідців з варварського масиву на культуру його грецького населен-

ня (Кадеев 1973, с. 108—115; 1974; 1981; 1995, с. 32—37; Мещеряков 1979, с. 104—119; 1980; Зубарь 1987; 1995; Даниленко 1993, с. 233—239 та ін.). Такий висновок, зроблений на підставі вивчення археологічного матеріалу з використанням широкого кола аналогій і нових теоретичних розробок, узгоджується з даними просопографії, які свідчать про незначний відсоток імен негрецького походження в Херсонесі і Північно-Західній Таврії в цілому (Столба 1993, с. 107—110; Stolba 1996, с. 457—460; Рогов 1999, с. 122—130; 2002, с. 151).

Але, незважаючи на це, у закордонній і вітчизняній історіографії останнього часу означилася тенденція повернення до аргументовано спростованої концепції етнічної історії Херсонеса та характеру взаємин греків-дорійців із таврами. Так, Дж. Хайнд вважає, що вже на ранньому етапі існування Херсонеса в місті жили не лише херсонесити, але й греки, що прибули з Керкінітіди й Ольвії, а також їхні таврські торговельні партнери (Hind 1998, р. 142; пор.: Buyskikh 1998, р. 626; Буйских 2002, с. 205).

Ще далі пішов М.Є. Бондаренко, який вважає, що між таврами та греками з моменту заснування Херсонеса установилися досить тісні, якщо не дружні, відносини (Бондаренко 2003, с. 12, 20—25)¹. Спираючись на помилкові датування та інтерпретацію кизил-кобинських пам'яток Гераклейського півострова, запропоновані О.Я. Савелею, він пише, що на хорі Херсонеса в результаті греко-таврської взаємодії сформувався шар залежного населення, який знаходився в економічній та культурній сфері грецького суспільства (Бондаренко 2003, с. 22). З точки зору М.Є. Бондаренка, молоді неодружені чоловіки, прибувши на Гераклейський півострів і налагодивши стосунки з таврами, одружувалися з таврськими дівчатами (Бондаренко 2003, с. 25). У результаті цього «вже в період життя першого

¹ Монографію М.Є. Бондаренка видано накладом 100 примірників, вірогідно, на власні кошти автора, без належного рецензування і зазначення організації, що рекомендувала його до друку, що, утім, жодною мірою не звільняє автора відповідальності за зроблені висновки.

покоління колоністів між греками і таврами почалася *метисація* (виділене нами. — В. З.)², що потім активно продовжувалася». І, як наслідок, «тавричанки принесли до осель херсонеситів не тільки кераміку, але й культури своїх місцевих божеств, серед яких головним був культ незайманої богині. Тому, якщо культ таврської Діви потрапив у Херсонес разом з жінками-тавричанками, він, на нашу думку, не міг не бути запозичений греками» (Бондаренко 2003, с. 25; пор.: Bilde 2003, р. 165). Таким чином, за М.Є. Бондаренком, слід говорити про повне фізичне та духовне єднання греків із таврами на найбільш ранніх етапах історичного розвитку Херсонеса.

Однак на підтвердження таких принципових висновків М.Є. Бондаренко не наводить будь-яких нових розробок чи джерел. Він лише повторив висновки своїх попередників, уявивши за основу погляди на цю проблему Г.Д. Белова, С.Ф. Стржеleckого та Н.В. Пятишевої середини ХХ ст., в яких відбилася ідеологічна практика того часу (дет. див.: Пироро 1990, с. 5—6; 1990а, с. 144—148; 2002, с. 148—150; Айбабин, Герцен, Храпунов 1993, с. 211—121). Тому навряд чи такий підхід можна вважати правомірним. З іншого боку, робота М.Є. Бондаренка довела, що зараз, базуючись виключно на обмеженій джерельній базі, представлений, в основному, археологічним матеріалом, уже не можна продуктивно досліджувати проблему взаємин греків-херсонеситів із таврами і, як її складовий аспект, питання про наявність у складі населення цього центру носіїв негрецьких культурних традицій. Для вирішення всього комплексу питань, пов’язаних з характером греко-варварських контактів у Західній Таврії, як і в інших регіонах Північного Причорномор’я, варто залучати не лише археологічні дані, але й порівняльний матеріал, що свідчить про зміст взаємин між соціумами, які мали різні стадії суспільного, соціально-економічного і культурного розвитку, зокрема характерні риси взаємодії первісної периферії і станово-класових суспільств (пор.: Куббелль 1988, с. 472—474)³.

Зараз установлено, що контакти між суспільствами, що стояли на різних стадіях соціально-економічного розвитку, поділяються на кілька типів. Якщо підходити з огляду на спосіб реалізації, то вони були воєнними або мирними. А якщо в основу класифікації покласти функціональну роль таких контактів, то вони поділяють-

ся на господарські, соціальні, культурно-ідеологічні і потестарно-політичні. Причому, як правило, вплив більш розвинених суспільств на своїх сусідів, що знаходилися ще на стадії первіснообщинного ладу, був провідним, і він не йде у жодне порівняння зі зворотним впливом периферії на станово-класові соціальні організми. Але залежно від рівня розвитку соціумів, що вступали у взаємодію, для контактів між ними за певних конкретно-історичних умов були характерні свої особливості (Куббелль 1988, с. 470—490). Виходячи з цих положень, вірогідно, і слід розглядати особливості взаємин між Херсонесом і його сусідами-таврами в класичний та елліністичний періоди. Такий методичний підхід дозволить краще осмислити наявний археологічний матеріал, внести істотні корективи в існуючі етноісторичні реконструкції й уникнути їхньої політизації або модернізації.

Основними заняттями носіїв кизил-кобинської культури, або таврів писемних джерел, було переважно відгінне, яйлажне скотарство і примітивне землеробство, що розвивалося в долинах. Таври мали рухливий спосіб життя, про що свідчить недовготривалий характер їхніх поселень (Ps.-Scymn., 831—832) (Лесков 1965, с. 167—170; Пальцева 1979, с. 44; Щеглов 1981, с. 209; 1998, с. 66—68; Храпунов 1995, с. 19—20; Рогов 1996, с. 73). За повідомленнями давніх авторів (див.: Herod., IV, 103; Strabo, VII, 4, 2; Diod., IV, 43,54; Pomp. Mela. II,11; Amm. Marc., XXII, 8, 33 та ін.), крім господарської діяльності, одним із занять таврів був морський розбій (Брашинський 1973, с. 129).

Без сумніву, заняття піратством протягом кількох століть, як і в низці аналогічних випадків (Strabo, IV, 6, 9) (Зельянин, Трофимова 1969, с. 195—200; Куббелль 1988, с. 488), було своєрідною галуззю «трудової» діяльності. Воно значною мірою зумовлювалося порівняно слабкою продуктивністю відтворюючого замкненого господарства таврів і його застійністю в природних умовах Гірської Тавріки (Колотухин 1996, с. 80—81; Рогов 1996, с. 73; пор.: Трофимова 1963, с. 56, 73; Брашинський 1973, с. 124), а також розвитком мореплавання вздовж її берегів (пор.: Фролов 1986, с. 42). Унаслідок цього тільки заняття піратством могло спричинити швидше збагачення осіб, що брали участь у таких акціях (пор.: Herod., IV, 103), і появу привілейованих верств в суспільстві (Хазанов, Куббелль, Созина 1975, с. 187—188). Але, виходячи з кизил-кобинських поховань комплексів (Крис 1981, с. 34—51; Храпунов 1995, с. 12—17; Колотухин 1996, с. 30—34; Щеглов 1998, с. 66—70), можна зробити висновок, що процес соціальної диференціації таврського суспільства практично ще не почався. Хоча наявність зброї в поховань комплексах кизил-кобинської культури свідчить, що вже існувала певна май-

² Навряд чи в даному контексті коректно використовувати поняття метисація. За словником російської мови В.І. Даля, метис — це нащадок від шлюбу між людьми різних рас. А греки та носії кизил-кобинської археологічної культури, або таври писемних джерел, як установлено на основі антропологічних досліджень, належали до однієї європеоїдної раси.

³ Про підходи американської антропології до питань культурних контактів дет. див.: Махортых 2003, с. 20—24.

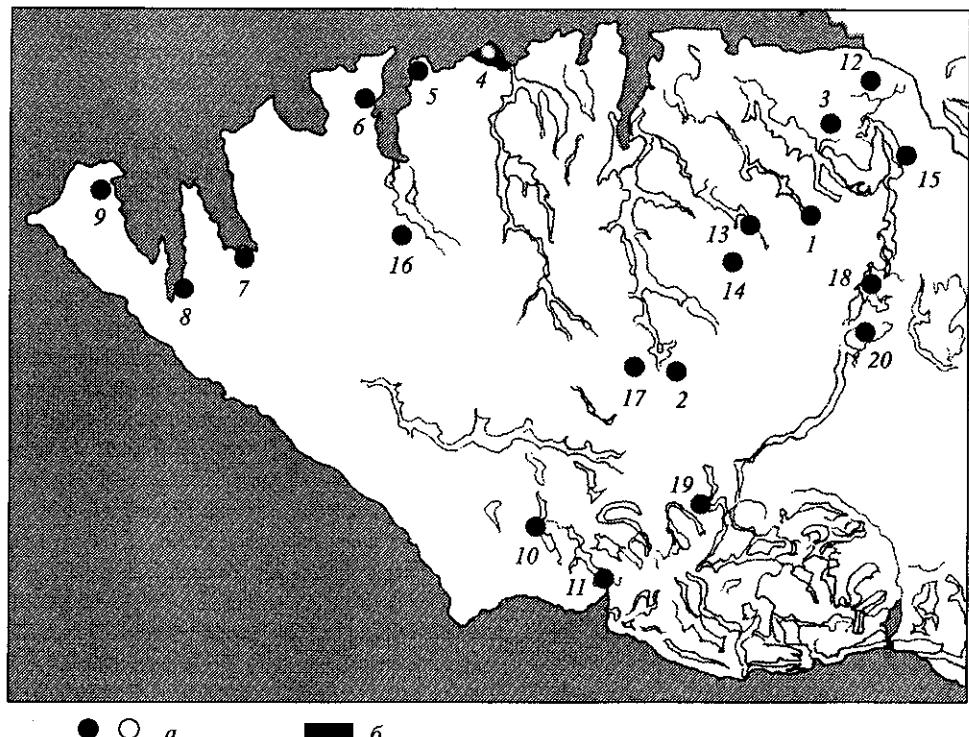

Рис. 1. Поселення кизил-кобинської культури Гераклейського півострова VI—IV ст. до н. е.: а — поселення кизил-кобинської культури; б — Херсонеське городище. 1 — поселення Докове; 2 — поселення Сарандинакіно; 3 — поселення Мікрюково; 4 — поселення Карантинне; 5 — поселення Стрілецьке, 6 — поселення Шверинське; 7 — поселення Камишове; 8 — поселення Козаче, 9 — поселення Маячне; 10 — поселення «Балка Бермана»; 11 — поселення Мармуріве; 12 — поселення Волове; 13 — поселення Лабораторне; 14 — поселення Хомутово; 15 — поселення Жовтневе; 16 — поселення «Стрілецька балка»; 17 — поселення Сарандинакіно-2; 18 — поселення «Кавказ»; 19 — поселення Безіменне; 20 — поселення «Енергетик». Укладач Е.А. Кравченко

нова нерівність (Крис 1981, с. 44—45; Колотухин 1996, с. 80). Але, у цілому, його слід розглядати як родове, пізньооперісне, що знаходилося на передкласовій стадії розвитку (Павленко 1989, с. 74—90), на стадії родової общини або часу переходу до первісної сусідської общини (Хазанов, Куббелль, Созина 1975, с. 191—193). Незавершеність соціальної стратифікації і стійкі традиції первіснообщинного ладу були характерні не тільки для таврів, але й взагалі для населення, що мешкало в гірській місцевості. Екологічні умови та заняття чабанським скотарством визначали надзвичайну стійкість патріархального способу життя таких народів (Першиц 1988, с. 527).

Отже, рівні розвитку грецьких колоністів та аборигенного населення були настільки різними, що це не могло не відбитися на характері контактів між ними і повинно було привести до своєрідного бар'єра між таврами та херсонеситами (пор.: Куббелль 1988, с. 490—491). Адже саме рівень внутрішнього розвитку суспільства є найважливішим чинником сприяння зовнішнього впливу (пор.: Хазанов, Куббелль, Созина 1975, с. 191—193). Саме цієї важливої настанови не враховують дослідники, що говорять про тісні контакти між греками і таврами вже з моменту заснування Херсонеса, ідеалізуючи тим

самим характер греко-варварських відносин у Західній Таврії (пор.: Бондаренко 2003, с. 20—25 з літературою).

Зазначене добре узгоджується з наявним археологічним матеріалом. Нова грецька апойкія була заснована на березі Гераклейського півострова в третій четверті VI ст. до н. е. (Виноградов, Золотарев 1998, с. 36—46; Суриков 2002, с. 73—74, 78; пор.: Монахов, Амбросимов 1993, с. 140—141; Шевченко 1998, с. 67—68; Рогов 2001, с. 112—113; 2002, с. 146—147) не тільки на місці більш раннього поселення або поселень кизил-кобинської культури (Фирсов 1976, с. 81; Савеля 1996, с. 16, № 9/70; Николаенко 1999, с. 17), але й у населеному носіями кизил-кобинської культури районі (рис. 1) (Стржелецький 1959, с. 66—67; Савеля 1996, с. 13—18; 1997, с. 88—89; Щеглов 1981, с. 212—218; Виноградов, Щеглов 1990, с. 314; Рогов 1996, с. 72—74; Николаенко 1999, с. 12—25; 2001, с. 148—157, прим. 1). Це привело до того, що вже на початковому етапі свого існування греки-херсонесити зіткнулися з аборигенами і військовою силою почали витіснення носіїв кизил-кобинської культури з Гераклейського півострова. Такий шлях освоєння нових земель був цілком притаманний тій моделі колонізації, яку називають дорійською, або мегарською (Сапрікин 1981, с. 19—22; Шелов-Коведяєв

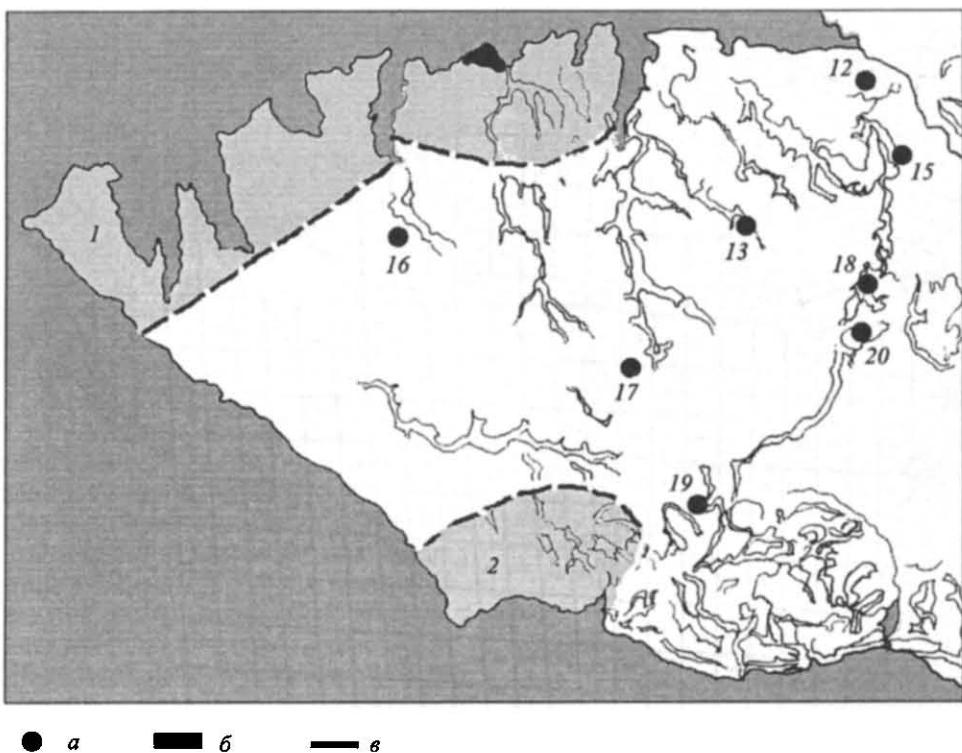

Рис. 2. Сліди раннього розмежування на Гераклейському півострові, за Г.М. Николаєнко: а — поселення кизил-кобинської культури початку V — першої половини IV ст. до н. е.: 12 — Волове; 13 — Лабораторне; 15 — Жовтневе; 16 — Стрілецька балка; 17 — Сарандина-2; 18 — Кавказ; 19 — Безіменне; 20 — Енергетик; б — територія Херсонеського городища; в — кордони розмежованої території; 1 — укріплення на Маячному півострові; 2 — укріплення в районі балки Бермана. Укладач Е.А. Кравченко

1985, с. 172—177; Щеглов 1986, с. 174; Виноградов, Щеглов 1990, с. 370; Доманский, Фролов 1995, с. 82, 85; Рогов 1999, с. 116, 121—122; Колесников 2003, с. 83). Яскравим прикладом чого є рання історія метрополії Херсонеса — ГераклеїPontійської та її взаємини з маріандінами (Just., XVI, 3) (Фролов 1981, с. 22—33; 1986, с. 84—85; Саприкін 1981, с. 13; 1986, с. 30—33; 1994, с. 130; Виноградов, Щеглов 1990, с. 315). Причому наявний археологічний матеріал свідчить, що в районі Херсонеса будь-які стійкі господарські контакти між греками і таврами були відсутні (Зубарь 2004, с. 12—13).

Поява ранньої оборонної стіни у Херсонесі, а трохи пізніше — двох укріплень у районах найдавніших земельних наділів (рис. 2), безумовно, свідчить про те, що наприкінці V — на зламі V—IV ст. до н. е. відносини між греками та носіями кизил-кобинської культури загострилися і набули характеру перманентного збройного протистояння, що було зумовлено початком активного витиснення таврів з місць їхнього постійного проживання з метою розширення греками зони своєї сільськогосподарської діяльності. Цим спричинені простежені археологічно заходи, спрямовані на захист не лише самого поліса, але й земельних володінь його громадян (Зубарь 2004, с. 15—16). Причому процес розширення територій, що контролювалися херсонеською громадською общи-

Рис. 3. Зображення богині Партенос у лавровому вінку на лицьовій стороні монет херсонеського карбування 70-х рр. IV ст. до н. е.

нюю, ішов під заступництвом богині Партенос і, таким чином, був обґрунттований ідеологічно (Русєєва, Русєєва 1999, с. 11—12). С.О. Коваленко вважає, що витиснення таврів з Маячного півострова і перемога над ними були означені спеціальним випуском монет із зображенням богині Партенос у лавровому вінку, карбування яких він відносить до 70-х рр. IV ст. до н. е. (рис. 3) (Коваленко 1999, с. 127).

Близько середини IV ст. до н. е. більша частина Гераклейського півострова, аж до Сарандина-кіної балки на північному сході і Каранських висот на півдні, із застосуванням єдиного модуля була розмежована на понад 440 прямокутних земельних ділянок, що відділялися одна від одної

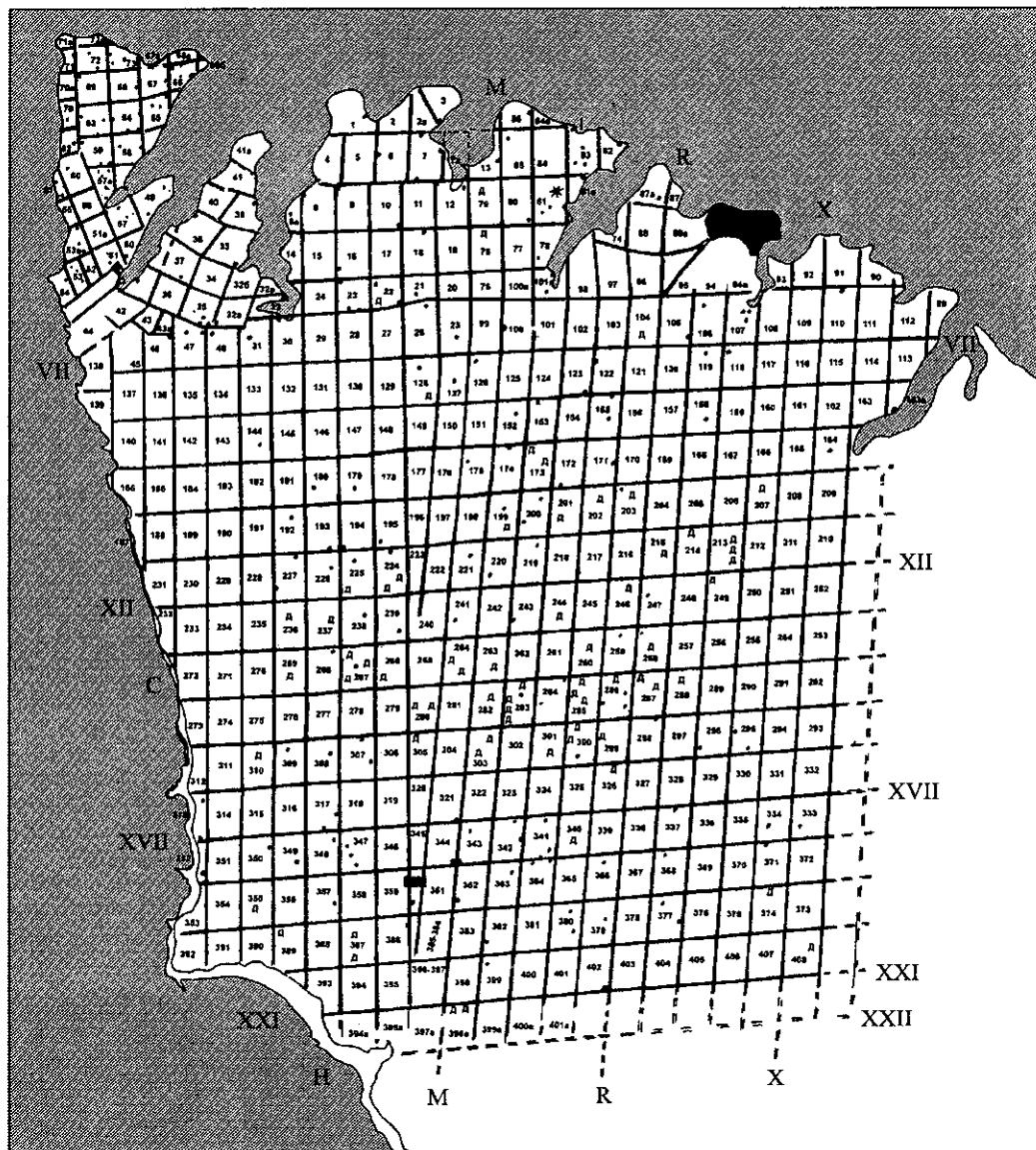

Рис. 4. Система розмежування землі на Гераклейському півострові, за Г.М. Николаєнко

транспортними та межовими дорогами (рис. 4) (Николаенко 1999, с. 40, 79; 2001, с. 3). У зв'язку з цим варто звернути увагу на серію херсонеських монет із зображенням Партенос, яка сидить зі стрілою в руці, та лані, що стоїть поруч (Анохин 1977, с. 20, № 8). Дослідники вважають, що богиня сидить на камені, який уособлював межі полісних володінь, і в даному випадку Партенос виступає як захисниця його кордонів (Русєєва, Русєєва 1999, с. 129—131). Якщо це так, то згадана серія монет, що датується близько 370—360 рр. до н. е. (рис. 5) (Коваленко 1999, с. 127—128, табл. III, 3), може бути пов'язаною із просуванням кордонів, що контролювалися полісом, на схід, що безпосередньо передувало розмежуванню всього Гераклейського півострова.

На підставі публікацій О.Я. Савелі довгий час вважалося, що після засвоєння херсонеситами Гераклейського півострова на гребені та схилах

Сапун-гори розташувався ланцюг поселень таврського населення (рис. 6). А їхні жителі розглядалися як основна робоча сила, що, як залежне населення типу гераклейських маріандінів, використовувалася для обробки земельних наділів. Ці верстви населення були залучені не лише до економічної, але й культурної сфер Херсонеса і зазнали сильної еллінізації (дет. див.: Бондаренко 2003, с. 22—23 з літературою).

Однак знайомство зі звітами О.Я. Савелі показало, що реальна картина була іншою (дет. див.: Zubar', Kravchenko 2003; Зубарь, Кравченко 2003). Зараз немає жодних підстав говорити про наявність значної кількості варварських поселень на кордонах розмежованої території хори Херсонеса на Гераклейському півострові IV—III ст. до н. е. та використання його мешканців як залежного населення для обробки сільськогосподарських

наділів херсонеситів (Zubar', Kravchenko 2003, p. 192; Зубарь, Кравченко 2003, с. 74—75; Зубарь 2004, с. 61—64). Археологічними джерелами досить чітко фіксується, що до середини IV ст. до н. е. таври були витиснені за межі Гераклейського півострова, про що, зокрема, свідчать сліди пожеж, простежені на поселеннях (Зубарь 2004, с. 63—64). Отже, твердження про якісі соціальні контакти між греками і носіями кизил-кобинської археологічної культури на Гераклейському півострові (пор.: Куббелль 1988, с. 478, 488—489), у результаті яких таври могли потрапити до Херсонеса, не мають достатнього обґрунтування.

Сказане свідчить, що з моменту заснування Херсонеса між греками-колоністами та носіями кизил-кобинської культури, безумовно, переважали воєнні контакти, що в підсумку призвели до поступового витиснення таврського населення за межі територій, освоєних херсонеситами на Гераклейському півострові. Такий висновок, зроблений на підставі аналізу наявного зараз комплексу археологічних матеріалів, з усією очевидністю суперечить висновку про мирні й тіsn взаємини херсонеситів із таврами чи про те, що носії кизил-кобинської культури «з доброї волі» поступилися грекам землею на Гераклейському півострові, переселившись «у прилеглі Балаклавську та Інкерманську долини» (Бондаренко 2003, с. 21).

Ворожий характер взаємин, що склалися між греками і таврами, у першу чергу був зумовлений значною різницею стадіального рівня розвитку колоністів та аборигенного населення. Це, в остаточному підсумку, не дозволило налагодити між ними будь-які мирні і стійкі контакти у господарській, соціальній, культурно-ідеологічній та інших сферах, як це мало місце в інших районах дорійської колонізації, де тубільне населення зазвичай складало соціально залежні верстви населення (пор.: Кошеленко 1983, с. 20—21). З іншого боку, зазначена особливість взаємодії греків і таврів багато в чому визначила певну деградацію соціально-економічного розвитку останніх (пор.: Фролов 1986, с. 84; Куббелль 1988, с. 490—491), асиміляцію їх скіфами (дет. див.: Айбабин, Герцен, Храпунов 1993, с. 213—214; Храпунов 1995, с. 24; 2001, с. 165; Пуздовский 1999, с. 109), а також особливості подальшого історичного розвитку Херсонеса та специфіку взаємин його жи-

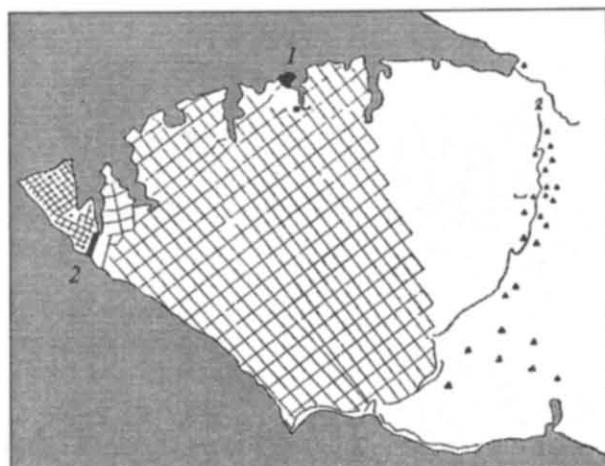

Рис. 6. Третій етап територіальної експансії Херсонеса, за О.Я. Савелею: 1 — Херсонес; 2 — укріплення на Маячному півострові; ▲ — варварські поселення.

телів з варварами протягом наступних століть (дет. див.: Зубарь 2004, с. 67 та наст.).

Переважно воєнний характер стосунків херсонеситів і таврів протягом класичного та елліністичного періодів суперечить висновку про те, що вже з найраннішого етапу існування Херсонеса в середовищі його населення йшла інфільтрація окремих індивідів або груп носіїв кизил-кобинської культури. Як свідчать історичні паралелі, це могло мати місце лише в результаті мирної взаємодії різних соціумів (пор.: Куббелль 1988, с. 478—479). Однак характер контактів між херсонеситами і таврами, зважаючи на увесь комплекс наявних зараз джерел, мав прямо протилежний характер.

Намагаючись аргументувати тезу про присутність таврів у складі населення раннього Херсонеса, дослідники найчастіше використовують як основний аргумент археологічний матеріал. Так, звертають увагу на зібгані кістяки, відкриті в ранньому некрополі на Північному березі, що свідчать «про вільний і незалежний стан тубільних елементів у Херсонесі, а згодом — про рівноправний їх стан» у складі населення (Бондаренко 2003, с. 23), фрагменти ліпного посуду кизил-кобинських типів, виявлені в нижніх шарах городища, і наявність у херсонеському пантеоні нібито варварського за походженням культу богині Партенос, запозиченого у таврського населення на найбільш ранньому етапі існування поліса.

Дійсно, у найдавнішому некрополі Херсонеса відкрита досить представницька група поховань у зібганому стані, що у своїй більшості датуються V—III ст. до н. е. (дет. див.: Белов 1978, с. 51—52; 1981, с. 169—171; Кадеев 1981; Зубар 1995). Причому не всі кістяки, віднесені до зібганів, є такими. Власне зібганами слід вважати виключно ті, які поховані в «утробному» положенні, на боці з притиснутими до тулуба рука-

Рис. 5. Херсонеська монета із зображенням Партенос, яка сидить зі стрілою в руці, і ланню, що стоїть поруч, яка датується близько 370—360 рр. до н. е.

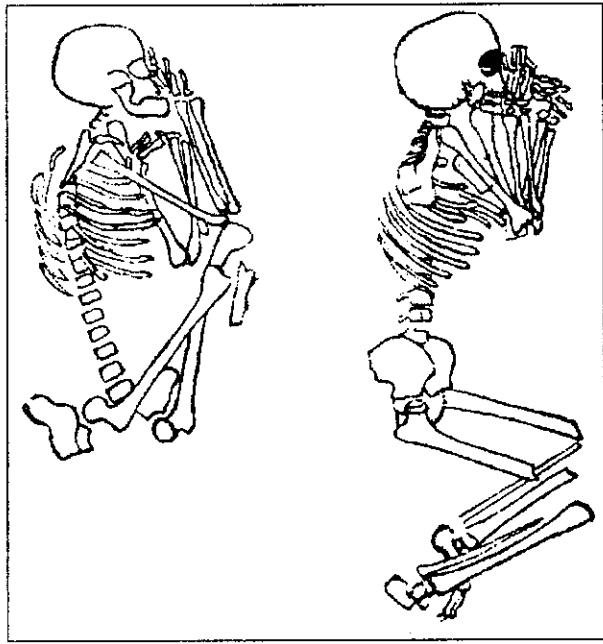

Рис. 7. Поховання у зібганому стані, відкриті в некрополі на Північному березі Херсонеса, за Г.Д. Беловим

ми й ногами (рис. 7) (Зубар 1995, с. 138). Якщо говорити про кількісне співвідношення витягнутих та зібганих кістяків у некрополі Херсонеса класичного й елліністичного періодів, то останні складали за різними оцінками від 9 до 30 % загальної кількості всіх зафіксованих (Кадеев 1974, с. 111; 1981, с. 34; Зубар 1995, с. 138).

Питання про атрибуцію поховань херсонеського некрополя у зібганому положенні дискутується досить давно (літ. див.: Зубарь 2004, с. 17—18). Причому результати цієї дискусії з усією очевидністю показали, що «етнічний підхід» до розглянутої проблеми тільки на основі положення кістяка в могилі не дозволяє переконливо атрибутувати такі поховання. Але категорично не можна погодитися з тими дослідниками, які вважають, що питання про поховання в зібганому стані на сучасному рівні знань узагалі не може бути позитивно вирішеним (Рогов 1999, с. 124; 2002, с. 144; пор.: Стоянов 2002, с. 300—301).

Ключ до цієї проблеми, безумовно, лежить в сфері грецької ідеології, що тісно пов’язана з поховальним культом і майновим станом родичів померлого (пор.: Burkert 1985, р. 192; Morris 1996, р. 17—18; Garland 2001, р. 73, 88). Конкретні прояви цих еллінських вірувань були надзвичайно різноманітними, і вивчені вони ще недостатньо. Базовою галуззю економіки поліса, як, утім, і грецького суспільства в цілому задовго до Великої грецької колонізації, було сільське господарство. Тому основу релігійних уявлень греків, що вже склалися в архаїчний період, становили давніші вірування, пов’язані із хтонічною міфологією і землеробськими культурами, з про-

відною ідеєю родючості (Нильссон 1998, с. 31—88). Саме вони вплинули на традиційну грецьку релігію. Олімпійські божества навіть у період найвищого розквіту грецької цивілізації зберегли в собі елементи давнього хтонізму (Burkert 1985, р. 189—190), чим багато в чому була зумовлена низка архаїчних рис релігійних вірувань греків (Русєва 1979, с. 31—34). Тому дуже продуктивним є висновок про те, що поховання в зібганому стані пов’язані із ідеєю «оборотності», а в ширшому плані — із землеробською релігією еллінів, і є однією з архаїчних форм її прояву (дет. див.: Томсон 1958, с. 41; Лапін 1966, с. 221; Burkert 1985, р. 189—190; Сорокина, Сударев 2002, с. 281; Зубарь 2004, с. 18—19). Адже для культу мертвих узагалі було характерним дуже довге «побутування світоглядницької традиційної архаїки» (Фрейденберг 1978, с. 131).

З огляду на певну консервативність дорійців (пор.: Колесников 2003, с. 83), зібгана поза похованіх може, імовірно, пояснюватися певними особливостями релігійних поглядів на поховальний культ, в якому протягом досить тривалого періоду зберігався дуже давній шар вірувань (пор.: Зайков 2002, с. 118—122), у тому числі пов’язаних із життям та смертю (Зубар 1995, с. 141—142). Тому, попри безумовний прогрес у галузі культури Еллади, під її зовнішніми блискучими проявами дуже довго ховалася «незмінна архаїчна сутність» (Фрейденберг 1978, с. 47), що в першу чергу відбивалося у поховальному обряді.

Поховання в зібганому положенні, відкриті в некрополі Херсонеса, або безінвентарні, або супроводжувалися дуже скромним набором поховального інвентарю, представленого однією-двоюма недорогими речами. Це дозволяє припускати, що вони належали представникам якщо не залежного населення, то небагатих його верств, у середовищі яких уже на новому місці дуже довго зберігалися архаїчні за своєю природою вірування, забуті в метрополії (пор.: Graham 1983, р. 14).

Наявність поховань у зібганому стані в античних некрополях різних регіонів Причорномор’я дозволяє припускати, що такі архаїчні вірування, пов’язані з похованням померлих, були характерними не лише для греків-дорійців, але й іонійців, якими були засновані поселення на о. Березань, Ольвія і боспорські центри. Однак, мабуть, найбільший відсоток таких поховань IV—III ст. до н. е. зафіксований поки що у Херсонесі (Зубар 1995, с. 138; пор.: Кадеев 1978, с. 111; 1981, с. 34), що є однією з особливостей античного некрополя цього центру. Наявність поховань у зібганому положенні, таким чином, є наслідком консервативності поглядів херсонеситів на поховальний культ у порівнянні із жителями іонійських центрів регіону, а не безумовним показником присутності в складі населен-

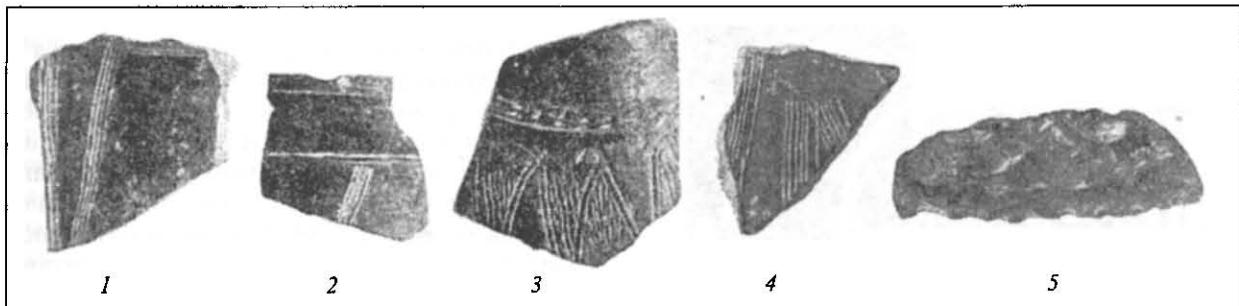

Рис. 8. Кизил-кобинська кераміка та крем'яний відщеп з розкопок на Північному березі Херсонеса, за Г.Д. Беловим:
1—4 — фрагменти ліпної кераміки з геометричним орнаментом, 5 — знаряддя із кременю

ня міста таврів чи вихідців з варварської периферії, що жили в місті і ховали своїх померлих родичів поруч із греками (Зубарь 2004, с. 18—19). Тому формальний похід до поховань у такому стані не відповідає сучасному рівню розвитку науки і має розглядатися як анахронізм.

Як ще один аргумент на користь висновку про присутність у складі населення Херсонеса варварів, зокрема таврських жінок, узятих за дружини молодими колоністами, традиційно наводиться факт знахідок у процесі розкопок ліпної кераміки кизил-кобинських типів (Бондаренко 2003, с. 23 з літературою). Уперше припущення про можливі шлюби молодих грецьких переселенців з тубільними жінками, що могли виготовляти таку кераміку, посилаючись на Геродота, висловив В.П. Яйленко (1982, с. 40, прим. 103; 1983, с. 154, прим. 60).⁴ Неважаючи на це, таке твердження ніяк не було аргументовано, у тому числі і щодо конкретно-історичних умов Північного Причорномор'я; воно перетворилося на наукову аксіому, що почала повторюватися в наукових роботах (пор.: Даниленко 1993, с. 237; Кутайсов 2004, с. 101). Це знайшло відображення і у праці М.С. Бондаренка, який, слідом за своїми поперед-

никами, на підставі цього «обережного», за словами М.І. Золотарьова (Золотарев 2001, с. 102), припущення В.П. Яйленка, зробив низку дуже важливих висновків історичного плану.

На території Херсонеського городища в різні роки в нижній частині культурного шару, на скелі, знайдено крем'яні знаряддя праці (рис. 8, 5) й уламки ліпної кизил-кобинської кераміки з наліпним орнаментом, що датується першою половиною I тис. до н. е. (Белов 1948, с. 32; Стржеleцький 1959, с. 67; Савеля 1996, с. 16, № 9/70; Сенаторов 2000, с. 159—163; 2003, с. 14—28), а у шарах пізньокласичного й елліністичного періодів — нечисленні уламки посудин із врізним гребінцевим орнаментом (рис. 8, 1—4) (Савеля 1979, с. 48—50; пор.: Сенаторов 1987, с. 7—8; Рогов 1999, с. 123; 2002, с. 141—142; Храпунов 2004, с. 33, 52). З огляду на те, що культурний шар попереднього виникнення Херсонеса часу поки не виявлений, можна припустити, що ці знахідки свідчать про наявність на місці грецької апойкії раннішого кизил-кобинського поселення (Фирсов 1976, с. 80—81, 162; Савеля 1996, с. 16; Рогов 1999, с. 122; Ніколаєнко 1999, с. 17; пор.: Сенаторов 1987, с. 7—9; Храпунов 2004, с. 52), а не про проживання в місті таврів, зокрема жінок, якими в домашніх умовах виготовлялася ліпна кераміка. Дуже показовим у цьому плані є те, що при розбирянні культурного шару кінця VI — першої половини V ст. до н. е. у Північно-Східному районі Херсонеса були знайдені уламки ліпних чернолискованих кубків, що датуються не пізніше ніж VI ст. до н. е. (Сенаторов 1988, с. 100; 2000, с. 162).

З іншого боку, останнім часом відбувається перегляд хронології археологічних матеріалів Північного Причорномор'я часу переходу від епохи бронзи до залізного віку (Смирнова 1985, с. 33—53; Колотухин 1996, с. 51; Стоянов 1997, с. 85; Левицький 2002, с. 180—205). Тому цілком реально очікувати відповідних змін у хронології кизил-кобинської культури, а також перегляду часу побутування окремих типів її кераміки, датування яких сьогодні вже явно застарілі. Це стосується і ліпної кераміки з розкопок Херсонеського городища, опублікованої останнім часом

⁴ Слід зазначити, що в тому місці, на яке посилається В.П. Яйленко, Геродот повідомляє про шлюби іонійців з карійськими жінками в Мілеті (Herod., I, 146). Тому навряд чи цей факт, що, судячи з контексту розповіді Геродота (Herod., I, 145), належить до передполісного періоду в історії Греції, можна використовувати як надійний аргумент для реконструкції практики періоду Великої грецької колонізації (пор.: Кутайсов 2004, с. 101), посилаючись лише на те, що серед грецьких колоністів переважала молодь (Яйленко 1982, с. 40, прим. 103). Пояснюються це тим, що В.П. Яйленко взагалі розглядає античність «у примітивізуючому дусі» (Фролов 1986, с. 58, прим. 11), а теза про те, що колоністи брали в дружини тубільних жінок, мала проілюструвати «кооперацію» грецьких переселенців і варварського населення Північного Причорномор'я (Яйленко 1983, с. 140—154), із чим категорично не можна погодитися (див.: Фролов 1986, с. 82—88). Як не можна погодитися і з тим, що однією з основних особливостей іонійської колонізації була експопропрація греками-колоністами жінок із середовища тубільного населення (Колесников 2003, с. 71; Кутайсов 2004, с. 101).

Рис. 9. Партенос, що вбиває лань. Зображення на херсонеській монеті кінця III ст. до н. е. Фото В.В. Степаненка

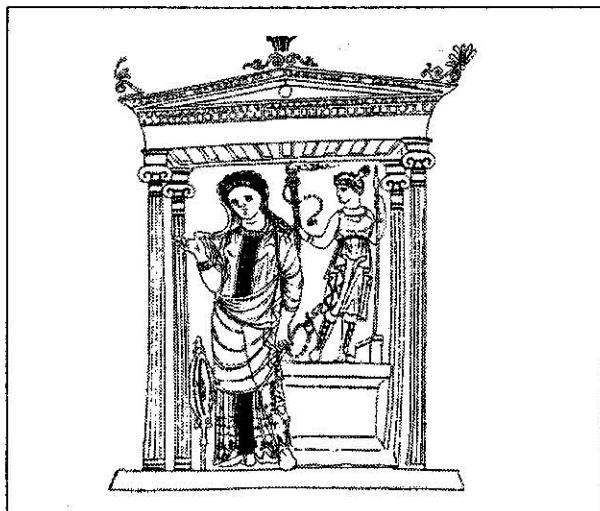

Рис. 10. Іфігенія в Тавриді. Деталь розпису апулійського червонофігурного кратера 330—320 рр. до н. е. з Державного Ермітажу (Санкт-Петербург). За Smith N.R.W. Funerary Symbolism in Apulian Vasa-Painting. — Berkeley, Los Angeles, London, 1976. — Fig. 2

(Сенаторов 2003, с. 14—28). Адже вся кизилкобинська кераміка з розкопок у Херсонесі виявлене поза закритими археологічними комплексами, а це не дозволяє синхронізувати її з добре датованою античною і розглядати як безперечний доказ присутності негрецького компонента у складі населення раннього Херсонеса.

І, нарешті, необхідно кілька слів сказати про культ Партенос, що була верховною покровителькою херсонеської громадської общини з моменту заснування поліса і аж до поширення тут християнства (Мещеряков 1979, с. 104—119; Пальцева 1979, с. 30—46; 1980, с. 16—18; Кадеев 1996, с. 150; докл. див.: Русєєва 1992, с. 55; 1997, с. 281—290; Русєєва, Русєєва 1999, с. 106—111). У роботі А.С. і М.В. Русєєвих ця проблема розглянута з вичерпною повнотою

(Русєєва, Русєєва 1999), що звільняє від необхідності повторювати історіографію питання й аргументацію грецької природи цього божества.

Прихильники варварської основи культу богині Партенос вважають, що він був запозичений греками у таврів на початковому етапі існування поліса в результаті тісних контактів, що мали місце між цими етносами, а потім, поєднавшись з образом Артеміди, набув поширення як основний полісний культ (Бондаренко 2003, с. 25, 32; пор.: Храпунов 2004, с. 53—54). З огляду на повну відсутність джерельних даних про негрецький характер походження культу Партенос (Бондаренко 2003, с. 26—31), з таким висновком погодитися не можна. Суперечить цьому і те, що у певному станово-класовому суспільстві, яким був ранній Херсонеський поліс, господарство, соціальна структура, духовна культура та ідеологія існували у вигляді цілісної системи, а зміна одного з її елементів неминуче мала спричинити трансформацію інших складових (Clarke 1968, р. 50—51; Куббелль 1988, с. 486). Тому запозичення у таврів, що стояли на нижчій, ніж греки-херсонесити, стадії суспільного розвитку, культу варварського жіночого божества або тільки його назви, що, утім, поки не доведено, повинно було відбитися на інших сторонах життя еллінів і визначити більш-менш мирний характер взаємин з носіями кизил-кобинської культури. Мабуть, розуміючи це, М.Є. Бондаренко у своїй роботі всіляко підкреслює дружній і стійкий характер контактів еллінів з таврами в околицях Херсонеса. Однак все сказане і те, що відомо про поліс як про доволі закриту соціально-політичну структуру (пор.: Утченко 1977, с. 39—40; Храпунов 2004, с. 54), цілком суперечить цьому.

Античний світ не знав релігійних догматів і державної церковної організації. Головним у сакральних діях було суворе дотримання правил публічного відправлення культів богів-заступників громадської общини (Burkert 1985, р. 8; Нильссон 1998, с. 110—111), що мали сприяти як добробуту поліса та його безпеці в цілому, так і окремим членам колективу. У кожному полісі був власний заступник, якому віддавалася перевага. Як правило, таке божество вважалося багатофункціональним, адже воно мало відповідати релігійним уподобанням різних груп населення (пор.: Фестюжєр 2000, с. 9).

Верховна богиня Херсонеса — Партенос (рис. 9), що є однією з іпостасей грецької Артеміди, була сакральним ойкістом, а згодом стала головним божеством-заступником поліса (Русєєва, Русєєва 1999, с. 73; Русєєва 2000, с. 75—76). З VI ст. до н. е. з Таврикою елліни пов'язували міфи про Іфігенію, перенесену Артемідою в далеку крайню таврів (рис. 10) (Русєєва, Русєєва 1999, с. 14—18; пор.: Бабинов 1972, с. 28). Тому, через широку популярність цього міфу в

грецькому світі, її образ у конкретно-історичних умовах Таврики, найімовірніше, був переосмислений, і чиста, цнотлива богиня, здатна захищати від небезпек та наділена новими функціями, перетворилася на головне локальне божество і стала йменуватися херсонеситами просто Партенос (Пальцева 1979, с. 46; Русєва, Русєва 1999, с. 75). Саме цим, а не таврським походженням, визначається своєрідність культу та ім'я верховного багатофункціонального божества Херсонеса.

Отже, наявні джерела, і в першу чергу археологічні, свідчать про довгострокове збройне протистояння греків-херсонеситів і таврів, що фіксується з моменту заснування Херсонеса. Такий характер контактів багато в чому визначив особливості розвитку херсонеської громадської общини. Це, з одного боку, добре узгоджується з наявними історичними паралелями та теоретичними розробками проблеми характеру взаємодії суспільств, що стояли на різних ступенях розвитку, а з іншого — дозволяє впевнено

говорити про відсутність у складі населення цього античного центра таврських етнічних елементів або їхнього помітного впливу на грецьке населення. Адже з періоду архаїки в Греції починає досить чітко простежуватися усвідомлена етнічна та соціальна опозиція еллінства щодо варварства (див.: Фролов 1986, с. 75). Тому, імовірно, настав час цілком відмовитися від стійких стереотипів про «трудову кооперацію» і «мирну конвергенцію» таврів та греків-херсонеситів (Фролов 1986, с. 82), стереотипів, що склалися в ХХ ст. і були зумовлені тогочасною політичною кон'юнктурою. З метою вивчення характеру взаємодії зазначеніх етнічних груп необхідно ширше, ніж це робилося раніше, залучати порівняльний матеріал та нові підходи, а також враховувати певну своєрідність історичного і культурного розвитку дорійського населення Херсонеса у порівнянні з іншими античними центрами північнопричорноморського регіону, на що ще в I ст. н. е. звернув увагу Пліній Старший (Plin., NH, IV, 85).

- Айабабин А.И., Герцен А.Г., Храпунов И.Н. Основные проблемы этнической истории Крыма // МАИЭТ. — 1993, Т. 3.
Анохин В.А. Монгольское дело Херсонеса (IV в. до н. э. — XII в. н. э.). — К., 1977.
Бабинов Ю.А. Местные элементы в религии Херсонеса Таврического // Социально-экономические проблемы истории древнего мира и средних веков. — М., 1972.
Белов Г.Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935—1936 гг. — Симферополь, 1938..
Белов Г.Д. Херсонес Таврический. — Л., 1948.
Белов Г.Д. Некрополь классической и эллинистической эпохи // СА. — 1950, Т. 13.
Белов Г.Д. Некрополь Херсонеса эллинистической эпохи // Археологический сборник. — 1978, Вып. 19.
Белов Г.Д. Некрополь Херсонеса классической эпохи // СА. — 1981, № 3.
Бондаренко М.Е. Пантеон Херсонеса Таврического. — М., 2003.
Брашинский И.Б. Понтийское пиратство // ВДИ. — 1973, № 3.
Буйских А.В. Рец.: The Greek Colonisations of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archeology. Stuttgart, 1998 // ВДИ. — 2002, № 1.
Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н. Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, история и культура. — М., 1990.
Виноградов Ю.Г., Золотарев М.И. Год рождения Херсонеса Таврического // Хсб. — 1998, Вып. 9.
Даниленко В.Н. Херсонес и тавры Гераклейского полуострова // МАИЭТ. — 1993, Т. 3.
Доманский Я.В., Фролов Э.Д. Основные этапы развития межполисных отношений в Причерноморье в доримскую эпоху (VIII—I вв. до н. э.) // Античные полисы и варварское население Причерноморья. — Севастополь, 1995.
Зайков А.В. Эпаменид в Спарте // ВДИ. — 2002, № 4.
Зедгенидзе А.А., Савеля О.Я. Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э. как источник изучения этнического и социального состава населения города // ДСППВГК. — Тбилиси, 1981.
Зедгенидзе А.А., Савеля О.Я. Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э. // КСИА. — 1981а, Вып. 168.
Зельин К.К., Трофимова М.К. Формы зависимости в Восточном Причерноморье в эллинистический период. — М., 1969.
Золотарев М.И. О государственных границах Херсонеса Таврического в IV в. до н. э. // АНАХАРСΙΣ. Памяти Ю.Г. Виноградова. — Хсб. — 2001, Вып. 11.
Зубарь В.М. Этнический состав населения Херсонеса Таврического в первые века н. э. (по материалам некрополя) // Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э. — VII в. н. э. — К., 1987.
Зубарь В.М. Скорчені поховання із некрополя Херсонеса IV ст. до н. е. // Археологія. — 1995, № 3.
Зубарь В.М. Херсонес Таврический и население Таврики в античную эпоху. — К., 2004.
Зубарь В.М., Кравченко Э.А. Об одном аспекте греко-таврских взаимоотношений в окрестностях Херсонеса Таврического в середине IV вв. до н. э. // Проблемы истории, филологии, культуры. — Москва—Магнитогорск, 2003. — Т. 13.

- Кадеев В.И. Об этнической принадлежности скорченных погребений херсонесского некрополя // ВДИ. — 1973, № 4.
- Кадеев В.И. Об этнической принадлежности носителей имени Скиф в Херсонесе Таврическом // СА. — 1974, № 3.
- Кадеев В.И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. — Харьков, 1981.
- Кадеев В.И. Еще раз об этнической принадлежности скорченных захоронений в раннем некрополе Херсонеса Таврического // Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма. — Симферополь, 1995.
- Кадеев В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I—III вв. н. э.). — Харьков, 1996.
- Капошина С.И. Скорченные погребения Ольвии и Херсонеса // СА. — 1941, Т. 7.
- Коваленко С.А. О монетном деле Херсонеса Таврического в позднеклассическую эпоху // НЭ. — 1999, Т. 16.
- Колесников М.А. Греческая колонизация Средиземноморья (Опыт анализа миграционного механизма). — К., 2003.
- Колотухин В.А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начала железного века. — К., 1996.
- Кошеленко Г.А. Введение. Древнегреческий полис // Античная Греция. — М., 1983, Т. 1.
- Кравченко Е.А. Південний Крим за античними джерелами і легенда про таврів // Наукові записки НаУКМА. — 2002, Т. 20, Серія історії, Ч. 1.
- Крис Х.И. Кизил-кобинская культура и тавры // САИ. — 1981, Вып. Д 1-7.
- Куббель Л.Е. Первобытность и классовые общества. 1. Первобытная периферия классовых обществ // История первобытного общества. Эпоха классообразования. — М., 1988.
- Кутайсов В.А. Керкинитида в античную эпоху. — К., 2004.
- Латин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966.
- Левицкий О.Г. Раннегальштатские общности и культура Белозерка в Северном Причерноморье — о диалоге миров // Северное Причерноморье: от энеолита к античности. — Тирасполь, 2002.
- Махортых С.В. Культурные контакты населения Северного Причерноморья и Центральной Европы в киммерийскую эпоху. — К., 2003.
- Мещеряков В.Ф. О культе богини Девы в Херсонесе Таврическом // Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма. — Л., 1979.
- Мещеряков В.Ф. Религия и культуры Херсонеса Таврического I—IV вв.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1980.
- Монахов С.Ю., Амбросимов Э.Н. Новое о старых материалах из херсонесского некрополя // Античный мир и археология. — 1993, Вып. 9.
- Николаенко Г.М. Хора Херсонеса Таврического. Земельный кадастр IV—III вв. до н. э. — Севастополь, 1999. — Ч. 1.
- Николаенко Г.М. Хора Херсонеса Таврического. Земельный кадастр IV—III вв. до н. э. — Севастополь, 2001. — Ч. 2.
- Нильссон М. Греческая народная религия. — СПб., 1998.
- Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества (генезис и пути развития). — К., 1989.
- Пальцева Л.А. Культ богини Девы в Херсонесе // Из истории античного общества. — Горький, 1979.
- Пальцева Л.А. Проблемы политической истории Херсонеса Таврического в V—I вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Л., 1980.
- Першиц А.И. Первобытность и классовые общества. 2. Остатки первобытнообщинного строя в классовых обществах // История первобытного общества. Эпоха классообразования. — М., 1988.
- Пиоро И.С. Крымская Готия. — К., 1990.
- Пиоро И.С. Складна доля археолога (до 85-річчя Євгена Володимировича Веймарна) // Археологія. — 1990а, № 4.
- Пиоро И.С. Усе творче життя — науці археології (пам'яті В.В. Кропоткіна) // Археологія. — 2002, № 4.
- Пуздовский А.Е. очерк этносоциальной истории Крымской Скифии во II в. до н. э. — III в. н. э. // ВДИ. — 1999, № 4.
- Пятышева Н.В. Античное влияние на культовую скульптуру Причерноморья // ВДИ. — 1946, № 3.
- Пятышева Н.В. Тавры и Херсонес // КСИИМК. — 1949, Вып. 29.
- Пятышева Н.В. Ювелирные изделия Херсонеса. Конец IV в. до н. э. — IV в. н. э. — М., 1956.
- Пятышева Н.В. Скифы и Херсонес // ИАДК. — К., 1957.
- Пятышева Н.В. К вопросу об этническом составе населения Херсонеса в I—VI вв. н. э. // Античное общество. — М., 1967.
- Рогов Е.Я. Экология Западного Крыма в античное время // ВДИ. — 1996, № 1.
- Рогов Е.Я. Некоторые проблемы становления и развития Херсонесского государства // Stratum plus. — 1999, № 3.
- Рогов Е.Я. Общественный источник в Юго-Восточной части Херсонесского городища // Археологія. — 2001, № 4.
- Рогов Е.Я. Херсонес и варвары Юго-Западного Крыма в IV в. до н. э. // Античный мир и археология. — 2002, Вып. 11.
- Русаяева А.С. Земледельческие культуры в Ольвии до доджетского времени. — К., 1979.
- Русаяева А.С. Религия и культуры античной Ольвии. — К., 1992.
- Русаяева А.С. Религиозный аспект исторической новеллы о Гикии Константина Багрянородного // ΜΥΣΕΙΟΝ. Профессору А.И. Зайцеву ко дню семидесятилетия. — СПб., 1997.
- Русаяева А.С. Культы и святилища в сфере политики демократических полисов Северного Причерноморья в раннеэллинистическое время // ВДИ. — 2000, № 3.

- Русеева А.С., Русеева М.В.* Верховная богиня античной Таврики. — К., 1999.
- Савеля О.Я.* О керамике с резным орнаментом из Херсонеса // КСИА. — 1979, Вып. 124.
- Савеля О.Я.* Археологические материалы к истории Гераклейского полуострова доколонизационного периода // Хсб. — 1996, Вып. 7.
- Савеля О.Я.* Некоторые результаты работ Севастопольской археологической экспедиции в округе Херсонеса в 1990—1995 гг. // Хсб. — 1997, Вып. 8.
- Сапрыкин С.Ю.* Полисы и местное население Южного Причерноморья в архаическую и классическую эпохи // ДСПВГК. — Тбилиси, 1981.
- Сапрыкин С.Ю.* Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. — М., 1986.
- Сапрыкин С.Ю.* О внутренней колонизации Херсонеса Таврического // ВДИ. — 1994, № 3.
- Сенаторов С.Н.* О кизил-кобинской керамике из Херсонеса // История и культура Херсонеса и Западного Крыма в античную и средневековую эпохи: Тез. докл. — Севастополь, 1987.
- Сенаторов С.Н.* О керамике с гребенчатым орнаментом из Херсонеса // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса: Тез. докл. — Севастополь, 1988.
- Сенаторов С.Н.* Ранняя кизил-кобинская керамика из раскопок в Херсонесе // Археологические вести. — 2000, Вып. 7.
- Сенаторов С.Н.* Кизил-кобинская керамика конца VI — первой половины IV в. до н. э. из раскопок Херсонеса // Хсб. — 2003, Вып. 12.
- Смирнова Г.И.* Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР // СА. — 1985, № 4.
- Сорокина Н.П., Сударев Н.И.* Способы обращения с телами погребаемых в некрополе Кеп // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 2002. — Ч. 1.
- Столба В.Ф.* Несколько личных имен в греческих керамических надписях из Херсонеса // Археологические вести. — 1993, № 2.
- Стоянов Р.В.* Погребенные в скорченном положении в греческих некрополях Причерноморья: состояние проблемы и перспективы ее решения // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 2002. — Ч. 2.
- Стоянов Т.* Могилен некропол от ранножелязната епоха «Сборяново» I. — София, 1997.
- Стржелецкий С.Ф.* Раскопки таврского некрополя Херсонеса // Хсб. — 1948, Вып. 4.
- Стржелецкий С.Ф.* Основные этапы экономического развития и периодизация истории Херсонеса Таврического в античную эпоху // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — М., 1959.
- Суриков И.Е.* О некоторых факторах колонизационной политики Гераклеи Понтийской // Проблемы истории, филологии, культуры. — Москва—Магнитогорск, 2002. — Т. 12.
- Томсон Дж.* Исследования по истории древнегреческого общества. — М., 1958.
- Трофимова М.К.* Эллинистическое пиратство // ВДИ. — 1963, № 4.
- Утченко С.Л.* Политические учения древнего Рима III—I вв. до н. э. — М., 1977.
- Фестюжье A.-Ж.* Личная религия греков. — СПб., 2000.
- Фирсов Л.В.* Этюды радиоуглеродной хронологии Херсонеса Таврического. — Новосибирск, 1976.
- Фрейденберг О.М.* Миф и литература древности. — М., 1978.
- Фролов Э.Д.* Гераклейские мариандины: К проблеме взаимоотношений греческих колонистов и местных племен в зоне дорийской колонизации // ДСПВГК. — Тбилиси, 1981.
- Фролов Э.Д.* Рождение греческого полиса // Становление и развитие раннеклассовых обществ. — Л., 1986.
- Хазанов А.М., Куббель Л.Е., Созина С.А.* Первобытная периферия докапиталистических обществ // Первобытная периферия. — М., 1975.
- Храпунов И.Н.* Об этнической принадлежности кизил-кобинской культуры // История и археология Юго-Западного Крыма. — Симферополь, 1993.
- Храпунов И.Н.* Очерки этнической истории Крыма в раннем железном веке. Тавры, скифы, сарматы. — Симферополь, 1995.
- Храпунов И.Н.* Об этнических процессах в Крыму в римское время // Проблемы истории, филологии и культуры. — Москва—Магнитогорск, 2001, Т. 10.
- Храпунов И.Н.* Этническая история тавров // Боспорские исследования. — 2004, Т. 5.
- Шевченко А.В.* Культовые терракоты раннего Херсонеса (V — первая половина IV вв. до н. э.) // ВДИ. — 1998, № 3.
- Шелов-Коведяев Ф.В.* История Боспора в VI—IV вв. до н. э. — М., 1985, Вып. 5.
- Щеглов А.Н.* Тавры и греческие колонии в Таврике // ДСПВГК. — Тбилиси, 1981.
- Щеглов А.Н.* Процесс и характер территориальной экспансии Херсонеса в IV в. до н. э. // Античная гражданская община. Проблемы социально-политического развития и идеологии. — Л., 1986.
- Щеглов А.Н.* Финал кизил-кобинской культуры и поздняя история тавров // Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь: Тез. докл. — СПб., 1998.
- Яйленко В.П.* Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. — М., 1982.

- Йиленко В.И. Архаическая Греция // Античная Греция.* — М., 1983. — Т. I.
- Bilde P.G. Wandering Image: From Taurian (Chersonesean) Parthenos to (Artemis) Tauropolos and (Artemis) Persike // The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A.N. Ščeglov on the occasion his 70th birthday.* — Aarhus University Press, 2003.
- Buyskikh A. Рец.: G.R. Tsetskhladze (ed.). The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology.* Stuttgart, 1998 // *Eurasia Antiqua.* — 2001, Bd. 7.
- Burkert W. Greek Religion: Archaic and Classical.* — Oxford, 1985.
- Clarke D.L. Analytical archaeology.* — London, 1968.
- Hind J. Megarian Colonisation in the Western Half of the Black Sea (Sister- and Daughter-Cities of Herakleia) // G.R. Tsetskhladze (ed.). The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology.* — Stuttgart, 1998.
- Garland R. The Greek Way of Death.* — Ithaca, New York, 2001.
- Graham A.J. Colony and Mother City in Ancient Greece.* — 2nd Ed. — Chicago, 1983.
- Morris I. Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity.* — Cambridge, 1996.
- Stolba V. Barbaren in der Prosopographie von Chersonesos (4—2 Jh. v. Chr.) // Hellenismus. — Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in der Städte des hellenistischen Zeitalters.* — Tübingen, 1996.
- Zubar' V.M., Kravčenko E.A. Interpretation of Group of Archaeological Sites in the vicinity of Tauric Chersonesos // The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A.N. Ščeglov on the occasion his 70th birthday.* — Aarhus University Press, 2003.

Одержано 09.10.2004

В.М. Зубарь

ХЕРСОНЕС И ТАВРЫ: ПРОТИВОСТОЯНИЕ ИЛИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ?

В статье рассматривается проблема характера взаимоотношений населения Херсонеса с таврами на начальном этапе исторического развития полиса в связи с публикацией в последнее время работ, в которых наметилась тенденция к идеализации греко-таврских отношений. На основании анализа конкретного материала с учетом новых подходов к этой проблеме автор приходит к выводу, что имеющиеся источники, и в первую очередь археологические, свидетельствуют о долговременном вооруженном противостоянии греков-херсонеситов и тавров, которое фиксируется с момента основания Херсонеса. Это, с одной стороны, хорошо согласуется с имеющимися историческими параллелями и теоретическими разработками проблемы характера взаимодействия обществ, стоявших на разных ступенях развития, а с другой — позволяет уверенно говорить об отсутствии в составе населения этого античного центра таврских этнических элементов или об их сколько-нибудь заметного влияния на греческое население. Поэтому настало время полностью отказаться от устойчивых стереотипов о «трудовой кооперации» и «мирной конвергенции» тавров и греков-херсонеситов, стереотипов, сложившихся в XX в. и обусловленных чисто политической конъюнктурой. А для изучения характера взаимодействия указанных этнических групп следует шире, чем это делалось ранее, привлекать сравнительный материал и новые научные подходы, а также учитывать определенное своеобразие исторического и культурного развития дорийского населения Херсонеса в сравнении с другими античными центрами северопричерноморского региона.

V.M. Zubar

CHERONESOS AND TAURIANS: CONFRONTATION OR COOPERATION?

The article discusses the character of relationship between the population of Chersonesos and the Taurians at the initial stage of its historical development in view of recently published works showing tendency towards idealization of Greek — Taurian relations. Having analyzed specific materials and having taken into account new approaches to this problem the author has come to a conclusion that the available sources, first of all archaeological ones, testify the long-term armed confrontation between the Greeks and the Taurians since the moment of foundation of Chersonesos. On the one hand this corresponds very well to the known historical parallels and theoretical elaborations of the problem of character of relationship between the communities that differ in stages of development; on the other hand — makes it possible to state with confidence that Taurian ethnical elements were absent among the inhabitants of this ancient center, or at least had no considerable influence upon the Greek population. For this reason it is high time to depart from the settled stereotype of «labour cooperation» and «peaceful convergence» of the Taurians and Greeks-Chersonesos habitants that have formed in the XX century and were stipulated purely by current political situation. In order to study the character of relationships between the two above ethnical groups one should make a wider use of the comparative material and new scientific approaches, as well as should take into account certain originality of historical and cultural development of the Doric population of Chersonesos if compared to other ancient centers of the Black Sea North Region.

З ПРИВОДУ ЧАСУ ВХОДЖЕНЯ БОСПОРУ ДО СКЛАДУ ВІЗАНТІЇ

У статті спростовано загальноприйняту гіпотезу щодо входження Боспору до складу Візантії при імператорі Юстині I. У результаті аналізу джерел стає зрозумілим, що це відбулося дещо пізніше, за його наступника — Юстиніана I. Розглянуто події, що привели до затвердження візантійської влади на Боспорі, адміністративні наслідки його завоювання, аналізується напис з ім'ям Юстиніана з Таманського півострова.

У 70-ті рр. IV ст. у північнопричорноморському степу з'явилися гуни. Вони не починали озброєного конфлікту з Боспорським царством та пішли на захід, обмежившись, імовірно, збиранням данини з боспорських міст (Сазанов 1991, с. 22, 23; Амброз 1992, с. 52—56, 85; Айбабін 1999, с. 79). На обох берегах Керченської протоки продовжувала існувати Боспорська держава, в якій зберігалася влада колишньої династії Тиберіїв — Юліїв та її значного бюрократичного апарату (Виноградов 1998, с. 245, 246). За свідченням Прокопія Кесарійського, до початку правління Юстиніана I (527—565) Боспор¹ уже потрапив у залежність до гунів [Прокор. *De aed.* 3. 12]. Згідно з іншими джерелами, до часів Юстиніана на Боспорі не було візантійських військ, його мешканці не сплачували імперії податків [Mal. *Chron.* 18. 14; Theoph. *Chron.* 176; Cedr. *Hist.* 367; Прокор. *De bel. pers.* 2. 3. 40].

В історіографії, однак, затвердилася думка, що Боспор був приєднаним до Візантії при Юстині I (518—527) (Кулаковский 1891, с. 26; Якобсон 1964, с. 7; Блаватский 1985, с. 256; Амброз 1992, с. 71; Подосинов 1997, с. 165, 166; Болгов 1998, с. 116; пор.: Айбабін 1999, с. 94). Предметом дискусії є питання, коли саме це трапилося — за часів посольства візантійця Проба до причорноморських гунів у 522 р. (Кулаковский 1896, с. 5; 1914, с. 59; Макарова 1991, с. 143; пор.: Васильев 1927, с. 179—180; Зубарь 1998, с. 164; Болгов 1998, с. 116) або трохи раніше (Артамонов 1936, с. 14; 1962, с. 88; Якобсон 1958, с. 460; Кулаковский 1996, с. 37). Підставою для цих гіпотез є таке зауваження Прокопія: «Мешканці Боспора з давніх часів жили незалежно, але нещодавно вони віддали себе під владу василевса Юстіна» [Прокор. *De bel. pers.* 1. 12. 8]. Однак усього лише трьома рядками вище історик пише про Херсонес як про найвіддаленіше місто римської землі [Прокор. *De bel. pers.* 1. 12. 7]. Отже, джерело

містить внутрішню суперечність. До того ж, в іншому місці твору «Про війну з персами» Прокопій наводить промову вірмена Васака перед правителем Ірану Хосровом I Ануширваном, в якій серед злочинів Юстиніана I зазначено й такий: «Хіба не направив він <Юстиніан> своїх воєначальників до мешканців Боспора та не підпорядкував своїй владі місто, що зовсім йому не належало?...» [Прокор. *De bel. pers.* 2. 3. 40]. У тій самій промові говориться, що Юстиніан зробив підданими своєї імперії цанів, лазів, омірітів, фініків, лівійців та італійців [Прокор. *De bel. pers.* 2. 3. 39, 41], тобто Боспор представлено як одну із жертв експансії візантійського імператора. У трактаті «Про будівлі» про Боспор підкреслено: «...це місто стало варварським і знаходилося під владою гунів; імператор <Юстиніан> повернув його під владу римлян» [Прокор. *De aed.* 3. 12].

Маємо цілу групу джерел, в яких згадується історія Горда, правителя прибоспорських гунів за часів Юстиніана [Ioannis Nic. *Chron.* 110. 66—69; Mal. *Chron.* 18. 14; Theoph. *Chron.* 175, 176; Cedr. *Hist.* 367, 368; Ps.-Dion. *Chron.* 845]. У цьому контексті Іоанн Малала, Феофан та Кедрин недвозначно називають Юстиніана I завоювником Боспора, що підкорив місто Візантії.

Горд (в інших джерелах — Горда, Гордій, Грод, Ярокс) з'явився в Константинополі, де хрестився, причому сам імператор Юстиніан став його хрещеним батьком. Значення цієї акції полягало в тому, що з погляду візантійців варвари, прийнявши нову релігію, автоматично ставали підданими імперії (Оболенський 1964; 1971, р. 52—59; Оболенський 1998, с. 14, 70, 71, 94, 95, 196, 281, 282, 291, 292). Християнство, у певному сенсі, було синонімом візантинізму, а саме слово «християнин» означало «візантієць» (Ahrweiler 1974; 1976, р. 210). Показово, що Іоанн Нікіуський говорить безпосередньо про те, що Горд став васалом імперії [Ioannis Nic. *Chron.* 110. 66].

Немає жодних сумнівів у тому, що Горд прийняв хрещення і став васалом Візантії під тиском певних внутрішньо- або зовнішньополітичних обставин, про які джерела замовчують. У будь-якому разі, його подорожі до Константинополя мала передувати дипломатична підготовка. Відомо, що в 10—20-ті рр.

¹ Термін «Боспор» (*Βόσπορος*) з античних часів у широкому сенсі означав Боспорське царство, а у вузькому — його столицю, Пантікапей (Завойкин 1994, с. 67—68; Молев 1997, с. 145; Подосинов 1997, с. 162). Починаючи з VI ст., цей термін став означати виключно назву міста.

VI ст. кілька священиків на чолі з вірменом Кардостом (або Кардуцатом) проповідували у гунів християнство. Вони користувалися заступництвом імперії, а вже згаданий візантієць Проб за часів по-дорожі до гунів відвідав також Кардоста [Zach. Mit. Chron. 12. 7] (дет. див.: Артамонов 1962, с. 93, прим. 76). Існує припущення, що саме Кардост склияв Горда до укладання союзу з Візантією через прийняття християнства (Артамонов 1962, с. 94).

Згідно з джерелами, імператор доручив Горду «охороняти області римлян і місто Боспор» [Theoph. Chron. 176; Cedr. Hist. 367; Mal. Chron. 18. 14]. Імовірно, гуни Горда склали одне з державних утворень, які традиційно охороняли візантійське прикордоння. Подібних структур особливо багато було на сході імперії (Ahrweiler 1976, с. 212). У такий спосіб Юстиніан намагався встановити контроль над територією, де колись розташовувалося Боспорське царство, а гунів, що мешкали у навколошньому степу, зробити підданими Візантії.

Слід підкреслити, що угода між Гордом та Візантією, найвірогідніше, мала подвійний характер. Відомо, що основною метою візантійської дипломатії було включення варварських об'єднань до структури християнської ойкумені, яка ототожнювалася з імперією. Як уже було зазначено, з погляду візантійців, варвари, прийнявши християнство, ставали підданими, а, на думку самих варварів, вони укладали союз. Пoчастi Візантія була змушенa сплачувати варварами гроші, які в імперії розглядали як оплату за певні послуги, наприклад, як винагороду за охорону візантійських володінь, позаяк з точки зору варварів (та й фактично) це була даніна, яку стягували за правом сильного. Для визначення таких варварських об'єднань різноманітного статусу було розроблено спеціальну, досить складну термінологію (Obolensky 1971, р. 56—58; пор.: Иванов 1987, с. 27—31). Утім, про офіційний статус гунів Горда у структурі Візантії нічого не відомо. Крім того, міркування про варварських союзників імперії стосуються виключно гунів, тоді як власне Боспор був, безумовно, переданий під владу Юстиніана як імперське місто.

До навернення Горда до християнства на Боспорі не було імперських військ та збирачів податків [Mal. Chron. 18. 14; Theoph. Chron. 176; Cedr. Hist. 367]. Оскільки, за словами Прокопія, до Юстиніана Боспор знаходився під владою гунів [Procop. De aed. 3. 12], імовірно, саме вони й стягували податки з населення та забезпечували охорону міста. Отже, гіпотеза про існування Боспорського царства безперервно до встановлення візантійської влади на його території (Болгов 1996, с. 62; Виноградов 1998, с. 246) не видається правильною. Після хрещення Горда Юстиніан отримав можливість відправити на Боспор підрозділ візантійської армії на чолі з офіцером-трибуном [Mal. Chron. 18. 14; Theoph. Chron. 176]. Тобто стає зрозумілим: Горд поступився імперії владою над Боспором. Вивчен-

ня писемних джерел не підтверджує висновок про те, що Боспор перейшов у володіння Візантії при Юстині I. До епохи Юстиніана I Боспор знаходився поза юрисдикцією імперії.

Іноді для доведення протилежного використовують датування відомого напису боспорського царя Дуптуна (КБН, № 67) 522 роком н. е. (Кулаковский 1891, с. 26; Якобсон 1958, с. 460, 461; 1964, с. 7; Артамонов 1962, с. 88, 89; Амброз 1992, с. 71; Зубарь 1998, с. 164.). Рядок документа, що містить відомості про час його складення, зберігся дуже погано, тому можливі різні варіанти його датування, причому 522 р. н. е. — не найкращий із них (Виноградов 1998, с. 236—238).

Отже, гіпотеза про встановлення візантійської влади на Боспорі при імператорі Юстині I суперечить твердженням Феофана, Кедрина, Іоанна Малали та основана лише на єдиному зауваженні Прокопія [Procop. De bel. pers. 1. 12. 8], який у двох інших випадках [Procop. De bel. pers. 2. 3. 40; De aed. 3. 12] назначає, що саме Юстиніан I привів місто під владу римлян.

Цікаво, що джерела нічого не повідомляють про ставлення мешканців Боспора до отримання візантійського підданства. Не можна стверджувати, що поява візантійських збирачів податків на берегах протоки викликала там хвилю ентузіазму. Загальних положень про грецьку та римську складові культури Боспору (яка до цього часу дещо варваризувалася), про його традиційні зв'язки з імперією та зростання ролі християнської громади для цього явно замало — адже навіть під час завоюванні Італії, яке почалося невдовзі після боспорських подій, юстиніанові війська зустрічали там опір з боку не лише готів, але й італійців (утім, типовою реакцією була апатія, крім того, траплялися провізантійські акції) (Удалъцова 1959, с. 268—271, 280—284, 299—302, 318—320). Проте неможливо стверджувати й зворотне: поява візантійців на Боспорі зіштовхнулася з вороююю реакцією мешканців міста. Мовчання джерел залишає однаково ймовірними обидва припущення. Зрозуміло: політика Горда викликала опір значної частини його однонапілінників — кочових гунів.

Після повернення до Приазов'я Горд спробував боротися з традиційним для своїх однонапілінників поклонінням ідолам. У відповідь було вчинено заколот, Горда вбили, а замість нього поставили його брата Муагера (Мугера, Мугела). Зміна влади супроводжувалася воєнними діями, Боспор було зруйновано, а візантійський гарнізон винищено [Mal. Chron. 18. 14; Theoph. Chron. 176; Cedr. Hist. 367]. У творі «Про війну з готами» Прокопій повідомляє про те, як «нешодавно деякі з варварських племен» захопили й пограбували міста Фанагорію та Кепи [Procop. De bel. got. 4. 5]. Цей епізод можна пов'язати з «історією Горда» (Артамонов 1962, с. 89, 91; Гадло 1979, с. 81; Сазанов 1991, с. 21). Юстиніан негайно відреагував на те, що відбулося. На

Боспор було відряджено нові підрозділи імперської армії, і гуни залишили місто [Mal. *Chron.* 18. 14; Theoph. *Chron.* 176; Cedr. *Hist.* 367]².

Визначити точну дату входження Боспора до складу Візантії важко. Феофан відносить «історію Горда» до 6020 р. від «створення світу» за олександристською ерою [Theoph. *Chron.* 175], тобто до 527/28 р. н. е. В Іоанна Малали наведено кілька датувань подій, які нас цікавлять. Найбільший інтерес становить те, що згадується друге консульство Юостиніана в сьомому індикті [Mal. *Chron.* 18. 8], оскільки більшість подій у «Хронографії» пристосовані саме до індиктів. Друге консульство імператора настало в 529 р. н. е. (Кулаковский 1996, с. 50—51), а сьомий індикт тривав з 1 вересня 528 р. н. е. до 31 серпня 529 р. н. е. Малала повідомляє, що від початку правління Октавіана Августа до приїзду Горда в Константинополь проїшло 559 років [Mal. *Chron.* 18. 8]. Оскільки відлік правління Августа починається від битви при Акції 2 вересня 31 р. до н. е. (Бикерман 1976, с. 68; Климишин 1985, с. 230), отримуємо 529/30 р. н. е. Хроніст зазначає, що, за словами його попередників, Клиmenta, Феофіла та Тимофія, від Адама до другого консульства Юостиніана в сьомому індикті минуло 6497 років [Mal. *Chron.* 18. 8]. Єпископ антіохійський Феофіл визначив дату «створення світу» як 1 вересня 5969 р. до н. е. (Климишин 1985, с. 236), звідси дата подій, що нас цікавлять — 529/30 р. н. е. (зазначимо, що використовуючи розрахунки Клиmenta Олександристського (Климишин 1985, с. 236), отримаємо іншу цифру — 1026/27 р. н. е.). Далі Малала наводить свідчення Євсевія Кесарійського про те, що від «створення світу» до другого консульства Юостиніана в сьомому індикті минуло 6432 роки [Mal. *Chron.* 18. 8]. Знаючи, що Євсевій датував Різдво Христове 5199 р. від «створення світу» (Климишин 1985, с. 237), отримуємо 1233 р. від Р. Х. Розрахунки за Клиmentом та Євсевієм не підходять через зрозумілі причини — ці дати не збігаються з часом правління Юостиніана I. Від заснування Рима до подій, що нас цікавлять, за інформацією хроніста пройшло «блíзько 1280 років» [Mal. *Chron.* 18. 8]. Враховуючи, що, за Варроном, Рим було засновано 21 квітня 753 р. до н. е. (Бикерман 1976, с. 72, 243; Климишин 1985, с. 229), отримуємо час «блíзько 528/29 р. н. е.». Від заснування Константинополя пройшло 199 років [Mal. *Chron.* 18. 8], тобто йдеться про 529/30 р. н. е. Отже, виходячи із зазначеного Іоанном Малалою, «історію Горда» можна датувати приблизно 529 р. н. е. Нарешті, у Псевдо-Діонісія ці події належать до 533/34 р. н. е. [Ps.-Dion. *Chron.* 845].

Дослідження текстів джерел показали, що в описі «історії Горда» автори дотримуються різних традицій. Феофан в усіх творах, крім хроніки Малали, використовував джерело, що до нас не дійшло (Чичуров 1980, с. 79, прим. 69). Цілком імовірно, що звідти він взяв і дату. У хроніці Псевдо-Діонісія [Ps.-Dion. *Chron.* 845] виявлено залежність від творів Малали та Іоанна Нікіуського [Mal. *Chron.* 18. 14; Ioannis Nik. *Chron.* 110. 67—69]. Так, у першого взяті відомості про обмін гунських ідолів на боспорську монету, а в другого — про дари, отримані Гордом від Юостиніана. Повідомлення про те, що імператор став хрещеним Горда, є і в Малали, і в Іоанна Нікіуського. Показово, що Іоанн Нікіуський узагалі не згадує Боспор, а Псевдо-Діонісій лише один раз — у сюжеті з обміном ідолів. Хоча Псевдо-Діонісій випустив деякі повідомлення Малали (ім'я брата Горда, легенду про заснування Боспора, інформацію про відправлення туди візантійських солдатів і про повторне відвоювання міста візантійцями) та Іоанна Нікіуського (про прийняття братом Горда християнства, про візантійську війська, відряджені Юостиніаном до країни гунів), у його розповіді є також деталі, здобуті, напевно, з невідомого нам джерела. Це датування подій, зазначення того, що гуни відливали ідолів із золота й срібла (у Малали — зі срібла й електруму, в Іоанна Нікіуського — посріблені), розповідь про замах на Горда його брата, війська та жерців (у Малали — тільки жерців, у Іоанна Нікіуського — просто гунів). Таким чином, джерелознавчий аналіз не допомагає уточнити хронологію подій. За даними писемних джерел, Боспор увійшов до складу Візантії в інтервалі між 527/28 та 533/34 рр. н. е.

Встановлення візантійської влади над Боспором призвело до зміни принципів керування територією. Про колишню династію вже не згадували. За даними писемних джерел, спочатку Юостиніан доручив реалізувати інтереси імперії в місті правителю гунів (Горду) та візантійському офіцеру (трибуну на ім'я Далмацій) [Mal. *Chron.* 18. 14; Theoph. *Chron.* 176; Cedr. *Hist.* 367, 368]. У знайденому на Тамані будівельному написі з ім'ям імператора Юостиніана (Латышев 1896, кат. № 98) також згадується трибун, але немає натяку на династію Тиберіїв — Юліїв. Імовірно, владу передньої династії було ліквідовано або самим Юостиніаном, або ще раніше — гунами (Кулаковский 1891, с. 27; пор.: Айбабін 1999, с. 94).

Разом із трибуном на Боспор був відряджений підрозділ (ἀριθμός) імперської армії [Theoph. *Chron.* 176; Mal. *Chron.* 18. 14]. В епоху Юостиніана арифми дислокувалися у візантійських містах та, як правило, не вищали в похід у повному складі. У разі початку воєнних дій частина підрозділу, іноді разом із його командиром-трибуном, залишалася в місті, щоб нести гарнізонну службу (Кулаковский 1996, с. 244). Отже, повідомлення джерел про передислокацію цілого арифму на чолі з трибуном до Криму свідчить про перетворення Боспора на провінційне

² Іоанн Нікіуський та Псевдо-Діонісій Боспор не згадують. Вони розповідають про заколот проти Горда та його вбивство, про військо Юостиніана, відряджене до країни гунів, та про втечу останніх у невідомому напрямку [Ioannis Nik. *Chron.* 110. 67—69; Ps.-Dion. *Chron.* 845].

Таманський напис з ім'ям Юстиніана I. Фото Д.Ю. Пономарєва

ви з містом Феодосія в Криму (Guillou 1967; 1970, р. 308, 310). Імовірно, назву «переможний феодосійський» згаданий підрозділ (*pimerus* = ἀριθμός) — основна структурна одиниця візантійської армії в VI ст.) отримав за доблесть, виявлену ним протягом якоїсь кампанії в Криму, біля стін Феодосії. Принаїдно припустити, що цією кампанією стало приведення до покірності гунів, які збунтувалися (тим більше, що про інші переможні кампанії візантійців у Східному Криму нічого не відомо), якби не дві обставини. По-перше, перипл кінця VI ст. називає Феодосію «спустілим містом» [Apoll. *Per. Pont. Eux.* 77]³. Утім, вирішальний бій між візантійцями та гунами міг, певна річ, відбутися й біля стін зруйнованого міста. По-друге, джерела з «історії Горда» нічого не говорять про бойові дії у Феодосії: дізнавшись про наближення візантійських військ, гуни не стали вступати до бою та в паніці залишили Боспор.

За повідомленням джерел, трибуну та стратіотам було доручено не лише охороняти міста, а й стягувати податки [Theoph. *Chron.* 176; Cedr. *Hist.* 367; Mal. *Chron.* 18. 14]. Із напису випливає, що трибун здійснював також будівельні роботи. Прокопій зазначає, що Юстиніан відновив оборонні стіни Боспора [Procop. *De aed.* 3. 10, 12]. Результати археологічних

візантійське місто, постійним гарнізоном якого стали стратіоти трибуна Далмація. Це спостереження підтверджується й знахідкою згаданого вище будівельного напису, в якому фігурує трибун на ім'я Ангула. Вочевидь, заколот гунів та вбивство загону Далмація не привели до змін у принципі керування Боспором. Ангула, імовірно, очолив боспорський гарнізон незабаром після вигнання гунів.

За словами Іоанна Малали, стратіоти Далмація були «італійцями, що вони називаються іспанцями» [Mal. *Chron.* 18. 14]. Можливо, у цьому випадку йдееться про підрозділ, сформований з мешканців Іспанії, який до боспорських подій був розташований в одній із провінцій на Апеннінському півострові (Айбабін 1999, с. 95). Згодом, уже після завоювання Північної Італії та створення Равенського екзархату, серед його військ був *pimerus felicium Theodosiacus*. А. Гийу пов'язує походження цієї наз-

розвідок у Керчі свідчать про будівництво культових споруд на Боспорі в юстиніанову добу (Макарова 1998, с. 350—355, 389). Отже, військовий губернатор Боспора, трибун, був наділений також певними цивільними повноваженнями. Подібним чином Юстиніан організував за кілька років керування містами Італії після відвоювання останньої в остроготів (Удалъцова 1959, с. 506—507; Бородін 1991, с. 173). В Італії такі офіцери, фактично ставши також міськими головами, називалися *tribuni civitatis* (Jones 1992, р. 760; пор.: Guillou 1970, р. 307).

Деякі зауваження слід зробити з приводу реконструкції згаданого боспорського напису з ім'ям Юстиніана (публ. див.: Латышев 1894, с. 657—658; 1895, кат. № 64, с. 56—61; 1896, кат. № 98, с. 98—105, рис. 10; перевидання: Диатроптов, Емец 1995,

³ Про дату складання периплу див.: Diller 1952, р. 112, 113.

кат. № 3, с. 10, рис. 3; Feissel 1987, p. 219—220; див. також: Кулаковский 1895, с. 189—198; Латышев 1901, с. 6—7). Пам'ятку вибито на вапняковій плиті, ліву частину якої втрачено (див. рисунок). Букви різного розміру; значну частину плити займало рельєфне зображення хреста (на його правій гілці збереглася буква Н), тому кількість знаків у рядках неоднакова, встановити точну їх кількість не завжди можливо. Усі дослідники зійшлися на тому, що палеографія напису та його зміст недвозначно свідчать про те, що він належить до часів візантійського імператора Юстиніана I, а не Юстиніана II (685—695 та 705—711 рр.). Документ знаходиться в експозиції Керченського історико-археологічного музею. Його текст наведено нижче (реконструкція в цілому відповідає поданій В.В. Латишевим у його «Збірці», однак містить незначні поправки):

1. [...]στηφων[...]
 [...]η τὸ μερικὸν
 [...]Σ Ὀοστινία-
 [νοῦ θοῦ αἰ]γανίου Αὔγ-
 5. [ούσ]του
 [... καὶ Αὐτοκράτορος σπουδῆ]
 [...]θοῦ δὲ ἴνος τοῦ λαμπρότα-
 [τοῦ ἀρχοντος *vel* πατρὸς] ταύτης τῆς πό-
 [λεως, πράττοντος Ἀνγουλᾶ
 10. [τοῦ λαμπρότατον τριβού-
 [νον καὶ ἐργο]λάβον, μηνὶ
 [..., ἵνδικ]τι(ω)ν ἐνδεκάτῃ.

Переклад: «...часткове (або приватне)... Юстиніана, довічного августа... та самодержця старанністю, ... такого-то, ясновельможного архонта (або патера) цього міста, трудом Ангули, ясновельможного трибуна та розпорядника робіт, місяця..., індикта одинадцятого».

Докладні коментарі напису наведено у цитованих вище публікаціях В.В. Латишева. На певні роз'яснення заслуговують ті рядки документа, де згадано імена, титули й назви посад двох офіційних осіб, яким і була доручена безпосередня організація робіт.

В.В. Латишев відтворив титул і посаду візантійського офіцера Ангули в рядках 10—11 як [έδοξον]татоу τριβού|[νον], а Г. Болотов, Г. Мілле та Д. Фіセル — як [λαμπρότατον]татоу τριβού|[νον] (Латышев 1896, с. 101; Латышев 1901, с. 6, 7; Feissel 1987, p. 220, note 22). Другий варіант здається імовірнішим, тому що вже на початку V ст. трибуни користувалися високим титулом λαμπρότατος (*clarissimus*) (Jones 1992, vol. 1, p. 641; vol. 2, p. 1221, note 12; Гийан 1964, с. 47).

У рядках 7—9 названо ще одну посадову особу (її ім'я не збереглося), яка брала участь у будівництві. В.В. Латишев реконструював цю частину документа як [...]τοῦ λαμπρότατον τοῦ κόμητος] ταύτης τῆς πόλεως (Латышев 1896, кат. № 98, с. 100—101). На його думку, у джерелі було згадано або боспорського чиновника, який посідав посаду коміта, відому також завдяки «напису Дуптуна»

(КБН, № 67; Виноградов 1998, кат. № 2), або візантійського коміта Іоанна, якого Юстиніан надіслав відвойовувати Боспор після загибелі Горда (Латышев 1896, с. 100). Проте у «написі Дуптуна» назва посади коміта формулюється по-іншому: τὸ κόμητος⁴ Οπαδίου <*vel* Σπαδίου> τοῦ ἐπί τῆς πιμακήδος. Не міг бути чиновник, який згадувався у знайденому на Тамані написі, і комітом Іоанном, оскільки Іоанн Малала називав того «комітом проток» [Mal. Chron. 18. 14]. «Коміт проток» (κόμης πλάτιμον), резиденція якого знаходилася в Іероні, місті на березі Фракійського Боспору, був комендантом порту, командиром розташованої там ескадри та керівником митниці (Ahrweiler 1966, s. 75, 76; 1961; 1971, s. 217, 218), тому він не міг надовго виждати до Криму, а це випливає з аналізованого напису. Крім того, у написі коміт стоїть після трибуна. Це означає, що в ієрархії трибун знаходився вищє, ніж коміт, що неможливо. Нарешті, запропонований В.В. Латишевим варіант — κόμης ταύτης τῆς πόλεως — це грецький еквівалент латинського *comes civitatis*. Посада *comes civitatis* відома тільки в містах Західної Римської імперії. Так називався військовий губернатор, призначений варварським королем, що одночасно керував містом. Після візантійського відвоювання Італії в VI ст. *comites civitatis* з'являються і в імперському адміністративному апараті (Jones 1992, vol. 1, p. 257, 258, 261, 262, 313, 760). Отже, якщо піти за В.В. Латишевим, то знайдений на Тамані напис набуває насправді унікального характеру — у ньому вперше в історії Візантії з'являється *comes civitatis*, причому це єдина згадка такого чиновника за межами Італії.

Неподавно Д. Фіセル запропонував новий варіант реконструкції напису — [τὸν λαμπρότατον πατρὸς] ταύτης τῆς πόλεως (Feissel 1987, s. 220), причому помилково оголосив цей напис херсонеським. У результаті основним аргументом французького дослідника стало існування посади «патера» в Херсонесі⁴ до IX ст., зафіксоване, наприклад, Константином Багрянородним. Патръ τῆς πόλεως (*pater civitatis*; у буквальному перекладі — «батько міста») — імовірно, вища почесна муніципальна магістратура. У пізньоримських та рannьовізантійських містах ці чиновники за дорученням і під контролем візантійської адміністрації виконували громадські роботи, були суддями з дрібних кримінальних справ, розпоряджалися міськими фінансами (Jones 1992, vol. 2, p. 1312, note 104; Фихман 1976, с. 235; Храпунов 1999, с. 163, 164). Їхня юрисдикція обмежувалася рідним містом, тому, якщо в таманському написі дійсно фігурував патръ τῆς πόλεως, то це — чиновник одного з боспорських міст. У IV—VII ст. посада патера була поширена у багатьох візантійських містах⁵. Починаючи з часів Зинона (474—491 рр.), ці чиновники мали титул λαμπρότατος (*clarissimus*) (Гийан 1964, с. 48). Отже,

⁴ Точніше, у Херсоні — таким була середньовічна назва цього центру, яка замінила стару форму наприкінці IV—VI ст. (дет. див.: Храпунов 2002, с. 43—44).

в написі міг згадуватися патер. У цьому випадку маємо унікальне свідчення того, що посада патера на Боспорі існувала. Однак є ще один варіант реконструкції цього документа.

Г. Мілле запропонував у 7—9 рядках напису читати [τ]οῦ λαμπρὸν|[άτου ἀρχούτο]ς ταύτης τῆς πόλεως⁵. Наголосивши на відсутності (на той час) боспорських написів, у яких згадувалася аналогічна посада, В.В. Латишев залишив цей варіант під питанням (Латышев 1901, с. 6, 7). Нині видано епіграфічні документи, що містять згадки про архонтів боспорських міст Танаїса (КБН, № 1237 (193 р.), № 1245 (220 р.)), Агриппії та Кесарії (КБН, № 1051 (307 р.)). У VI ст. архонт міг одержати титул λαμπρότατος (*clarissimus*) (Гийан 1964, с. 48). Згадування архонта в будівельному написі не було чимось незвичайним. Наприклад, «архонти танаїтів» фігурують, крім згаданих вище, ще в кількох будівельних написах (час правління Інінфімея, тобто 234/35—238/43 рр.) (КБН, № 1242 (188 р.); № 1251 та 1251а).

В історіографії є різноманітні гіпотези з приводу архонтів боспорських міст (Латышев 1909, с. 127—128; Моммзен 1997, с. 206, прим. ***; 1963, с. 304, пор.: Гайдукевич 1949, с. 459; Помяловский 1888, с. 25; Жебелев 1953, с. 202; Блаватский 1985, с. 248). Найбільш обґрунтованою видається гіпотеза про те, що архонтів обирали населення з числа місцевої знаті. Вони виконували деякі функції щодо керування містом, серед яких — благоустрій та будівництво (за матеріалами Танаїса: Книпович 1949, с. 96; Шелов 1972, с. 266; 1989, с. 51—53). Таким чином, колегії архонтів боспорських міст були близькі до звичайних органів грецьких полісів (Ростовцев 1989, с. 195, 196; Кругликова 1966, с. 29; Никитина 1966, с. 186, 190).

Отже, в аналізованому боспорському написі VI ст. був згаданий муніципальний чиновник (τατέρ τῆς πόλεως або ἀρχων), що керував одним із боспорських міст. Питання про те, чому ім'я цього муніципального чиновника (хоч би якою була його посада) стоїть у документі вище, ніж ім'я візантійського трибуна, залишається відкритим. Оскільки напис пряма називає цього чиновника муніципальним (ταύτης τῆς πόλεως), можемо стверджувати, що це — випадок рідкісний або навіть винятковий. Деякі спостереження свідчать на користь реконструкції тут посади архонта. Лакуна, в якій знаходилася назва посади, займала місце 9—10 знаків напису. Реконструкція [τ]οῦ λαμπρὸν|[άτου τατέρ] дає 8 знаків, [τ]οῦ λαμπρὸν|[άτου ἀρχούτο]ς — 10. Крім того, хоча, як зазначалося вище, посада патера була вельми поширенна у Візантії, її наявність, на відміну від архонтів, поки не зафіксовано в інших боспорських написах. Якщо відновлюємо у написі «архонта», то виходить, що, попри падіння династії

Тиберіїв — Юліїв, у боспорській адміністрації VI ст. зберігалися посади попередньої пори. Втім і в VI ст. інститут архонтів діяв у деяких візантійських містах, наприклад в Олександриї Єгипетській (Claude 1969, s. 135). Врахуємо й традиційне прагнення Візантійської держави до консервації пізньоантичних органів муніципальної влади. Держава замінювала їх лише тоді, коли вони самі вже не могли виконувати свої функції (Jones 1940, p. 85, 86; Дилягенский 1961, с. 12, 13; Курбатов 1971, с. 178, 179; 1994, с. 70; Курбатов, Лебедєва 1986, с. 130; Сюзюмов 1977, с. 44; Штаерман 1973, с. 12, 13). Особливо ця тенденція була характерною саме для Юстиніана I, який намагався (хоча й цілком безуспішно) зберегти традиційну пізньоантичну муніципальну організацію (Удалъцова 1959, с. 327—328, 489). У цьому виявлялася спадщина Римської імперії, що була, як відомо, агломерацією міських громад, а тому система управління Римської імперії заснована на полісній адміністрації (Jones 1954; 1974, p. 1—4; 1940, p. 86—93, 270, 271; 1992, vol. 1, p. 712; Mango 1980, p. 60; Whittow 1996, p. 56).

Зрештою, цей напис свідчить про зміни в системі літочислення на Боспорі. Джерело датоване одинадцятим індиктом правління Юстиніана, тобто 532/33, 547/48 або 562/63 рр. н. е. (Латышев 1896, с. 102—103). Якщо всі боспорські написи V ст. датовані за боспорською ерою (Виноградов 1998, кат. № 1—6), то обидва епіграфічні документи державного характеру VI ст. співвідносяться з індиктами (Латышев 1896, кат. № 98, 99). Це не дивує: індикти були прийнятою в імперії системою літочислення, яку Юстиніан оголосив обов'язковою у 537 р. н. е. (Бикерман 1976, с. 73). Вочевидь, перехід Боспора під владу Візантії вивів себе також у змінах його календаря.

Таким чином, вивчення комплексу писемних та епіграфічних джерел з історії Боспора першої половини VI ст. дає змогу дійти до деяких висновків. Боспор увійшов до складу Візантії за часів імператора Юстиніана I, наприкінці 20-х або на початку 30-х рр. VI ст. Там були розташовані візантійські війська під керівництвом трибуна, які охороняли місто, здійснювали будівництво та стягування податків. Імовірно, під контролем імперської адміністрації функціонували органи місцевого громадянського управління. Починаючи з VI ст., усі джерела використовують термін «Боспор» виключно для означення міста — колишнього Пантікапея. Зміна назви сталася, певно, унаслідок зміни політичної мапи Північного Причорномор'я — припинення існування Боспорського царства та поширення візантійського впливу на його територію, причому Боспор — Пантікапей став усього лише одним із кількох провінційних міст на північному березі Понта.

Я дуже вдячний колегам — Юлії Рижковій (Севастополь), Денису Пономарьову (Керч) та Зінаїді Кузнецовій (Санкт-Петербург, Росія) — за допомогу у підготовці цієї статті.

⁵ Докладну, хоча й не повну, добірку див.: Feissel 1987, р. 215—220; про патерів у Північному Причорномор'ї див.: Храпунов 1999, с. 162, 163.

- Айабин А.И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999.
- Амброд А.К.* Боспор. Хронология раннесредневековых древностей // Боспорский сборник. — 1992, Вып. 1.
- Артамонов М.И.* Очерки древнейшей истории хазар. — Л., 1936.
- Артамонов М.И.* История хазар. — Л., 1962.
- Бикерман Э.* Хронология древнего мира. — М., 1976.
- Блаватский В.Д.* Античная археология и история: Боспорское царство в позднеантичное время. — М., 1985.
- Болгов Н.Н.* Закат античного Боспора. — Белгород, 1996.
- Болгов Н.Н.* Боспор Византийский: очерки истории // Проблемы истории, филологии, культуры. — 1998, Вып. 6.
- Бородин О.Р.* Византийская Италия в VI—VIII вв. (Равеннский экзархат и Пентаполь). — Барнаул, 1991.
- Васильев А.А.* Готы в Крыму. Ч. 2 // ИРАИМК. — 1927, № 5.
- Виноградов Ю.Г.* Позднеантичный Боспор и ранняя Византия (в свете датированных боспорских надписей V века) // ВДИ. — 1998, № 1.
- Гадло А.В.* Этническая история Северного Кавказа IV—X вв. — Л., 1979.
- Гайдукевич В.Ф.* Боспорское царство. — М.—Л., 1949.
- Гайдукевич В.Ф.* Боспор и Танаис в доримский период // Проблемы социально-экономической истории древнего мира. — М.—Л., 1963.
- Гийан Р.* Очерки административной истории ранневизантийской империи (IV—VI вв.). Заметки о титулах знати: эгрегий, перфектиссим, клариссим // ВВ. — 1964, Т. 24.
- Диатроптов П.Д., Емец И.А.* Корпус христианских надписей Боспора // Эпиграфический вестник. — 1995, № 2.
- Дилигенский Г.Г.* Северная Африка в IV—V веках. — М., 1961.
- Жебелев С.А.* Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи: Боспорские этюды. — М.—Л., 1953.
- Завойкин А.А.* «Βόσπορος Κιμμέριος» — «Βόσπορος». — Diod., XII. 31. 1. (Опыт источниковедческого анализа) // Проблемы истории, филологии, культуры. — 1994, Вып. 1.
- Зубарь В.М.* Северный Понт и Римская империя. — К., 1998.
- Иванов С.А.* Понятия «союза» и «подчинения» у Прокопия Кесарийского // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. — М., 1987.
- Климишин И.А.* Календарь и хронология. — М., 1985.
- Книпович Т.Н.* Танаис. Историко-археологическое исследование. — М.—Л., 1949.
- Корпус боспорских надписей.* — М.—Л., 1965.
- Кругликова И.Т.* Боспор в позднеантичное время: очерки экономической истории. — М., 1966.
- Кулаковский Ю.А.* Керченская христианская катакомба 491 года // МАР. — 1891, № 6.
- Кулаковский Ю.А.* К объяснению надписи с именем императора Юстиниана, найденной на Таманском полуострове // ВВ. — 1895, Т. 2.
- Кулаковский Ю.А.* К истории Боспора Киммерийского в конце VI в. // ВВ. — 1896, Т. 3.
- Кулаковский Ю.А.* Прошлое Тавриды. — К., 1914.
- Кулаковский Ю.А.* История Византии. — М., 1996. — Т. 2.
- Курбатов Г.Л.* Основные моменты внутреннего развития византийского города. — Л., 1971.
- Курбатов Г.Л.* К вопросу о судьбах византийского города в VII в.: некоторые замечания // ВВ. — 1994, Т. 55. — Ч. 1.
- Курбатов Г.Л., Лебедева Г.Е.* Город и государство в Византии в эпоху перехода от античности к феодализму // Становление и развитие раннеклассовых обществ. — Л., 1986.
- Латышев В.В.* Этюды по византийской эпиграфике. I. Надпись времени императора Юстиниана, найденная на Таманском полуострове // ВВ. — 1894, Т. 1.
- Латышев В.В.* Древности Южной России. Греческие и латинские надписи в Южной России в 1892—1894 годах // МАР. — 1895, № 17.
- Латышев В.В.* Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. — СПб., 1896.
- Латышев В.В.* Заметки к христианским надписям из Крыма. — Одесса, 1901.
- Латышев В.В.* Краткий очерк истории Боспорского царства // Латышев В.В. Почткот. — СПб., 1909.
- Макарова Т.И.* Боспор—Корчев по археологическим данным // Византийская Таврика. — К., 1991.
- Макарова Т.И.* Археологические раскопки в Керчи около церкви Иоанна Предтечи // МАИЭТ. — 1998, Вып. 6.
- Молев Е.А.* Термин «Боспор» у Диодора // Античный мир. Византия. — Харьков, 1997.
- Моммзен Т.* История Рима. — Ростов-на-Дону, 1997. — Т. 4.
- Никитина И.П.* Эпиграфические данные о государственном устройстве Боспорского царства в I—III вв. н. э. // АДСВ. — 1966, Вып. 4.
- Оболенский Д.* Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов. — М., 1998.
- Подосинов А.В.* Еще раз о происхождении имени города Керчь // Античный мир. Византия. — Харьков, 1997.
- Помяловский И.В.* О Танайских коллегиях // Тр. VI Археол. съезда в Одессе. — Одесса, 1888. — Т. 2.
- Ростовцев М.И.* Государство и культура Боспорского царства // ВДИ. — 1989, № 3.
- Сазанов А.В.* Боспор у ранньоізантійського час // Археологія. — 1991, № 2.
- Сюзюмов М.Я.* О функциях раннесредневекового города // АДСВ. — 1977, № 14.

- Удальцова З.В. Италия и Византия в VI веке.* — М., 1959.
- Фихман И.Ф. Оксиринх — город папирусов.* — М., 1976.
- Храпунов Н.И. О взаимосвязи византийской и муниципальной администраций Херсона: чиновники πατέρες τῆς πόλεως* // Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму. — Симферополь, 1999.
- Храпунов Н.И. О средневековом названии города Херсона (по данным церковных источников)* // Тез. докл. междунар. конф. «Восток — Запад: межконфессиональный диалог». — Севастополь, 2002.
- Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора. Тексты, перевод, комментарий.* — М., 1980.
- Шелов Д.Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры.* — М., 1972.
- Шелов Д.Б. Танаис — эллинистический город* // ВДИ. — 1989, № 3.
- Штаерман Е.М. Эволюция античной формы собственности и античного города* // ВВ. — 1973, Т. 34.
- Якобсон А.Л. Раннесредневековые поселения восточного Крыма* // МИА. — 1958, № 85.
- Якобсон А.Л. Средневековый Крым.* — М.—Л., 1964.
- Ahrweiler H. L'administration militaire de la Crète byzantine* // Byzantium. — 1961, № 31.
- Ahrweiler H. Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIIe — XVe siècles.* — Paris, 1966.
- Ahrweiler H. L'administration militaire de la Crète byzantine Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance.* — London, 1971.
- Ahrweiler H. La Frontière et les frontières de Byzance en Orient* // Actes du XIVe Congrès international des études byzantines, 1971. — Bucarest, 1974.
- Ahrweiler H. La Frontière et les frontières de Byzance en Orient* // Byzance: le pays et les territoires. — London, 1976.
- Claude D. Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert.* — Munich, 1969.
- Diller A. The Tradition of Minor Greek Chronographers.* — Oxford, 1952.
- Feissel D. Nouvelles données sur l'institution du πατέρι τῆς πόλεως* // Dagron G., Feissel D. Inscriptions de Cilicie. — Paris, 1987.
- Guillou A. Esarcato Pentapoli, regione psicologica dell'Italia byzantina* // Studi Romagnoli. — 1967, № 18.
- Guillou A. Esarcato Pentapoli, regione psicologica dell'Italia byzantina* // Studies on Byzantine Italy. — London, 1970.
- Jones A.H.M. The Greek City from Alexander to Justinian.* — Oxford, 1940.
- Jones A.H.M. The Cities of the Roman Empire: Political, Administrative and Judicial Institutions* // Recueils de Société Jean Bodin. — 1954, № 6.
- Jones A.H.M. The Cities of the Roman Empire: Political, Administrative and Judicial Institutions* // The Roman Economy: Studies in Ancient Economic and Administrative History. — Oxford, 1974.
- Jones A.H.M. The Later Roman Empire, 284—602: A Social, Economic, and Administrative Survey.* — Baltimore, 1992.
- Mango C. Byzantium, the Empire of New Rome.* — New York, 1980.
- Obolensky D. The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy* // Act. XII Congr. Int. d'Etudes byzantines. — Vol. 1. — Belgrade, 1964.
- Obolensky D. The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy* // Byzantium and the Slavs: collected studies. — London: Variorum Reprints, 1971.
- Whittow M. The Making of the Orthodox Byzantium, 600—1025.* — London, 1996.

Одержано 15.12.2003

Н.И. Храпунов

ПО ПОВОДУ ВРЕМЕНИ ВХОЖДЕНИЯ БОСПОРА В СОСТАВ ВИЗАНТИИ

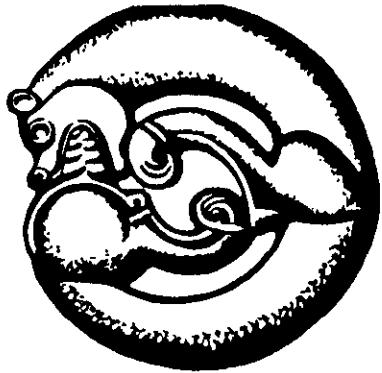
Общепринятая гипотеза утверждает, что Боспор вошел в состав Византии при императоре Юстине I (518—527 гг.). Эта гипотеза основана на единственном замечании Прокопия, который дважды называет завоевателем Боспора не Юстина, а Юстиниана I (527—565). Согласно Иоанну Малале, Феофану, Георгию Кедрину, Иоанну Никиусскому и «Хронике Псевдо-Дионисия», Боспор попал в руки Византии при императоре Юстиниане I, в конце 20-х или начале 30-х гг. VI в. В результате здесь были расквартированы византийские войска под командованием трибуна, обеспечивавшие безопасность города, осуществлявшие строительство и сбор налогов. Город Боспор постепенно становится одним из нескольких провинциальных городов на северном берегу Понта.

M.I. Khrapunov

TO THE QUESTION OF DATE OF BOSPOROS COMING INTO BYZANTINE

Generally accepted hypothesis states that Bosporos had formed a part of Byzantium during the reign of Justin I (518—527). This hypothesis is based on the only remark by Procopius who twice called Justinian I (527—565), but not Justin, the conqueror of Bosporos. According to John Malalas, Theophanes, George Kedrenos, John of Nikiu, and «Pseudo-Dionisios chronicles», Bosporos joined Justinian I's empire as the end of 520s or in early 530s. After that the imperial troops headed by *tribune* were accommodated at Bosporos. They ensured security, carried out construction works and collected taxes. The bodies of local civil government were functioning under the control of the imperial military administration. The town of Bosporos gradually turned into one of provincial Byzantine towns on the northern coast of Pontos.

Публікації археологічних матеріалів

І. Т. Черняков

СТЕЛА БРОНЗОВОЇ ДОБИ З ВЕРХОРІЧЧЯ

У статті опубліковано дані про знахідку кам'яної стели воїна із с. Верхоріччя у Криму і на підставі аналізу аналогічних зображень типів озброєння на стелах з Керносівки, Федорівки, Наталіївки, Сватового, Каліште, Хаманжії висунуто гіпотезу про їхню належність до особливої групи погрудних стел-статуй воїнів середнього періоду бронзової доби (катакомбна культура багатоваликої кераміки).

Кам'яні стели посідають особливе місце серед археологічних джерел для вивчення стародавньої історії первісного суспільства, Кімерії, Скіфії, стародавніх слов'ян і середньовічних кочівників Східної Європи. Дослідники приділяють значну увагу знахідкам кам'яних стел на території Європи. Цей досить раритетний тип археологічних пам'яток є безперечним мистецьким свідченням важливих процесів дописемного періоду історії, доповнюючи систему інших матеріальних джерел, які стосуються передусім проблем суспільно-ідеологічного характеру та культів. На жаль, цей важливий тип археологічних джерел поки ще до кінця не систематизованій ані в мистецькому, ані в культурно-хронологічному, ані у функціональному, ані в тематично-присвяльному визначені їхньої ролі в історії племен первісного суспільства, хоча загальні дослідження з цих проблем вже розпочато.

Серед кам'яних стел нашу увагу привернули знахідки із зображенням озброєння, які дають змогу детальніше встановити їх хронологію та визначити культурне та соціально-культове значення. У 1967 р. лісник Г.К. Челедніков в урочищі «Лісова поляна» біля с. Верхоріччя Бахчисарайського р-ну Кримської обл. у верхів'ях р. Кача знайшов кам'яну стелу. Тривалий час вона зберігалася в А.О. Щепинського, якому належать перші наукові розробки питань історії первісного мистецтва та стел Криму (Щепинський 1958, с. 146; 1963, с. 38—47)¹. Нині стела зберігається у Сімферопольському краєзнавчому музеї. З різних причин вона досі не опублікова-

на². Стела зроблена з діориту, який у відколах має темно-зелений колір, а поверхня вкрита патиною сіро-коричневого відтінку. Розміри стели: загальна довжина 167 см, довжина обробленої частини до «основи» для закопування 123 см, довжина бази для встановлення 44 см, ширина стели на рівні зображення лука на грудях 45 см, а біля поясу 41 см, товщина 16—20 см. Це видовжена, майже прямокутна в розрізі пласка плита з майже трикутним закінченням зверху для виділення голови, нижня частина для закопування стели у вертикальному стані овальна потовщеня, досить грубо оброблена сколюваннями. На лицьовому боці стели у верхній частині на грудях вище зображення лука є скісне пошкодження завдовжки 9 см (рис. 1).

Верхня частина стели старанно оброблена інструментами та, імовірно, зашліфована за допомогою піску, оскільки сліди застосування інструментів для вирізування зображень, які нанесені на лицьовому та зворотному боці, стергі. Зображення виконані в техніці їх виділення невисоким (до 1 см) рельєфом із вибиранням всієї площини між ними по всій поверхні. У верхній частині стели застосовано елементарний технічний прийом — скульптурне зображення голови з рельєфним виділенням округлого виступу, плечей, зображення обличчя з виділеними на ньому у вигляді літери «Т» насупленими бровами, що зрослися, носом та круглими виряченими очима. Потонщена верхня частина з виступною голововою створює враження скульптури всього примітивного антропоморфного твору. Цьому, безумовно, сприяє рельєфне зображення

¹ Автор присвячує цю публікацію пам'яті відомого кримського археолога, депутата Верховної Ради Автономної Республіки Крим І скликання Аскольда Олександровича Щепинського (див. про нього: Столляр, Формозов 1998; Мосейчук 1991).

© І. Т. ЧЕРНЯКОВ, 2005

² Хочу подякувати В.О. Колотухіну за надану можливість публікації стели із с. Верхоріччя в Криму, у збереженні якої він брав участь та надав для публікації автору всі потрібні матеріали, зокрема фотографії стели під час її знаходження.

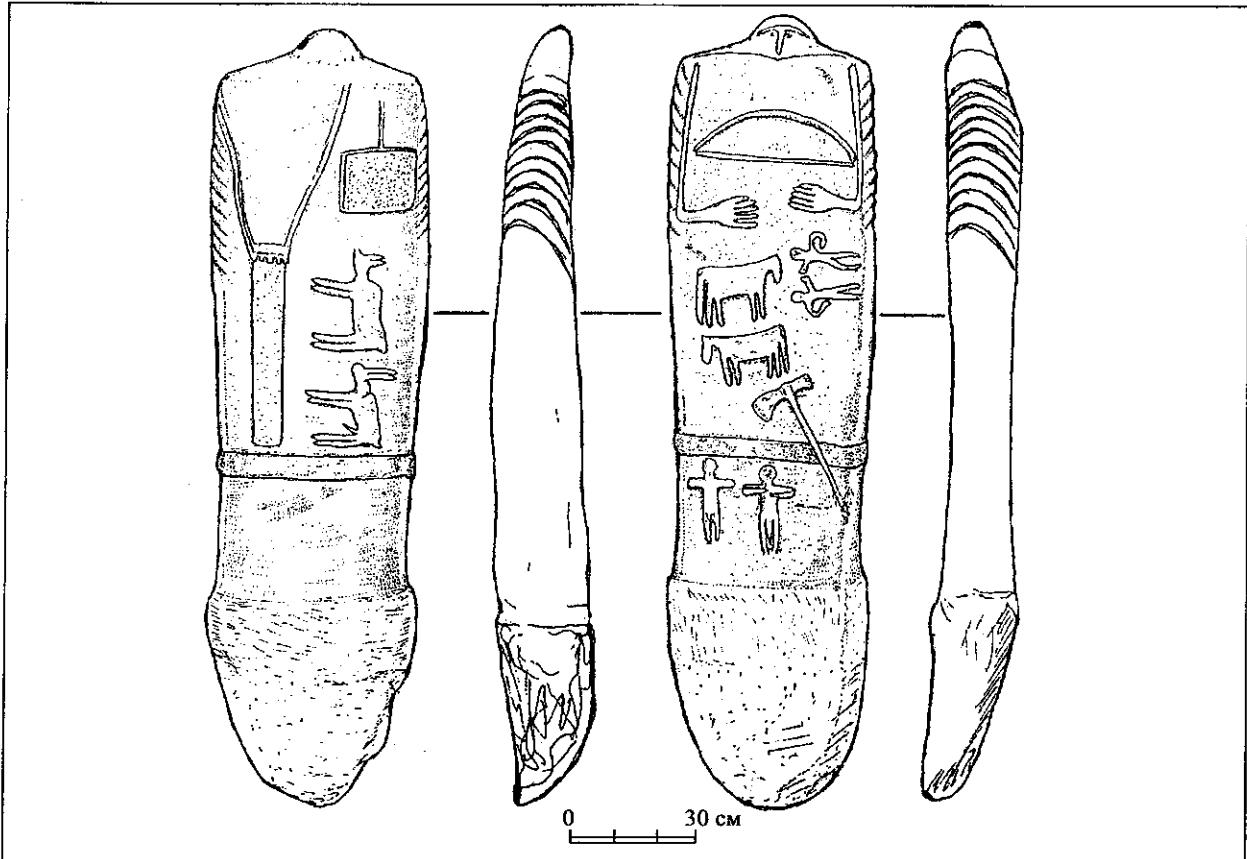

Рис. 1. Стела-статуя воїна із с. Верхоріччя

рук, поясу та підвішених через плечі за спину деталей — сагайдака й прямокутної торби.

На лицьовому боці стели в загальному вигляді зображеній чоловік, маківка голови якого виступає над стелою. Досить виразно виглядає обличчя — зображення брів, очей та носа. Руки зігнуті в ліктях та прикладені до грудей долонями з означеними п'ятьма пальцями. Видно, що зображеній воїн підперезаний широким поясом, за який навскіс заткнута сокира з ручкою. На всю ширину грудей, вище долонь, горизонтально розташований лук, а на животі, нижче рук та вище поясу, горизонтально розміщені одна під одною дві тварини з довгими хвостами, повернуті головами в різні боки. Праворуч від них перпендикулярно до довгої осі стели — дві людини, що борються між собою. Нижче поясу з лівого боку вертикально розміщені одна біля одної дві схематичні постаті людей з розставленими в боки руками та виділеними між ногами символами чоловічої статі.

На зворотному боці стели підкреслена виступом голова чоловіка. Праворуч через шию вниз спускається вузький ремінець, на якому підвішений довгий і також вузький сагайдак з кришкою, орнаментованою в нижній частині трикутними вирізами. Другий ремінець від сагайдака перекинутий через ліве передпліччя. На ремінці через праве плече підвішена прямокутна торба, що звисає на спину. Ліворуч від сагайдака за вертикаль-

лю зображені дві рогаті тварини з короткими хвостами, що йдуть одна за одною. Нижня тварина має більші роги, а під крупом позначений фалос в ерекtalьному стані. Нижче від сагайдака та тварин розташований широкий пояс. Бокові частини трохи нижче плечей орнаментовані 10—11 рельєфними поглиблennями, розташованими паралельно на невеликій відстані одна від одної.

За загальною схемою ця антропоморфна стела має найбільше аналогій у подібному творі з Казанків (рис. 2, 19), де на чіткішій голові деталі обличчя зображені також рельєфно у вигляді літери «Т», руки з долонями на грудях, в яких виділені по п'ять пальців, зігнуті в ліктях, широкий пояс і під ним дві людини у позі змагання з розставленими ногами та зігнутими у боротьбі руками (Телегін 1972, с. 9). Близькою до них є й кам'яна стела з Новочеркаська на нижньому Доні, де також зображені голова, яка значно виступає, на обличчі — брови та ніс, руки зігнуті в ліктях і складені на животі долонями з виділеними пальцями, простежуються широкий пояс із заткнутою за ним сокирою з ручкою та нижче — дві схематичні фігури чоловіків, що змагаються (Телегін 1991, с. 14).

Дещо інакше виглядає стела з Наталівки на Дніпропетровщині (рис. 3, 5), виготовлена у тій самій техніці невисокого рельєфу, але з виступною прямокутною головою, на якій виділено

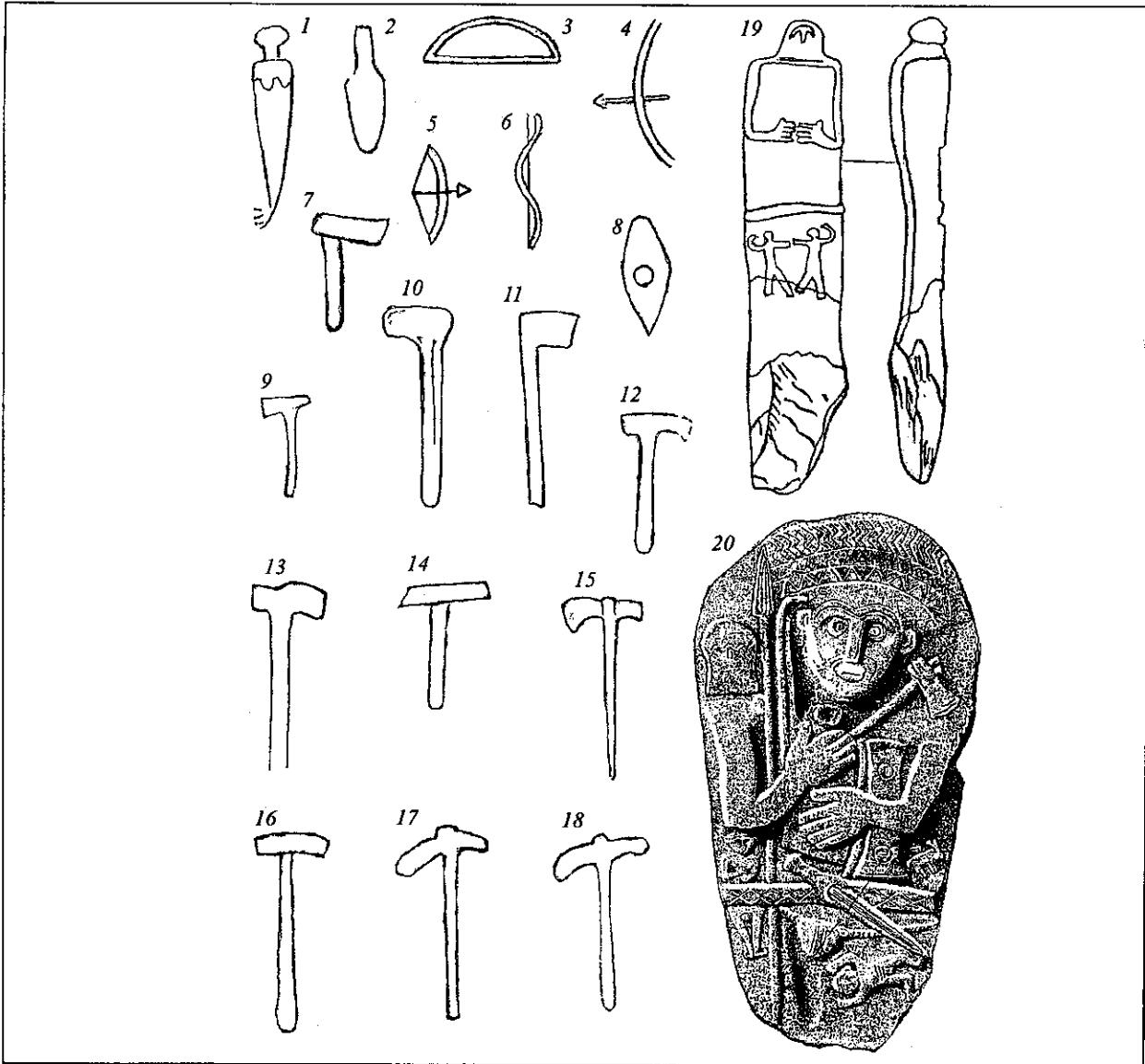

Рис. 2. Зображення предметів озброєння на стелах-статуях воїнів із Північного Причорномор'я (1, 7 — Каліште; 2, 4, 11, 13, 17 — Керносівка; 3, 15 — Верхоріччя; 5, 8 — Сватове; 6, 10 — Наталівка; 9 — Новочеркаськ; 12, 14 — Хаманжія; 16 — Чобручі; 18 — Федорівка) та стели з Казанків (19) і Хаккарі (20)

підборіддя, позначено очі та рот, зігнуті в ліктях руки долонями із розставленими пальцями на грудях, пояс, пряжка над ним. Поміж долонь на грудях зображені лук, сокира з ручкою та булава (Телегін 1991, с. 8). За загальною схемою, до стели з Наталівки близький досить широко відомий Керносівський ідол (рис. 3, 2), знайдений на Дніпропетровщині (Крилова 1976, с. 36—46). Голова його також виділена прямокутним виступом із зображенням деталей, включаючи очі, ніс, вуса, підборіддя. Керносівська стела відзначається не лише значною кількістю рельєфних зображень, а й більш детально-схематичним і навіть натуралістичним відтворенням вух, решток волосся, навіть лисини на потилиці. У цьому творі, на відміну від описаних вище стел, гармонійно поєднані два типи мистецької технології в

зображеннях та орнаментації — рельєфні та різьблені ліній малюнків.

Зі стелою з Верхоріччя Керносівського ідола поєднують зображення зігнутих у ліктях рук із розставленими пальцями долонь на грудях, поясу із заткнutoю навкіс за ним сокирою з ручкою, лука зі стрілою на грудях, фігур людей та тварин, прямокутної торби, косих паралельних заглиблень на боках стели. Проте за кількістю зображень та складністю орнаментації Керносівський ідол значно перевершує стелу з Верхоріччя. Розташуванню великої кількості зображень на Керносівській стелі, безумовно, сприяло й те, що вона зроблена з відносно м'якого для обробки каменю — пісковику. Стела з Керносівки і за своїм загальним виглядом відрізняється від інших майже квадратним розрізом зі стороною 36 см, а товщина ста-

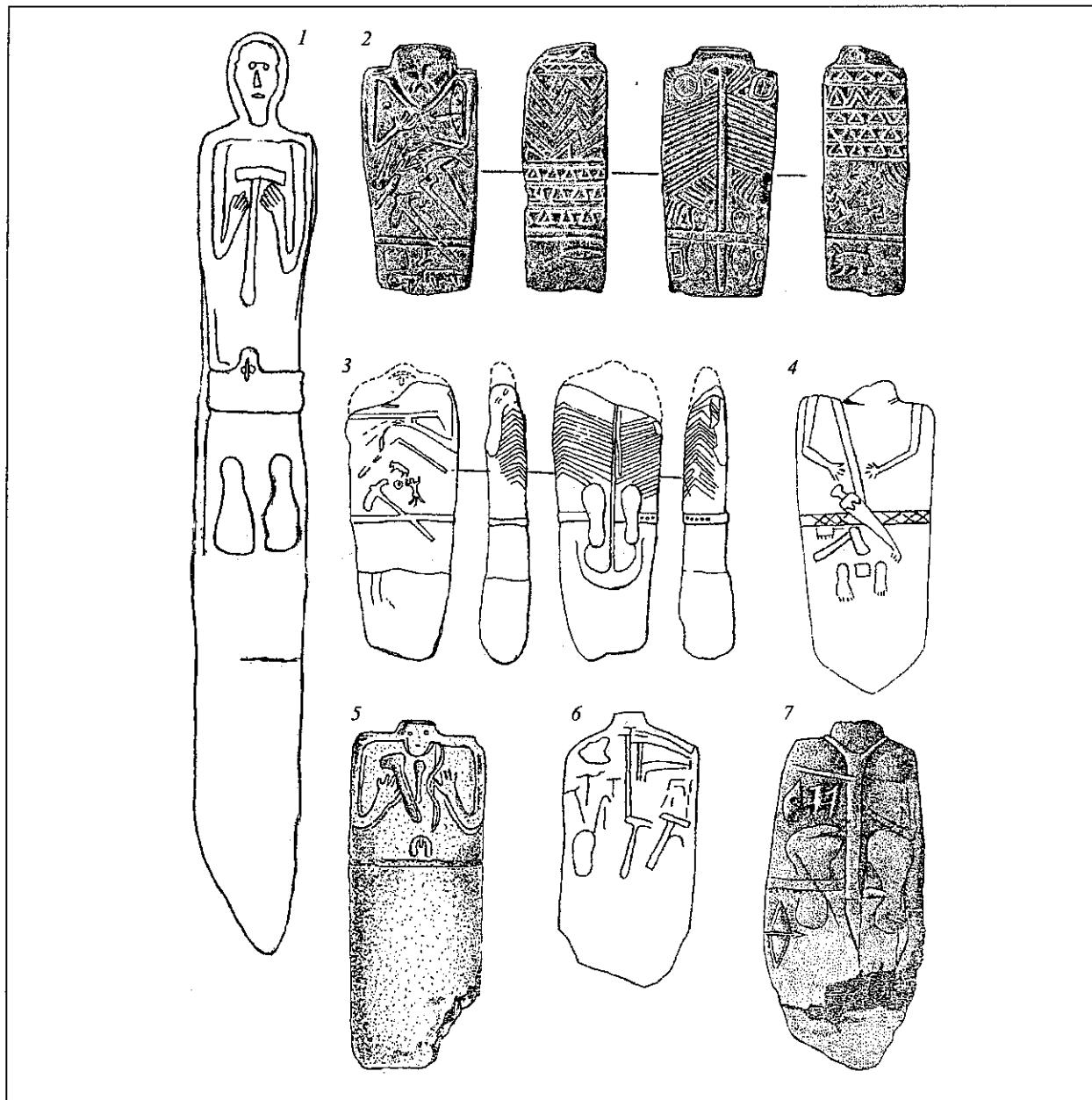

Рис. 3. Стели-статуй воїнів: 1 — Чобручі; 2 — Керносівка; 3 — Федорівка; 4 — Каліште; 5 — Наталівка; 6 — Хаманжя; 7 — Сватове

новить близько 24 см. На лицьовому боці Керносівської стели, крім лука та сокири, — ще дві сокири, кинджал, булава та ін.; між руками та поясом — дві собаки та хвостата людина з палкою в момент полювання, а між двома сокирами — невизначене зображення з п'ятьма виступами. Нижче від пояса — прямокутний предмет, незрозуміла подвійна підвіска з розширеним кінцем, визначена як «фалос», ще нижче — два коня, що йдуть один за одним, останній з них — жеребець.

Зворотний бік стели також вкритий малюнками від плечей до рівня закопування в землю. Від голови до низу посередині розташована вузька вертикальна смуга, від якої на рівні грудей з обох боків проведені навкіс донизу вузькі паралельні

смуги (13 та 15 см з правого та лівого боків). Зверху на шиї біля комірця вертикальна смуга переходить у горизонтально розміщений ромб, навколо якого зроблено кілька коротких смуг у напрямі, протилежному щодо косих довгих смуг на грудях. На плечах навколо голови нанесений різьблений орнамент у вигляді паралельних трикутників. На місці розташування «лопаток» з лівого та право-го боків подвійними різьбленими лініями зображені круглий та чотирикутний предмети, внутрішня поверхня яких заповнена ялинковим орнаментом. У нижній частині з обох боків від центральної смуги перпендикулярно до косих ліній розташовані короткі смужки, що перетинають площину, утворюючи два трикутники.

Важко судити про те, як зображені дві ступні: п'ятами доверху, попід поясом чи поверх нього, тому що вони, як і пояс, зроблені технікою різьблення, і лінії перетинаються одна з одною. Перетинання ліній малионку свідчить передусім про те, що ступні розташовані поверх пояса. Ступні розташовані вертикально по обидва боки від центральної смуги на однаковій відстані і паралельно одна одній. Ліворуч від ступнів під поясом зображені виділений рельєфним валиком прямокутний подовжений за вертикаллю предмет, а праворуч — якусь підвіску з кільцем зверху та розширенням донизу. Її інтерпретовано як зображення «ложки».

Нанесення зображень та орнаментація є й на широких боках Керносівської стели. На правому боці під плечем нанесена вузька смуга повернутих один до одного рельєфно виконаних трикутників, від яких донизу, до самого пояса, розташовані дві зони орнаментальної композиції. Верхня складається із зигзагоподібних різьблених смуг, нижня — із трьох смуг, рельєфно виділених із взаємно обернених трикутників, які розташовані паралельно один до одного, внаслідок чого середня та нижня смуги утворюють хрестоподібний орнамент. Трикутні проміжки верхньої зони заповнені заглибленими трикутниками. Лівий бік від плечей до середини відстані до пояса заповнений двома смугами зигзагоподібних, рельєфно виконаних смуг трикутників та трьох рельєфних смуг взаємно обернених трикутників, що утворюють орнамент, аналогічний представленному на правому рельєфному боці, але менший за розмірами.

На площині між орнаментацією та поясом, приблизно у центральній частині, розміщена різьблена композиція із зображенням сцени статевого акту. Зауважимо, що так званий хвіст у чоловіка, імовірно, таким не є: певно, цей предмет — відтворення якогось сидіння, де, судячи з пози, сидить персонаж цієї сцени. Нижче пояса різьбленням нанесено зображення якоїсь тварини з п'ятьма кінцівками, яке можна сприйняти як образ жаби або черепахи.

До стел із зображенням зброї належить і пошкоджений ідол із с. Федорівка Карлівського р-ну Полтавської обл. (Супруненко 1990, с. 31—35, 78—79, рис. 38—40). Верхня частина стели зламана, а правий бік її пошкоджений (рис. 3, 3). Зображення на лицьовому боці зроблені в техніці рельєфу, на зворотному — різьблення. На лицьовому боці рельєфно зображені зігнуті в ліктях руки з розпростертими на грудях долонями, нижче яких, імовірно, зображена стріла з древком та сцена з кружечком, біля якого відтворено коня і людину з виділеними хвостом та фалосом. Нижче — широкий пояс із заткнutoю за нього сокирою з ручкою. Крім пояса, у верхній частині показана горизонтальна смуга та смуга, зламана під прямим кутом вершиною доверху, — імовірно, деталь одягу. На зворотному боці стели поверхня розділена посередині вертикальною вузькою смugoю, що внизу закінчується зображенням, подібним до якоря. Верхня погрудна частина стели роз-

ділена косими паралельними смугами, спрямованими до країв і вгору. Нижче від цієї орнаментальної зони на певній відстані зображені широкий пояс та поверх нього вздовж вертикальної смуги, майже на однаковій відстані від неї, — дві стопи носками дотори. Пояс орнаментований посередині круглими поглиблennями.

На стелі зі Сватового Луганської обл. (рис. 2, 7) з виступною підпрямокутною головою без деталей на поверхні зображені зігнуту в лікті ліву руку, а на місці правої — бойовий молот-сокиру з отвором, вертикальну смугу із закріплennями навколо її на кшталт краватки, пояс, під яким поміщено дві надмірно великі ступні п'ятами донизу, а нижче — лук зі стрілою (Телегін 1991, с. 13). На дещо незвичайній подовженій стелі з Чобруча в Молдові (рис. 3, 1) виділена над плечима голова має натуральний розмір; на ній зображені очі, ніс, рот, підборіддя. Руки, як і у згаданих вище стелах із зображеннями воїнів, зігнуті в ліктях і долонями покладені на груди. Між долонями зображена сокира з ручкою, а нижче — широкий пояс з виступом посередині та пряжкою. Нижче пояса вибиті зображення двох ступень ніг носками донизу (Дергачев 1986, с. 43, рис. 8, 31).

Антropоморфна стела із зображеннями предметів озброєння походить із Каліште у Болгарії (рис. 3, 4). Г. Тончева заразувала її до так званих кімерійських стел ранньозалізної доби (Tonceva 1980, р. 99. — Pl. XL, 5). Проте за свою площинною схемою, виділенням трикутної форми голови, розташуванням зігнутих у ліктях рук та розкритими на грудях долонями та іншими деталями ця стела, безумовно, входить до виділеної нами більш ранньої групи стел воїнів бронзової доби із зображенням предметів озброєння. Через праве плече стели навскіс до широкого поясу зображені наплічний ремінь, на поясі — кинджал у піхвах, нижче пояса — сокира з ручкою, прямокутну торбу та розділені прямокутним зображенням дві ступні носками донизу. Пояс орнаментований косими хрестами.

До цієї самої групи стел можна заразувати й екземпляр із зображенням двох сокир, знайдений біля Хаманжії у Добруджі (рис. 3, 6). Із Бая-де-Криш на території Румунії походить стела, на якій відтворені різьбленням зігнуті в ліктях руки з піднесеними на груди долонями, орнаментований пояс та сокира (Даниленко 1974, с. 82, рис. 53, 3, 5, 6).

Формальний аналіз стел із зображеннями військового озброєння, подібних до кам'яного ідола з Верхоріччя, з території південної частини України, Болгарії, Румунії та Молдови призводить до висновків, що всі вони зроблені за певними канонами і призначалися для закопування в землю без осібливих пристосованих п'єдесталів, для чого в них була виділена грубо оброблена і не заповнена зображеннями нижня частина, розміри якої достатні для постійного перебування у вертикальному стані. Нанесення деталей образів

людей, їхнього одягу, предметів озброєння та різних сцен на лицьовій, зворотній та бокових частинах стел є безумовним свідченням призначення їх для кругового споглядання у вертикальному стані. До суто канонічних правил зображення належать: 1) антропоморфний стрункий вигляд з виділенням голови в кількох різних схемах з майже обов'язковим нанесенням деяких деталей обличчя; 2) наявність зігнутих у ліктях рук з долонями, покладеними на груди; 3) наявність пояса; 4) наявність зображення зброй.

Поширеними елементами цих стел є зображення вертикальної смуги посередині, від якої додори (Федорівка) або донизу (Керносівка) нанесені паралельні скісні лінії. На стелі з Верхоріччя такі скісні лінії зроблено на бокових частинах, тому що вся лицьова та тильна поверхні зайняті іншими зображеннями. Орнаментація скісними лініями на бокових частинах є і на стелах з такою самою орнаментацією лицьової та зворотної площини (Федорівка, Керносівка). З інших елементів на стелах зображені ступні ніг людини в межах пояса носками додори (Федорівка, Сватове) або донизу (Керносівка, Чобручі). Не менш важливими для цих стел є зображення сцен із тваринами (Верхоріччя, Федорівка, Керносівка) та людьми (Верхоріччя, Керносівка, Федорівка, Казанка, Новочеркаськ).

Автору відомо понад 350 екземплярів кам'яних стел, виявлених на території Північного Причорномор'я. Колекція цього регіону є найбільшою серед усієї зони поширення найдавніших пам'яток монументального мистецтва первісного суспільства від території Франції вздовж Середземномор'я до територій Греції, Болгарії, Румунії, Туреччини, степів півдня України, нижнього Дону та Північного Кавказу (Формозов 1965, с. 177—181; 1969; 1980; Златковская 1963, с. 79—88; Нечитайлло 1991, с. 51—59; Hausler 1966, с. 29—73; Landau 1977, р. 25—34). Серед значної кількості знайдених пам'яток монументального мистецтва лише трохи більше 20 екземплярів не просто мають антропоморфний образ людини, а прикрашені виконаними рельєфно деякими деталями її тіла та зображеннями одягу, зброй, різних сцен. Ці антропоморфні стели складного характеру Д. Я. Телегін запропонував іменувати стелами-статуями і виділив серед них три умовні основні типи: казанківські, наталівські та езеротиракські (Телегін 1991, с. 14—15).

Серед зазначененої групи стел-статуй виділяються найвищуканіші екземпляри із зображеннями озброєння, до яких належить і знайдений ідол із с. Верхоріччя в Криму. На відміну від численних простих антропоморфних стел, ці стели-статуї знайдені випадково і чітко не пов'язані з певними культурно-хронологічними комплексами. Спроба зарахування їх до певних культур, як, наприклад, Керносівської стели до Кемі-Оби, не має жодних підстав, оскільки ґрунтуються лише на тому суб'єктивному припущення, що в похованнях кеміобінської культури переважали використання та об-

робка каменю, траплялися плити з орнаментом із скісних ліній у поховальних скриньках. На наш погляд, виділена нами група стел-статуй із зображеннями предметів озброєння має серйозніший фундамент для культурно-хронологічного визначення їх на основі аналізу типів зброї та її поширення в пам'ятках певних культур бронзової доби Північного Причорномор'я.

Проводячи типологічний культурно-хронологічний аналіз предметів озброєння, зображених на стелах-статуях воїнів, слід зважати й на те, що вони, як і деталі постагі людини, зроблені схематично з підкресленням лише їхніх особливостей, серед яких важко розрізнити, наприклад, металеві сокири та кам'яні бойові сокири-молоти тощо.

Одним з основних типів зброї на стелах-статуях воїнів є бойова сокира, розташована найчастіше на поясі чи на грудях. Усі сокири зображені з ручками, крім схематизованого екземпляра кам'яної сокири-молота на грудях стели-статуї воїна зі Сватового (рис. 3, 7). Аналізуючи схематичні зображення бойових сокир із Хаманькії (рис. 2, 12, 14), Верхоріччя (рис. 2, 15), Чобручів (рис. 2, 16), Керносівки (рис. 2, 17), Федорівки (рис. 2, 18), більшість яких — це предмети з виділенням коротшим обухом та подовженим і розширенім донизу лезом, розташованою майже посередині втулкою для кріплення ручки, можна напевно дійти висновку, що вони є типами кам'яних сокир, численні знахідки яких відомі на території Північного Причорномор'я і характерні для різних степових культур III — початку II тис. до н. е., включаючи ямну, катакомбну культури та культуру багатоваликової кераміки. Найбільш численні й різноміні знахідки кам'яних сокир характерні для поховальних пам'яток катакомбної культури. Тип сокири з Верхоріччя з розширенім донизу лезом нагадує сокири Бородинського скарбу. На жаль, донині цей поширеніший тип археологічних джерел не систематизований, не вивчений і навіть повною мірою не опублікований.

Типи віслообушних сокир з коротким обухом та більш подовженим лезом з Каліште (рис. 2, 7), Наталівки (рис. 2, 10), Керносівки (рис. 2, 11, 13) нагадують металеві літі бронзові сокири катакомбної культури та культуру багатоваликової кераміки початку II тис. до н. е. (Кореневский 1976, с. 16—31; 1981, с. 20—41). До катакомбної культури, можливо, належить і тип кинджала, зображеного на стели-статуї з Керносівки (рис. 2, 2). Важко пов'язати з конкретними археологічними реаліями кинджал у піхвах зі стели-статуї з Каліште в Болгарії (рис. 2, 1). Судячи із зображень на стелах-статуях, кам'яні сокири були найпоширенішою зброєю воїнів середнього періоду бронзової доби.

На чотирьох стелах-статуях воїнів луки є схематичними символами цього типу зброї. На двох із них, що походять з Керносівки (рис. 2, 4) та Сватового (рис. 2, 5), також у символічному вигляді — стріли з наконечниками, що лежать на натягнутій тетиві. Усі луки, крім зображення з Верхоріченської

стели-статуй, перебувають у вертикальному, діючому стані. Краї лука на зображені з Наталівської стели-статуй надзвичайно вигнуті, що, можливо, свідчить про спроби відтворити та підкреслити складність його конструкції. Серед поховань степових культур особливі поховання лучників найчастіше трапляються в пам'ятках катакомбної культури, де відомі й окремі поховання майстрів з виготовленням луків та стріл (Смирнов 1983, с. 171—176).

Аналіз рівня розвитку степових культур раннього та середнього періодів бронзової доби Північного Причорномор'я свідчить про те, що лише катакомбна культура могла мати досить розвинену та розгалужену соціально-політичну систему племінної організації, в якій відомі віддільні ремесла, особливо в бронзоливарній справі, розвинена військова справа, розподіл поховань за окремими напрямами діяльності померлих та інші факти (Стеганцева 1998; Березанская 1980; Пустовалов 1991; Клочко, Пустовалов 1993, с. 118—141; Klochko 2001, р. 92—119). Аналіз типів зброї, зображеніх на стелах-статуях воїнів бронзової доби, дає змогу також поставити питання про їхню культурно-хронологічну належність до племен катакомбної культури, в яких, вочевидь, уже сформувалася суспільно-політична племінна каста воїнів, які її зображені на стелах.

Проблему походження кам'яних стел як особливого виду монументального первісного мистецтва у Північному Причорномор'ї можна вирішити і без особливих пояснень щодо зовнішніх впливів, оскільки зображення на камені засвідчені в більш далекі часи у Кам'яній Могилі (Даниленко 1986, с. 51—131), плитах кромлехів пізньотрипільського могильника в Усатовому (Патокова 1979, с. 48, рис. 19, 7). Поява ж найдавніших антропоморфних кам'яних стел також пов'язана з пізньотрипільським курганним могильником в Усатовому (Патокова 1979, с. 73, рис. 30, 15), де, вочевидь, вони тільки почали займати місце невеликих глиняних антропоморфних зображень. Подальша розповсюдженість кам'яних антропоморфних стел пов'язана з похованнями кемі-обінського, нижньомихайлівського типів та ямної культури у III тис. до н. е. (Телегін 1971; Рычков 1979; Довженко 1979, с. 32; 1981, с. 32—33; 1984, с. 15—16; 1986, с. 21—37).

Проте, на наш погляд, цей ранніший шар кам'яних антропоморфних стел без складних зображень на їхній поверхні відрізняється своїм функціональним призначенням і, особливо, соціально-політичним статусом. Більшу частину цих стел знайдено в похованнях у положенні лежачи, на відміну від виділеної нами групи стел-статуй із зображеннями воїнів, призначених для встановлення їх на поверхні та постійного споглядання. Якщо перші, на думку дослідників, були не простими зображеннями померлих, а тільки символами предків чи божеств, то стели-статуй, імовірно, були відтворенням воїнів і відображали конкретних осіб

із притаманними їм рисами, підкресленням віку, деталей одягу, інших особливостей та повтором у камені набору певної зброї вішанованого небіжчика. У загальній схемі ранніх антропоморфних стел і стел-статуй воїнів безперечно простежується генетичний зв'язок між ними, який підкреслюється поодинокими зображеннями на ранніх стелах ступень ніг людини, поясів, деталей обличчя тощо (Довженко 1986, с. 29, рис. 9, 11, 12; с. 31, рис. 10, 6—8). Останнє лише підкреслює генетичну участь племен ямної культури у формуванні катакомбної культури, племена якої підкорили місцеве населення Північного Причорномор'я, що простежено в процесі вивчення інших археологічних матеріалів (Братченко, Шапошникова 1985, с. 418).

Деякі стели-статуй з виділеної нами групи із зображеннями воїнів можуть належати і до культури багатоваликової кераміки, яка замінює катакомбну культуру після незвичайного і швидкого розпаду останньої на величезних територіях Східної Європи наприкінці першої четверті II тис. до н. с. Зображення пряжки на широкому поясі стели-статуй з Чобручів з виділенням її посередині у вигляді округлого виступу із застібкою (рис. 3, 1), імовірно, передає тип фігурних поясних пряжок культури багатоваликової кераміки (Гершкович 1986). Її вертикальне, а не горизонтальне розміщення, можливо, свідчить про наявність різних модифікацій цього типу пряжок або інший спосіб їхнього кріпління (Магомедов 1990, с. 45).

Вирішуючи питання про культурно-хронологічну належність стел-статуй воїнів, слід зауважити надуманість та перебільшення у визначені філософського сприйняття світу стародавньою людиною та в деяких поясненнях інших деталей. Справжнє ж виявлення символічного значення таких стел може допомогти у виявленні їхньої функціональної та соціально-ритуальної ролі. Це стосується, передусім, орнаментації стел-статуй на рівні грудей розділенням їх навпіл вертикальною смугою та скісними паралельними лініями догори (Федорівка) або донизу (Керносівка), які дослідники пояснювали як символічне зображення ребер людини або «світового дерева». Про нелогічність таких припущень свідчить не лише різна спрямованість їх догори чи донизу, а й додавнення таких зображень іншими типами орнаменту на широких площинах лицьової та зворотного боку, бокових частин стели-статуй з Керносівки, наявність скісних паралельних загиблень на бокових частинах на ідолі з Верхоріччя.

Ця орнаментація передає особливості одягу зображеніх на стелах-статуях воїнів. Нам видається імовірним, що верхній одяг воїнів на таких стелах зроблений зі зшитих між собою вузьких смуг. Уявлення сучасної людини про те, що для шиття одягу в давнину застосовували широкі полотна чи смуги шкіри, навряд чи відповідає дійсності. Це особливо помітно при вивченні зображень одягу на стародавніх творах мистецтва.

тва країн Близького Сходу, де дуже часто персонажі одягнуті у вбраних зі зшитих вузьких смуг. Останнє було зумовлено не лише модою, а й технічними засобами, що не давали змоги виробляти широкі полотна або досконало обробляти великі шматки шкіри.

Не виключене й інше пояснення: вузькі скіні смуги — це зображення шкіряних товстих смуг, зшитих для певного захисту грудей воїна, тобто це символ захисного шкіряного озброєння воїна. У такому разі можна інакше пояснити зображення так званих «состків» на грудях Керносівського ідола: це, імовірно, були своєрідні кола з клаптів товстої шкіри, пришиті на грудях шкіряного захисного панцира для найнадійнішого захисту. Про досить значну масивність і масу цих захисних панцирів свідчать також зображення широких поясів, що допомагали утримувати їх на тілі воїна.

Відомо, що шкіряні шоломи та панцири були поширеними у стародавньому світі і, навіть, відомі «льняні панцири», які захищали ассирійських та халдейських воїнів у війську перського царя Ксеркса, що вирушило завойовувати Грецію у 480 р. до н. е. (Геродот 1993, с. 316 (VIII, 63)).

Інше таке надумане пояснення, на наш погляд, стосується зображення ступень ніг на стелах-статуях. Воно часто ґрунтуються на загальному фологічних образах та зображеннях ступень людини на пам'ятках різних категорій (Титова 1982, с. 5—15; Ричков 1982, с. 64—70; Довженко, Солтыс 1991, с. 117—127). Хоча мислення стародавньої людини і відрізнялося міфологічністю, але воно здебільшого стосувалося все-таки конкретних образів та їхніх символів. Позаяк детальне зображення людини тільки до рівня пояса чи трохи нижче нього без жодних натяків на присутність ніг свідчить про те, що художник-майстер мав на увазі лише персонаж, що стоїть на колінах. Зображення схематичного символу ступень людини підкреслювало позу воїна в позиції моління на колінах перед божеством, коли, дійсно, ззаду видно ступні людини. Зображення символу ступень замінювало виконання стели-статуй у зігнутому стані на колінах, яке і технічно в камені відтворити для стародавніх майстрів було майже неможливим; до того ж, за такої конструкції стела втрачала б стійкість.

Так склалося, що дослідники стел або інших творів образотворчого мистецтва для пошуку значення змісту певних символів чи зображень звертаються до широкого спектра знань етнографії різних народів з величезним хронологічним і територіальним діапазоном зачучених пояснень та аналогій. На нашу думку, такий методичний підхід навряд чи вправданий з погляду давності творів, а також різного значення їхнього змісту в певні часи. Найближчими аналогіями для пояснень пози зображених воїнів на стелах-статуях віділеної нами групи є ритуали хетів, зафіксовані у

клинописних документах II тис. до н. е. (Ардзинба 1982). Серед них особливу увагу привертають обряди та ритуали звернення до богів, які виконувалися в кількох позах: стоячи, зігнувшись у поясі, сидячи та на колінах. Імовірно, що зображені до пояса воїни на стелах-статуях із Північного Причорномор'я знаходяться в позі моління перед божеством на колінах. Для уточнення пози стародавні митці зображували і її символи — вертикально поставлені ступні ніг людини, причому іноді вони були розміщені у нехарактерному для них місці або обернутими носками догори. Головне, що символ підкреслював позу зображеного у молитві перед божеством. Звичайно, не можна відкидати й припущення про те, що в такий спосіб могло бути відображенено обряд знімання взуття перед зверненням до божества.

Із цим пов'язане третє поширене пояснення зображення сцен за участі людей на стелах-статуях, у яких нібито наявні «хвости». Зважаючи на значний схематизм зображень, можна припустити, що це — сидіння чи навіть своєрідні «трони». На наш погляд, знаходять свої пояснення в ритуалах хетів і зображення людей парами в позі змагання чи танців. Ритуальні танці у хетських святкуваннях супроводжувалися не лише спортивним змаганнями, а навіть імітацією військових бойовищ. При цьому зображенням чоловіків і тварин з підкресленими статевими органами, мабуть, символізували відродження й поновлення життя, на які в потойбічному світі сподівалися, молячись на колінах, зображені на стелах-статуях померлі воїни. Оновленню життєвої діяльності, напевно, символізують і зображення готових до стріляння луків з покладеними на натягнуті тятиви стрілами.

Через випадковість знахідок стел-статуй із зображеннями воїнів бронзового віку поки що важко зрозуміти їхній зв'язок з певними похованнями чи святилищами. У хетських ритуалах та міфах Богом Війни є обожнений померлий цар-воїн. Проте біля с. Федорівка Карлівського р-ну Полтавської обл., на місці, де знайдено виорану стелу, знаходився курган, досліджений розкопками, і в ньому виявлено поховання ямної, катакомбної та зрубної культур. Хоч О.Б. Супруненко пов'язує стелу з ямним похованням, її належність до катакомбної культури не виключена (Супруненко 1990, с. 27—35).

Важливою в розумінні виділення окремої групи стел-статуй із зображеннями воїнів є знахідка у 1998 р. 13 стел з одноплощинними барельєфними зображеннями воїнів на території південно-східної Туреччини південніше від оз. Ван у провінції Хаккарі на кордоні з Іраком (Sevin 2001, р. 79—87, Fig. 1—9). У знайдений скарбниці стел вражає, передусім, типологічне зображення воїнів до пояса чи трохи нижче нього з озброєнням, на відміну від інших відомих близькосхідних барельєфних чи скульптурних зображень людини на весь зріст, із зігнутими в ліктях руками та долонями, роз-

ташованими на грудях, а також розміщення на них фігур тварин та людей, що, напевно, відповідає канонам стел-статуй воїнів з північних та північно-західних берегів Чорного моря (рис. 2, 20).

Незважаючи навіть на подібність мистецького прийому в зображеннях брів, які зрослися, та носа у вигляді літери «Т», ці образи відрізняються від північнопричорноморських тим, що, хоча стелам і надано нібіто антропоморфного вигляду зі звуженнями, заокругленими внизу та вгорі, фігури воїнів відрівано від цього: вони вибиті у техніці високого барельєфа з майже натуралістичним зображенням обличчя, головних уборів, рук, деталей зброї, фігурок людей та тварин тільки на одному боці стели. У цих зображеннях помітний не лише вплив розвиненішого мистецтва міст стародавнього Близького Сходу, а й безумовне бажання надати стелам натуралістичного характеру барельєфного відтворення, що характерне для мистецтва виготовлення плит з образами героїв, царів та богів Хетської держави, Угариту і навіть Вавилона. У Хаккарському зібрannі є 2 екземпляри, які не відрізняються від інших за загальною схемою зображенень, але зроблені в техніці неглибокого барельєфа у поєднанні з різьбленим, характерній для стел Північного Причорномор'я.

У зв'язку з публікацією стели-статуї з Верхоріччя в Криму та виділенням цілої групи таких пам'яток соціально-культурного характеру із зображеннями воїнів початку II тис. до н. е. слід звернути увагу на те, що поява їх у степових племен Північного Причорномор'я засвідчує один з важливих історичних етапів у стародавній історії не лише Східної Європи, а й усього Старого Світу. Оформлення племінних союзів «ката콤бної історико-культурної спільноти» на широких теренах Східної Європи наприкінці III тис. до н. е. було першим найважливішим рухом степових племен зі сходу і супроводжувалося підкоренням та асиміляцією північнопричорноморських племен ямною історико-культурною спільнотою, що призвело, безперечно, до значної міграції стародавнього населення. Ці процеси супроводжувалися виділенням серед населення соціальних верств ремісників і, особливо, професійних воїнів, про що свідчать знахідки стел-статуй з їхніми зображеннями та багатьма орнаментованими сокирами з

каменю. Швидка деструкція племінного союзу «ката콤бної історико-культурної спільноти» на початку II тис. до н. е. та оформлення на величезних територіях культури багатоваликової кераміки тільки посилили процеси міграції населення на території Євразії (Черняков 1996, с. 59—64).

Цей період без перебільшень можна порівняти з подібними переселеннями племен і народів наприкінці II та на початку I тис. до н. е., на початку I тис. н. е. Імовірно, він був пов'язаний з інтенсивним розселенням індоєвропейських племен, зокрема їхньої іранської (арійської) гілки. Появу іранських племен, а також колісниць, запряжених кіньми, у Передній Азії зафіксовано на початку II тис. до н. е. Кінь — одна з тварин, яких часто зображують на стелах-статуях воїнів бронзової доби Північного Причорномор'я. Ці події вписуються в масштабні процеси писемної історії Стародавнього Сходу — появі Хетської держави, мітанійського та гіксосського панування. Розселення племен індоєвропейської спільноти Є.М. Черних пов'язував з поширенням валикової кераміки на території Євразії, що, можливо, пов'язано з культурно-політичною заміною у Північному Причорномор'ї «ката콤бної історико-культурної спільноти» культурами багатоваликової кераміки (Черных 1984, с. 246—258). У зв'язку з аналізом стел із зображенням воїнів бронзової доби не можна відкидати і простежений генетичний зв'язок їх зі стелами скіфського часу (Чмыхов, Довженко 1987, с. 130—140; Довженко, Чмыхов 1982; Довженко 1980).

Знайдена біля с. Верхоріччя в Криму кам'яна стела-статуя із зображенням воїна бронзової доби втілює яскравий образ представника військової племінної касти у досить похилому віці (судячи із зарослих брів) з повним набором військового спорядження, до якого входять лук, довгий сагайдак для стріл з верхньою кришкою, бойовий пояс, захисний шкіряний панцир, та з дорожньою торбою за спиною. У потойбічний світ воїна супроводжують зображення його коней, ритуальних танців і змагань військових товаришів під час його поховання. Вирізьблена з твердого діориту, ця стела є одним із найкращих зразків окремого напряму розвитку монументального первісного мистецтва — барельєфно-скульптурного погрудного зображення людини.

Ардзинба В.Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии. — М., 1982.

Березанская С.С. Первые мастера-металлурги на территории Украины // Первобытная археология — поиски и находки. — К., 1980.

Братченко С.Н., Шапошникова О.Г. Ката콤бная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1.

Геродот. История в дев'яти книгах. — К., 1993.

Гершкович Я.П. Фигурные поясные пряжки культуры многоваликовой керамики // СА. — 1986, № 2.

Даниленко В.Н. Энеолит Украины. — К., 1974.

Даниленко В.М. Кам'яна Могила. — К., 1986.

Дергачев В.А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. — Кишинев, 1986.

Довженко Н.Д. Об антропоморфных изваяниях эпохи энеолита — ранней бронзы в Северном Причерноморье // Проблемы эпохи бронзы Юга Восточной Европы. — Донецк, 1979.

- Довженко Н.Д. Поховання з антропоморфними стелами у світі етнографічних матеріалів // Археологія. — 1980, Вип. 32.
- Довженко Н.Д. О локальных особенностях антропоморфных стел эпохи ранней бронзы в Бугско-Днепровском междуречье // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. — К., 1981.
- Довженко Н.Д. О классификации и типологии каменных изваяний эпохи энеолита — средней бронзы // Актуальные вопросы исторической науки. — К., 1984.
- Довженко Н.Д. Каменные изваяния в погребальном обряде племен ямной культуры // Фоменко В.Н., Довженко Н.Д. Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант). — К., 1986. — Вып. В1—3.
- Довженко Н.Д., Чмыхов Н.А. Идеология и прогрессивное развитие культур бронзового века (на примере антропоморфных стел) // Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа: Тез. докл. Всесоюз. симпоз. — Ереван, 1982.
- Довженко Н.Д., Солтыс О.Б. О традиции изображения «стоп» в погребальном обряде катакомбных культур Северного Причерноморья // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. — К., 1991.
- Златковская Т.Д. К вопросу об этнокультурных связях племен южно-русских степей и Балканского полуострова в эпоху бронзы // СЭ. — 1963, № 1.
- Ключко В.І., Пустовалов С.Ж. До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства Північного Причорномор'я // Праці Центру пам'яткоznавства. — К., 1993, Ч. 1.
- Кореневский С.Н. О металлических топорах Северного Причерноморья, Среднего и Нижнего Поволжья эпохи средней бронзы // СА. — 1976, № 4.
- Кореневский С.Н. Втульчатые топоры — орудия ближнего боя эпохи средней бронзы Северного Кавказа // Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье. — М., 1981.
- Крылова Л.П. Керносовский идол (стела) // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1976.
- Магомедов Р.Г. Фигурная костяная пряжка из Ирганайского могильника // Памятники древнего искусства Дагестана. — Махачкала, 1990.
- Мосейчук Б.С. Щепинский Аскольд Александрович // Кто есть кто в экономике, науке, культуре Крыма. — К., 1991. — Вып. 3.
- Нечитайлло А.Л. Связи населения Степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы. — К., 1991.
- Патокова Э.Ф. Усатовское поселение и могильники. — К., 1979.
- Пустовалов С.Ж. К вопросу о социальной стратификации у носителей катакомбной культуры Северного Причерноморья // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. — К., 1991.
- Рычков Н.А. К вопросу об антропоморфных стелах рубежа энеолита и эпохи бронзы // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979.
- Ричков М.О. Про зображення «ступнів ніг» на антропоморфних стелах доби раннього металу // Археологія. — 1982, № 38.
- Смирнов Ю.А. Погребения мастеров-изготовителей древков и кремневых наконечников стрел // Древности Дона. — М., 1983.
- Стеганцева В.Я. Военное дело в эпоху ранней и средней бронзы на Юге Восточной Европы // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе: Материалы Междунар. конф. — СПб., 1998.
- Столяр А.Д., Формозов А.А. Памяти А.А. Щепинского // РА. — 1998, № 4.
- Сундуруненко А.Б. Археологические памятники Карловского района Полтавской области. — Полтава, 1990.
- Телегін Д.Я. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // Археологія. — К., 1971.
- Телегін Д.Я. Древняя каменная скульптура. — К., 1972.
- Телегін Д.Я. Вартові тисячоліт. — К., 1991.
- Титова Е.Н. Об интерпретации и хронологии композиций со ступнями из Каменной Могилы: Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982.
- Формозов А.А. О древнейших антропоморфных стелах Северного Причерноморья // СЭ. — 1965, № 6.
- Формозов А.А. Очерки по первобытному искусству. Наскальные изображения и каменные изваяния. — М., 1969.
- Формозов А.А. Памятники первобытного искусства на территории СССР. — М., 1980.
- Черных Е.Н. Общность культур валиковой керамики Евразии (к постановке проблемы) // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Лингвистика, история, археология. — М., 1984.
- Черняков И.Т. Культура многоваликовой керамики — восточный ареал Балкано-Дунайского очага культурогенеза // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век): Материалы Междунар. конф. — Донецк, 1996. — Ч. 1.
- Чмыхов Н.А., Довженко Н.Д. О древнейшем индоиранском компоненте в сложении скифской монументальной скульптуры // Древнейшие скотоводы степей Юга Украины. — К., 1987.
- Щепинский А.А. Новая антропоморфная стела эпохи бронзы в Крыму // СА. — 1958, № 2.
- Щепинский А.А. Памятники искусства эпохи раннего металла в Крыму // СА. — 1963, № 3.
- Hausler A. Anthroporphe Stelen des Eneolithikums im Nordpontischen Raum // WZ. — 1966, 15, № 1.
- Klochko V.I. Weaponry of societies of the Northern Pontic culture circle 5000—700 BC // Baltic-Pontic studies. — Poznan, 2001, V, № 10.
- Landau I. Les representation anthropomorphes megalithiques de la region mediteraneenne. — Paris, 1977.
- Sevin Veli. Hakkari Stelleri Zap Irmagi Kiyisnda Bozkir Gocebeleri // Tuba-Ag. — 2001, № 4.
- Tonceva G. Chronologie du Hallstatt ancien dans la Bulgarie de Nord-Est // Studia Thracica. — Sofia, 1980. — № 5.

Одержано 04.05.2003

І.Т. Черняков

СТЕЛІА БРОНЗОВОГО ВЕКА ИЗ ВЕРХОРЕЧЬЯ

В 1967 г. возле с. Верхоречье в Крыму была найдена стела из диорита с изображением воина бронзового века, которая до сих пор оставалась неопубликованной.

Аналогичные стелы с изображениями вооруженных воинов известны в более чем 10 пунктах Северного Причерноморья. Среди порядка 350 экземпляров стел на территории Украины эта группа выделяется сложностью в изображениях лица, рук, деталей одежды, предметов вооружения, людей и животных. Большинство стел найдено случайно, и их культурно-хронологическое определение вызывает сомнения. Автор статьи использовал изображения типов вооружения, их соотношения с находками в комплексах степных культур Северного Причерноморья и пришел к выводу об их принадлежности к катакомбной культуре и культуре многоваликовой керамики, у племен которых сложилась сложная социально-политическая племенная иерархия с выделением касты воинов.

I.T. Chernyakov

BRONZE AGE STELE FROM THE VILLAGE OF VERHORICHA

A diorite stela with the image of a Bronze Age warrior discovered in 1967 near the village of Verhoricha in the Crimea has remained unpublished until now. Analogous stelae with the images of armed warriors come from more than 10 sites of the Black Sea North area. Among more than 350 samples of such stelae discovered on the territory of Ukraine this group is peculiar for complex representation of faces, hands, parts of clothes, arms, people and animals. Most of the stelae were discovered accidentally and their cultural and chronological attribution is doubtful. The author studied the types of weaponry depicted, their correlation with the finds from the assemblages of the steppe cultures of the Black Sea North area and came to a conclusion that they belonged to a catacomb culture and to the culture of the multi-cordoned ceramics, the tribes belonging to which had a developed complex social and political tribal hierarchy including the caste of warriors.

А.В. Буйських

ДО ПИТАННЯ ПРО НАДМОГИЛЬНІ ПАМ'ЯТНИКИ НЕКРОПОЛЯ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО IV—III ст. до н. е.

Статтю присвячено дослідженню одного типу наземних надмогильних пам'ятників херсонесського некрополя пізньокласичного — ранньоелліністичного часу — наїсків. Здійснено спробу їх класифікації, стилістичної атрибуції, датування.

Некрополь Херсонеса Таврійського античної доби є однією з найцікавіших ланок у вивчені історії та культури цього поліса на південно-західному узбережжі Криму. Дослідження різноманітних ділянок некрополя триває понад 100 років, проте й дотепер, незважаючи на численні публікації (Белов 1981, с. 163 и сл.; 1978, с. 45 и сл.; Зубар 1978, с. 50 і наст.; Стоянов 2000, с. 129 и сл.)¹, ціла низка проблем, пов'язаних з його вивченням, залишається нез'ясованою. Окрім того, сучасний стан розвитку знань про організацію грецьких некрополів та атрибуцію типів їхніх поховальних споруд вима-

гає ретельної ревізії окремих усталених положень, які вже подекуди набули характеру аксіом.

Це стосується, перш за все, проблеми наземних надмогильних пам'ятників, які, як відомо, були невід'ємною частиною просторової та планувальної організації будь-якого давньогрецького некрополя. Завдяки узагальнюючим дослідженням, здійсненим свого часу Г.Д. Беловим за матеріалами херсонеського міського некрополя, добре відома і досі не викликає жодних суттєвих заперечень запропонована ним типологія поховальних споруд. Так, встановлено, що основними типами поховальних споруд доримського Херсонесу протягом декількох століть незмінно залишалися прості ґрунтові ями та вирубані у скелі могили з черепичним чи плитовим перекриттям (Белов 1981, с. 166). До категорії наземних поховальних пам'яток традиційно належали лише добре відомі вертикальні плакі стели з іменами померлих і різноманітними, виконаними у

¹ Статтю підготовлено в рамках проектів, що виконувалися за підтримки Фонду Олександра фон Гумбольдта в Германському Археологічному Інституті (м. Берлін, Німеччина) та Інституту Класичної Археології (м. Остін, США).

рельєфі атрибутами, що встановлювалися на спеціальних базах, а також антропоморфна скульптура (Даниленко 1969, с. 29 і сл.; Колесникова 1969, с. 44; Белов 1981, с. 167). Остання мала декілька варіантів виконання й вирізувалася у вигляді окремих статуеток. Ці статуетки могли закріплюватися на базах-підставках у поєднанні зі стелами чи без них, або розміщуватися у мініатюрних наїсках (Колесникова 1977, с. 87 і сл.; 1986, с. 86 і сл.).

При цьому необхідно спеціально підкresлити, що всі дослідники, які тією чи іншою мірою вивчали питання, пов'язані із херсонеським некрополем, відзначали, що стели та антропоморфи не були в ньому єдиними похованальними пам'ятниками. На існування ще одного типу пам'ятників — монументальних наїсків — безпосередньо вказувала одна знахідка — плита із живописним зображенням голови юнака (Стржелецький 1969, с. 14, рис. 8; 1969а, с. 86—88; пор.: Carter 2002, р. 169). Слід також зазначити, що лапідарна колекція Херсонеса містить і значну кількість архітектурних деталей, які ще С.Ф. Стржелецьким були точно визначені як частини монументальних надгробків міського некрополя IV—III ст. до н. е. (Стржелецький 1969а, с. 77) Проте, як не дивно, монументальні наїски, присутність яких в некрополі Херсонеса була очевидною, не привернули належної уваги дослідників. Тільки Б.Н. Федоров здійснив декілька спроб реконструювати наземні похованальні споруди (Федоров 1977, с. 348 і сл.). На жаль, ці реконструкції не можна назвати вдалими — ми ще повернемося до них нижче. Саме це й спонукало нас звернутися до цієї категорії пам'яток, яка так замало цікавила дослідників.

Вона представлена фрагментами архітектурних деталей (іхня кількість зараз перевищує 60 одиниць), переважну більшість яких було знайдено в закладі першого кільця башти XVII (Зенона) у південно-східному оборонному рубежі міста (Стржелецький 1969, с. 7 і сл.; 1969а, с. 77)². Деяка кількість походить також з розкопок периболу та території пізнішої римської цитаделі, які проводилися під керівництвом І.А. Антонової. Частини надгробків відомі також у муруваннях башти XVI і суміжних куртинах XIX та XX, де вони перебувають і дотепер. Із загального числа деталей, які можна віднести до наземних надмогильних пам'ятників, близько 25 фрагментів належать похованальним наїскам. Це були невеликі за розмірами споруди (у порівнянні з міською монументальною архітектурою), головний фасад яких імітував портик храму з двома колонами чи антами.

Похованальні наїски херсонеського некрополя можна класифікувати за декількома чинниками:

конструктивним типом споруди, ордерним оформленням фасаду, матеріалом. Відповідно до свого **конструктивного рішення**, наїски могли бути складовими, тобто складатися з декількох окремих деталей (задньої стінки, боковин, перекриття), та монолітними. Це означає, що складові наїски могли бути глибокими і мати більший або менший внутрішній об'єм чи бути пласкими. У більшості випадків площа задньої стінки наїска, наймовірніше, слугувала фоном для рельєфного чи живописного зображення померлого. Саме такому наїску, напевно, належала плита із зображенням голови юнака, про яку йшлося вище. Монолітні наїски, що мали зазвичай набагато менші від складових розміри, були пласкими, тобто мали ще менший внутрішній об'єм, хоча й вони подекуди містили рельєфні зображення. За типом перекриття всі наїски можна розподілити на фронтонні та безфронтонні, з пласким перекриттям. В останньому випадку наїск мав імітувати вже не фронтонний портик храму, а, найвірогідніше, його бічну поверхню із фігурними щитками антефіксів, що завершували черепичне покриття даху на фасаді. Складові фронтонні наїски демонструють також декілька варіантів вирішення нижньої площини перекриття. Воно могло бути пласким, а могло мати рельєфні касети. В останньому випадку для таких споруд більше пасує термін «наїски-едикули».

Відповідно до використання **архітектурних ордерів**, усі відомі дотепер пам'ятки можна віднести до двох — іонічного та доричного. Коринфський ордер у херсонеських наїсках поки що не зустрічався. щодо **матеріалу**, переважна більшість наїсків була вирізаною з місцевого вапняку, і лише одиниці з відомих на сьогодні деталей виготовлені з мармуру, тобто були привезені до Херсонеса. Досліджені наїски, точніше, ті їх фрагменти, які можна реконструювати, дають підстави для першої спроби класифікації.

Фрагментоване перекриття наїска іонічного ордеру (рис. 1, 1) виготовлене з білого мармуру, максимальна довжина головного фасаду, що збереглася, 54,5 см, висота 11 см, найбільша товщина 16,5 см, найменша (по нижній площині) — 7 см. Виходячи з останнього розміру, очевидно, що ця деталь увінчувала плаский наїск, і його задня стінка мала бути рівною або вміщувати живописне зображення. Профілювання складається (тут і далі знизу доверху) із типових для іонічного ордеру обломів: дентикул (збереглося 19) та виносної частини карнизу, яка містила у своїй нижній частині лесбійський киматій, у верхній — четвертний вал. Верхня площа наїска, скошена зовні на 6 см, углиб та вздовж фасадної лінії була прикрашена антефіксами (збереглося 2). Заслуговує на увагу ретельна обробка всіх площин деталей — фасад був повністю зашліфований, лише по верхній скошенні площині залишилися сліди інструмента. Зазвичай подібні наїски містили у довжину від 5 до 10 антефіксів, не враховуючи бічних акротеріїв,

² Деталі, про які йдеється тут і далі, зберігаються у фондах та експозиції Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Обміри деталей, які публікуються, виконані автором статті.

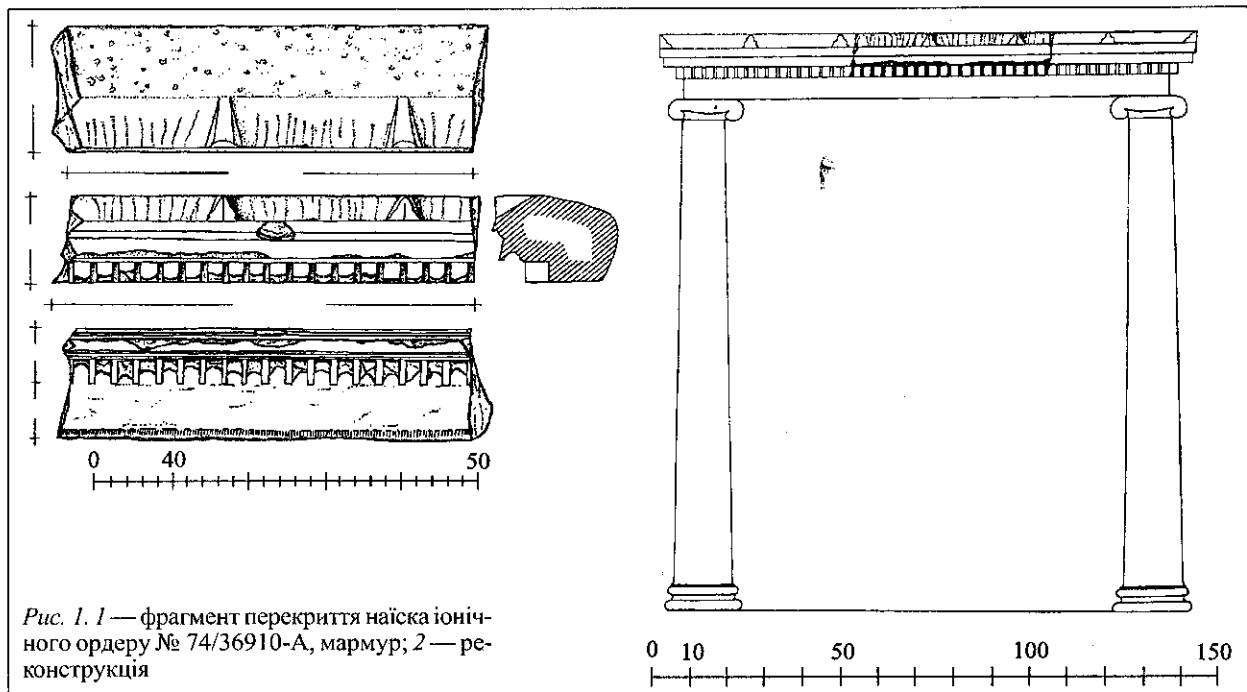

Рис. 1.1 — фрагмент перекриття наїска іонічного ордеру № 74/36910-А, мармур; 2 — реконструкція

проте найчастіше їхня кількість дорівнювала 5—6. Тому ми пропонуємо реконструювати мармуровий наїск з 5 антєфіксами, тобто з довжиною, яка могла складати близько 1,4 м (рис. 1, 2).

Подібні пласкі наїски із простим балочним перекриттям добре відомі у некрополях Греції IV ст. до н. е. (Kovacs 1990, S. 21, Abb. 18; ПЕТРАКОΣ 1999, рис. 260—261) Не можна також не звернути увагу на те, що, порівняно з грецькими екземплярами, мармуровий наїск із Херсонеса містив неповний ордер — у ньому відсутня нижня частина антаблементу — архітрав та фриз або одна з цих складових. Дуже часто на архітраві мало розміщуватися ім'я похованого. Проте типове перекриття таких наїсків мало бути монолітним. Не можна виключати, що полегшене трактування ордерної форми пов'язане також із тим, що наїск був привезений до Херсонеса (так звана експортна форма).

Херсонеська колекція містить також і подібний за своєю композицією фрагментований наїск (рис. 2, 2), виконаний з вапняку в доричному ордері. Від нього збереглася незначна частина, проте композиція споруди загалом зрозуміла. Горизонтальне перекриття наїска, висотою 8,5 см, складалося з архітраву і карниза. Фасадна частина карниза вміщувала фронтальні антєфікси (зберігся лише один). Оскільки збереглася права бічна поверхня, то, очевидно, наїск був фланкований двома антами із капітелями доричного ордеру. Форма капітелей, яка відображає елліністичний етап розвитку доричного ордеру, типова для кінця IV—III ст. до н. е. Найвірогідніше, цим часом слід датувати і сам наїск. Довжина наїска може бути встановлена знов-таки зі значними припущеннями. За умови 5 антєфіксів

між двома бічними акротеріями (рис. 2, 3), вона навряд чи перевищить 0,5 м.

Наступний наїск із горизонтальним перекриттям (рис. 3) виконаний в доричному ордері та виготовлений з вапняку. Він зберігся у двох фрагментах, які не з'єднуються, проте його легко реконструювати. Загальна довжина наїска по нижній площині була не менше 59 см, висота — 10,5 см, ширина — 18,3 см. Профілювання фасаду складається з архітраву, тригліфного фризу і карниза. Над карнизом було розміщено 6 антєфіксів, причому на крайньому ліворуч навіть збереглися сліди намальованої пальмети. На кожну з бічних поверхонь профілювання заходить на довжину у 5 см. Невелика глибина наїска також вказує на ймовірну відсутність будь-якого рельєфного зображення. Здається, що невеликими розмірами деталі можна також пояснити і наявність багатьох дрібних профілів, які були вирішенні сумарно та без детального опрацювання. Це стосується завершення каналів-гліфів, відсутності необхідних крапель під регулярами та відповідних тригліфам мутул на карнизи. Деталь має виключний інтерес і є унікальною для колекції херсонеського лапідарію.

Наїск містить добре збережений розпис — звичайний для доричного ордеру дихромний (червоний та синій) на лицьовому фасаді і поліхромний (червоний, синій і жовтий) на нижній площині. Тенія у верхній частині архітраву була червоною, регули виконані не в рельєфі, а намальовані синьою фарбою. Усі тригліфи зберегли суцільний та яскравий синій колір. Уздовж верхньої частини карниза частково зберігся розпис у вигляді іонійського киматію, причому забарвлення ов чергувалося — синє з червоним. Сліди синьої фарби збереглися також на одному з антєфіксів. На нижній площині перекриття

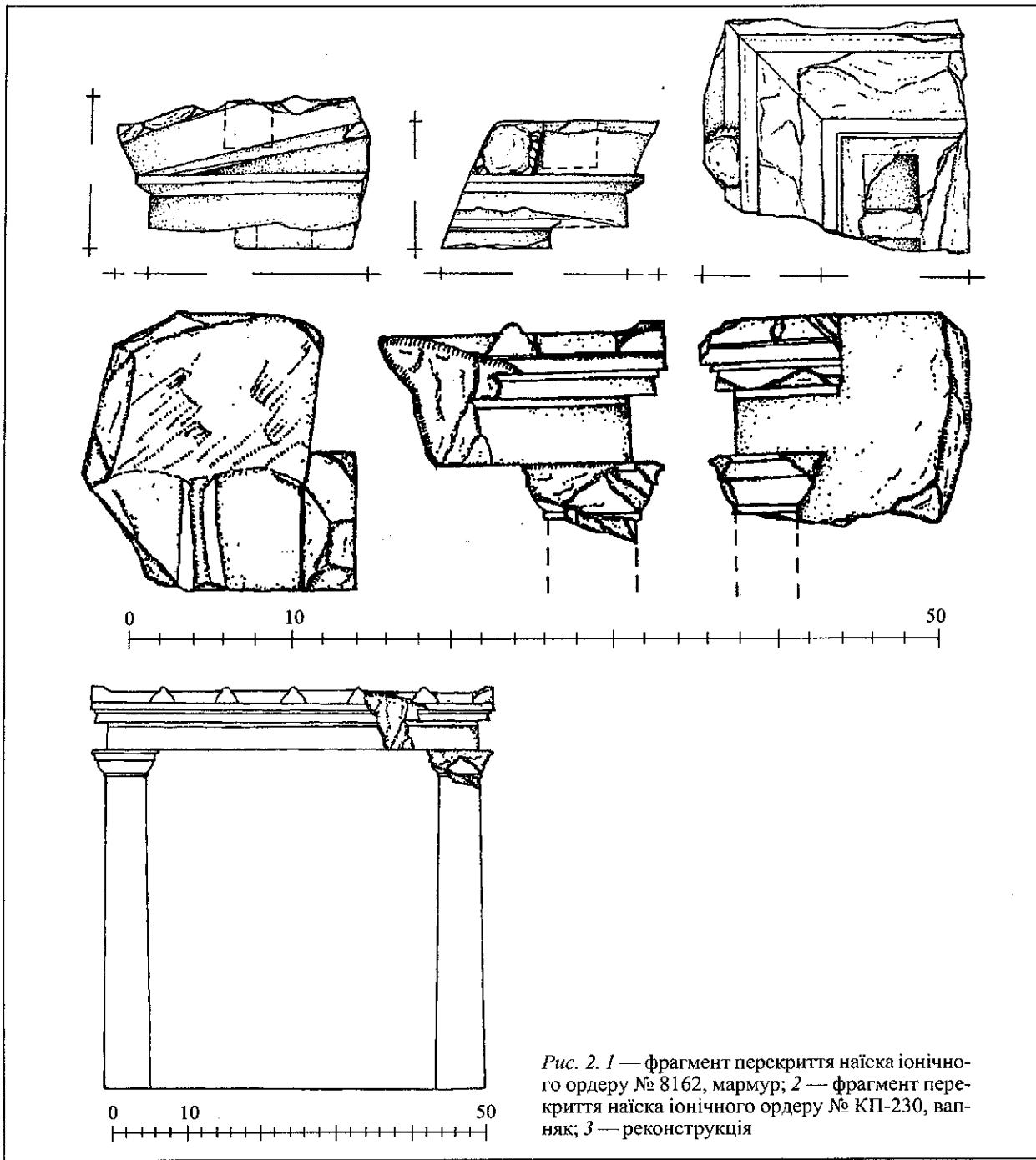

Рис. 2. 1 — фрагмент перекриття наїска іонічного ордеру № 8162, мармур; 2 — фрагмент перекриття наїска іонічного ордеру № КП-230, вапняк; 3 — реконструкція

були намальовані чотири касети розміром 8 × 8 см. Цікаво, що всі вони заздалегідь розмічені не дуже охайно проведеними врізними лініями. Дві касети забарвлені у синій колір, дві — у червоний. До дихромної гами у цьому випадку доданий ще й третій колір — жовтий, за допомогою якого ліворуч на кожній касеті було змальовано перспективу. Дотепер відомі лише два наїски з поліхромними перспективними касетами — серед похованьних пам'яток IV ст. до н. е. на некрополі Керамік в Афінах (Brueckner 1909, S. 69, Abb. 39; S. 77, Abb. 46).

До складових наїсків належить ще декілька деталей із фронтонним перекриттям фасаду. Це, перш

за все, фрагментована частина наїска (рис. 2, 1). Деталь виготовлена з мармуру. Попри вкрай погану збереженість (збереглася ліва наріжна частина), очевидно, що деталь належала до спрощеного варіанта іонічного ордеру, тобто не мала архітраву, а лише фриз та глибокий карніз. Загальна довжина лицьового фасаду, що збереглася, — 24,5 см. Кут підйому фронтону — 13°, що в цілому є типовим для портиков іонічного ордеру. Уздовж верхньої частини перекриття бічного фасаду міститься псевдосима із пошкодженою лев'ячою маскою. Вона імітувала справжню симу з водогоном, яка мала типове оформлення у вигляді лев'ячої маски. На розі верх-

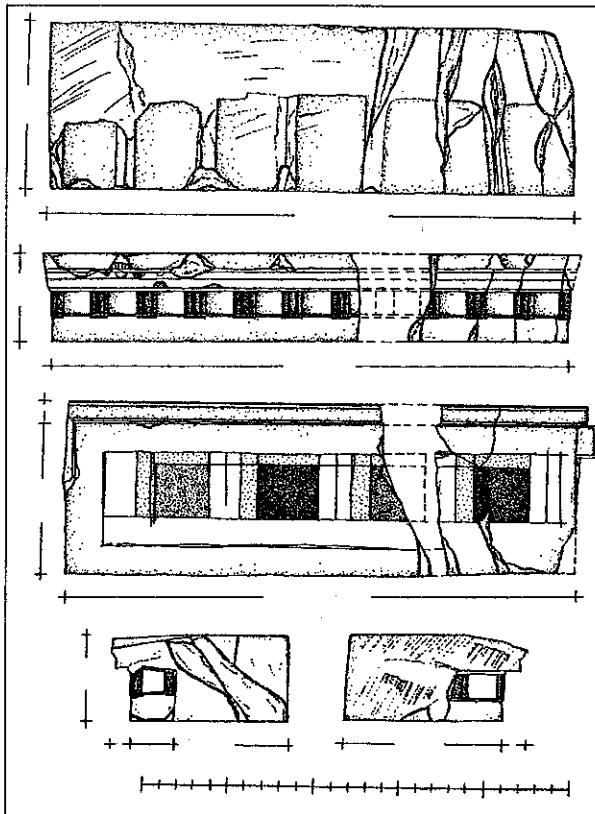

Рис. 3. Перекриття наїска доричного ордеру № 99/36847, вапняк

ньої площини наїска, між підйомом фронтону і початком псевдосими, знаходиться прямокутне заглиблення розмірами $4 \times 4,5$, глибиною 5 см, яке мало слугувати для кріплення наріжного антєфіксу. Не можна виключати, що це сталося внаслідок ремонту, адже загалом перекриття таких наїсків вирізувалося монолітом.

На нижній площині наїска збереглися залишки касет. Зазвичай такі касети були розподілені блоками, причому кожний блок містив 2×2 касети. Виходячи з цього, можна підрахувати й уявний розмір наїска вздовж фасаду. Якщо по нижній площині містилося по 3 пари касет, то його загальна довжина, імовірно, сягала близько 75 см. Датування цієї пам'ятки, виходячи з її стилістичних особливостей, слід також відносити до ранньоелліністичного часу.

Наїски вказаного типу, які точнісінько імітували двоколонний ордерний портик, широко відомі в поховальній архітектурі Греції. Портик, вирішений у формах іонічного ордеру, як правило, був типовим саме для другої половини IV ст. до н. е. Такі поховальні споруди відомі, зокрема, у некрополях о. Родос (Maijgi, Jacopich, 1928, p. 54, fig. 37) та о. Самофракія (Dusenberry 1998, p. 56—60). Фронтонний наїск іонічного ордеру, виконаний, як видається, у Херсонесі, походить з некрополя Керкінітиди часу йї входження до складу Херсонеської держави (Кутайсов 2004, с. 312, рис. 109).

Наступна деталь має вигляд спрощеного складового поховального наїска із фронтоном на голов-

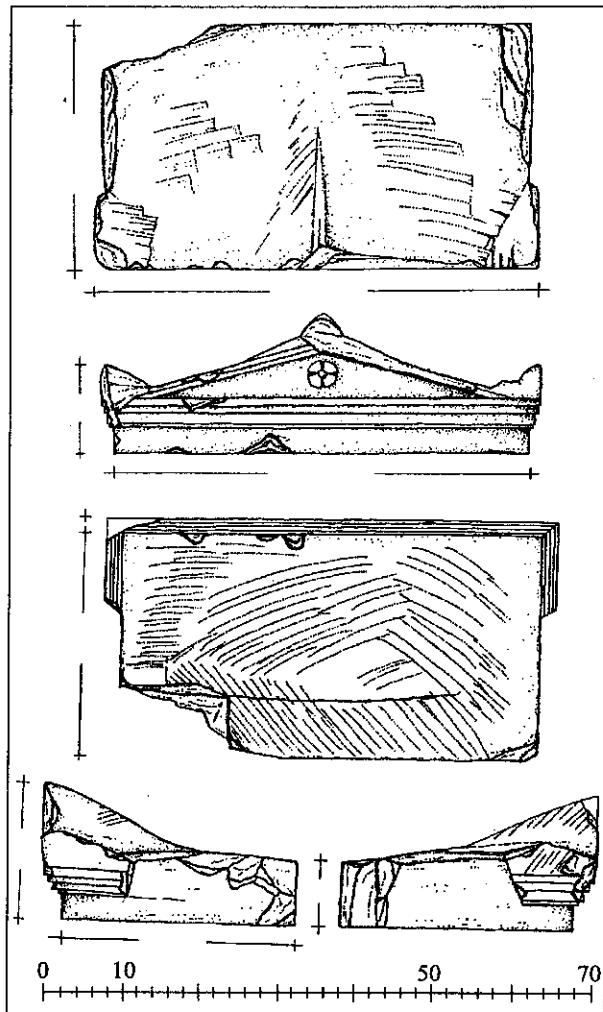

Рис. 4. Перекриття наїска № 8198, вапняк

ному фасаді (рис. 4). Деталь вирізана з вапняку, має такі розміри: загальна довжина 53,5 см, максимальна висота з фронтальним акротерієм 18,5 см, мінімальна висота 9 см, ширина по нижній площині 30 см, по верхній — 32,7 см. Перекриття складається з архітраву разом із увінчуючою фасцією, а також трьох послідовних (один над одним) профілів карнизу. Деталі профілювання перекриття мають дуже сумарне трактування, тож досить важко стверджувати, який ордер мала споруда. Він міг бути як іонічним, так і доричним. Фронтон наїска має висоту 6 см, кут підйому становить 16° . У центрі тимпану розташована велика чотирипелюсткова стилізована розета діаметром 3,5 см.

На кожний із бічних фасадів профілювання заходить на 9—10 см. Верхня та нижня площини наїска ретельно підтесані. На нижній площині ліворуч, близьче до її тильної поверхні, збереглися сліди розлінування — найімовірніше, саме в цьому місці перекриття наїска стикалося з його бічною стінкою. Слід зазначити, що в колекції херсонеських поховальних пам'ятників це не єдина деталь такого типу. Наїски зі спрощеною фронтальною композицією були популярним типом наземних поховальних спо-

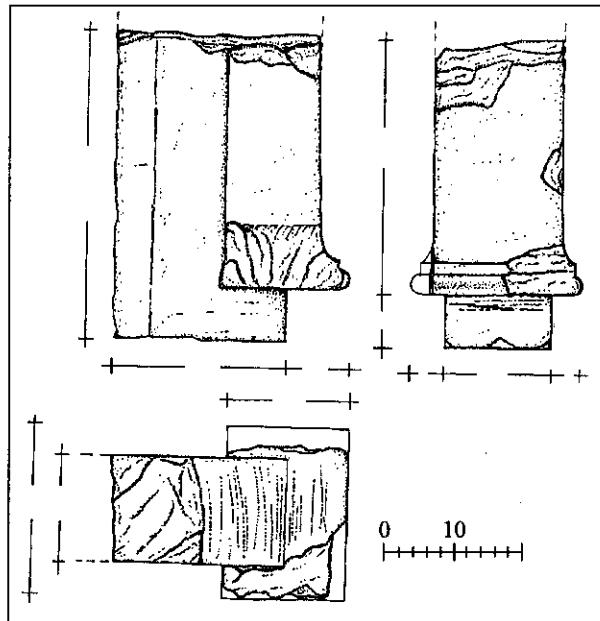

Рис. 5. Нижня частина боковини наїска № 159/36847, вапняк

руд та добре відомі у грецьких некрополях (ПЕТРАКОС 1999, рис. 254, 256, 260, 264).

Про наявність складових наїсків беззаперечно свідчить також ще одна вапнякова деталь. Це фрагментована бічна стінка наїска, вирізана разом з антом (рис. 5), — збереглась її нижня частина загальною висотою 46 см. Попри відсутність капітелі (а це означає, що остаточно ордер невідомий), можна уявити не тільки розміри анта, але й саму систему кріплення наїска. Ант мав такі розміри: головний фасад завдовжки 19 см, бічні фасади завширшки 14—15 см. Знизу ант завершувався базою, профілювання якої складалося з напіввалу і фасції. Розміри бази: 19 × 25 см, висота 4,8 см. Бази з подібним профілюванням є однією з версій так званого аттичного типу. Наявність типової іонічної бази може свідчити про те, що й весь ордер наїска був виконаний у формах іонічного ордеру. Така гіпотеза здається вірогідною, проте стверджувати це остаточно неможливо. Річ у тому, що з ранньоелліністичного часу подібні бази широко застосовували у поєднанні з капітелями стовпів чи антів також і доричного ордеру. Комплекси подібних деталей у Північному Причорномор'ї відкриті *in situ*, зокрема, на Тамані (Онайко 1984, табл. LI). До речі, у некрополі Рамнунту саме такі спрощені іонічні бази знайдені разом із перекриттям наїска доричного ордеру (ПЕТРАКОС 1999, рис. 264). Під підошвою бази повністю зберігся «зуб» висотою 8 см, шириною 16 см, довжиною 26 см. Саме він і слугував для кріплення всієї конструкції на цоколі.

Окрему групу становлять монолітні наїски, які набули значного поширення у поховальній практиці Херсонеса. Відповідно до розмірів, усі монолітні наїски можна розподілити на декілька варіантів. Загальною рисою, що відрізняє всі монолітні наїски

від складових, окрім самої конструкції, є також інше трактування ордерної форми. Вона стає простішою, зникають складні профілі, виконання яких потребує значної майстерності та необхідних знань пропорційних співвідношень монументальної ордерної архітектури. До речі, саме такі стилістичні зміни можуть слугувати і певними хронологічними індикаторами. Спрощення форм та загальної композиції характерні для пізніших пам'яток. Крім того, слід підкреслити, що частина монолітних наїсків була знайдена внаслідок дослідження периболу та протейхізми (Сорочан, Зубарь, Марченко 2003, с. 38). Час зведення периболу ще й досі залишається дискусійним, однак очевидно, що ця подія не могла статися раніше I ст. н. е. (Сорочан, Зубарь, Марченко 2003, с. 37).

Перед тим, як розглянути монолітні наїски, які, незважаючи на свої розміри, є досить стандартними і в цілому типологічно небагатими конструкціями, видається необхідним звернутися до однієї рідкісної пам'ятки, що й досі не має аналогій як серед синхронних поховальних споруд Херсонеса, ані серед відомих пам'яток Греції.

Це фрагментований вапняковий надгробок (рис. 6), виконаний у вигляді фасаду доричного

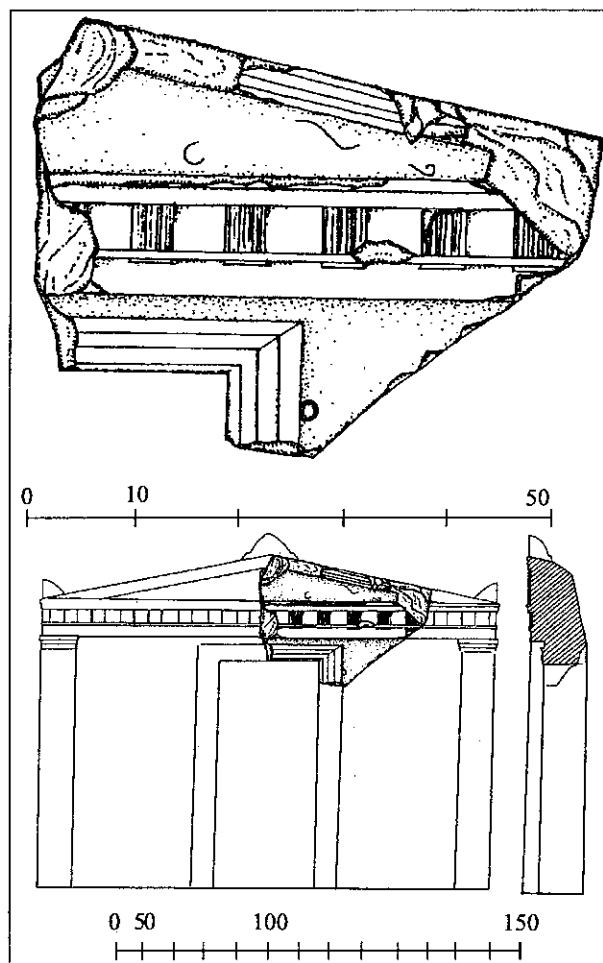

Рис. 6. 1 — фрагмент наїска у вигляді фасаду гробниці македонського типу № 21/36764; 2 — реконструкція

ордеру з дверним отвором. Наїск був, напевно, монолітним, від нього збереглася права верхня частина — завдовжки 52 см, шириною 19 см, висотою 42 см. Фасад вирішений у доричному ордері, має фронтонне перекриття, кут підйому фронтону сягає 13° . На тимпані фронтону вкрай погано збереглися сліди розпису у вигляді рослинного орнаменту. Ордерне перекриття наїска має типове для доричного ордеру профілювання. Воно складається з архітраву, тригліфного фризу та карнизу. Виходячи зі слабких залишків фарб, наїск мав пофарбування у типовій для дорики червоно-синій гамі. Червона фарба подекуди збереглася на тені та під фризом, а також на завершеннях тригліфів. У центральній частині наїска, на відстані 2,2 см від архітраву, вирізаний насріз дверний отвір з характерним профілюванням одвірків та перекриття.

Поза всяким сумнівом, цей наїск імітував не просто поховальну споруду, а фасад гробниці так званого македонського типу. На це вказує не лише плаский фронтонний портик доричного ордеру, але й типово оформлені дверний отвір. Саме цим і визначається його унікальність не тільки для Херсонеса, а й загалом для всіх відомих пам'яток цього типу. Звичайно, згідно із загальноприйнятою точкою зору, македонські гробниці з монументальними поховальними камерами і ордерним оформленням центрального входу мали імітувати храмові будівлі (Miller 1979, p. 152 ff.). Приклади монументальних македонських гробниць з доричними портиками, якими були прикрашені їхні входи, численні (Miller 1993, pl. 1, a, c; Andronicos 1994, fig. 55—57, 160).

Усі ж інші монолітні наїски являють собою окрему групу пам'яток, знахідки яких відомі практично на всіх ділянках херсонеського міського некрополя доримського часу. Вони дещо відрізняються за розмірами та ордерним оформленням. Усі без винятку монолітні наїски вирізані з місцевого валняку. Найбільші за розмірами мають досягти «чисті» ордерні форми. Наприклад, такий наїск (рис. 7, 3) міг бути вирішений у формах доричного ордеру елліністичного часу. Його розміри: висота разом з акротерієм 45 см, довжина за фасадом 38,5 см, товщина 18 см, внутрішня глибина 13 см. Збоку профілювання опрацьоване на 8 см. Наїск фланкований двома антами з доричними капітелями, які за своїми формами нагадують капітелі колон. Його перекриття, у порівнянні зі складовими наїсками, вже дещо спрощене. Воно складається з архітраву та карнизу. Наїск має також і фронтон, кут його підйому становить 13° . Фронтон акцентований центральним та двома наріжними (зберігся лише лівий) акротеріями. Попри дещо спрощені форми перекриття, наїск зроблений дуже ретельно і добре витриманий у пропорційному відношенні.

Другий наїск (рис. 7, 2) також представлений у формах доричного ордеру і має такі розміри: ви-

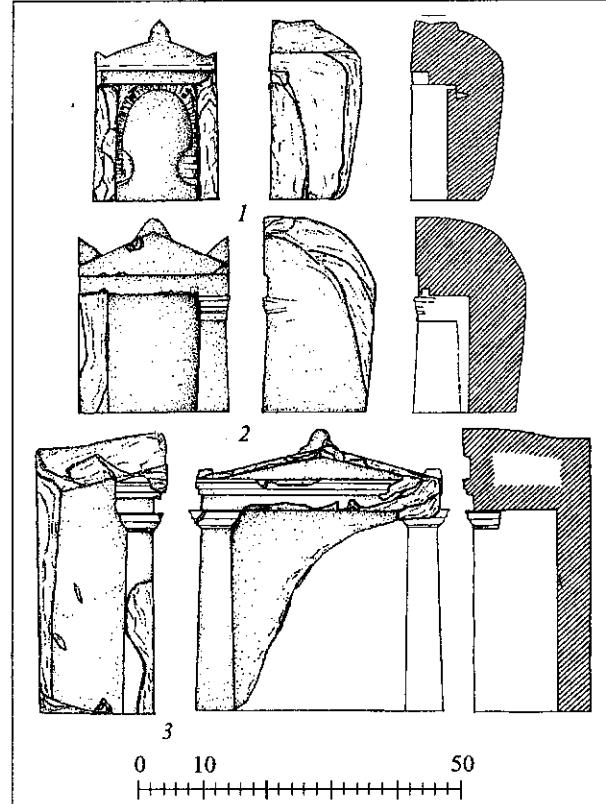

Рис. 7. Монолітні наїски: 1 — 12/36441; 2 — 16/36764; 3 — 104/36579, валняк

сота разом з увінчуючим акротерієм 31 см, довжина фасаду 23,5 см, товщина 16—18 см, внутрішня глибина 4—4,7 см. З бічної поверхні, що збереглася (правої), профілювання практично не опрацьоване, його незначні сліди (прокреслені вже не під лінійку, а не дуже охайнно рукою) помітні на відстані до 5 см. Профілювання наріжних антів опрацьоване також лише на головному фасаді. Капітель має досить складний набір профілів — невисокий округлий ехін з абакою та викружкою під нею, гранчастий ремінець та шийку, акцентовану фасією. Це означає, що в основі профілювання капітелей наїска була звичайна капітель анта, а не капітель колони, як у попередній деталі.

На відміну від капітелей, перекриття анта спрощене і складається лише з архітраву та фронтону без будь-яких внутрішніх профілювань. Кут підйому фронтону — 26° . На нижній площині архітраву праворуч зберігся прямокутний отвір — розмірами $1,2 \times 1,2$ та глибиною 1,2 см. Найвірогідніше, аналогічний отвір містився паралельно і ліворуч. Не можна виключати, що ці отвори слугували для кріплення якогось додаткового атрибути, наприклад, вінка, за умови, якщо в наїску розміщувалася антропоморфна статуетка.

Про реальність такого припущення свідчить композиційне рішення наступного наїска (рис. 7, 1). Його розміри: висота з фронтальним акротерієм 28,5 см, довжина фасаду 20 см, товщина 12—14,5 см, внутрішня глибина 6 см. Про ордер

наїска важко щось казати, проте, імовірніше, він був доричним. Перекриття наїска вирішено у ще більш узагальнених формах — між архітравом і фронтоном відсутні будь-які розмежувальні профілі. Кут підйому фронтону становить 25°. Задня стінка наїска була використана для рельєфного зображення антропоморфу, типового для херсонесської дрібної пластики. Його висота 17,5 см, довжина по нижній площині 12,5 см. Антропоморф був вирізаний у невисокому рельєфі, завтовшки всього до 1,3 см. Навколо рельєфу добре помітні сліди інструмента для обробки каменю, які не були зашліфовані після закінчення роботи. Над головою антропоморфа, з обох боків, просвердлені заглиблення діаметром до 0,7 см, глибиною 2 см, які, найімовірніше, слугували для кріплення поховального вінка. Останній, вірогідно, мав бути виготовленим з будь-якого кольорового металу. У з'язку з цим доречно згадати цілком можливу інтерпретацію свинцевих трипсніків як складових частин поховального вінка, що були характерні для поховань елліністичного часу, запропоновану нещодавно Р.В. Стояновим (Стоянов 2001, с. 123—124)³. Тож не можна виключати, що такі чи подібні свинцеві прикраси могли також закріплюватися і на антропоморфних зображеннях.

Пропонуючи реконструкції вірогідного вигляду наїсків та інтерпретацію цілої групи архітектурних деталей як їх складових, не можна не згадати про одну спробу реконструкції цих пам'ятників, здійснену Б.М. Федоровим (Федоров 1976, с. 350). Перш за все, слід зауважити, що авторська інтерпретація наїсків базувалася на хибній тезі про обов'язкову двофасадну композицію, тобто про те, що зворотний П-подібний фасад слугував своєрідною нішою для встановлення стели. Крім цього, реконструйовані наїски не мали належного перекриття — ані у вигляді фронтону, ані плоского з антефіксами. У першій реконструкції автор наслідував також по-милкову інтерпретацію розписної стінки саркофага як фриза монументальної пам'ятки, що була запропонована ще С.Ф. Стржелецьким (Стржелецький 1969 а, с. 80—82). На це вже влучно звернув увагу В.М. Даниленко (Даниленко 1996, с. 62). Тож можна не вагаючись приєднатися до його критики, додавши до цього, що всі без винятку надмогильні пам'ятники, які встановлювалися у грецьких некрополях, були розраховані лише на фронтальний огляд — конструкція, запропонована Б.М. Федоровим, неймовірна у всіх аспектах. Деталі херсонесських наїсків, досліджені нами, теж мають, до речі, неопрацьовані зворотні фасади.

Виникає також цілком слушне запитання, де саме встановлювалися такі наїски. Загальновідомо, що ці монументальні поховальні споруди є невід'ємною частиною багатьох грецьких некро-

полів та мають надзвичайно великий ареал поширення — від Західної Греції до Малої Азії. Відомо також, що вони ніколи не встановлювалися просто на природній поверхні. Монументальні наїски встановлювали на спеціально зведеніх підвищеннях-подіумах. Останні ж, як правило, фланкували по обидва боки дороги, що вела до міських воріт. Такі алеї-дороги могли мати завдовжки багато десятків метрів. Самі ж подіуми були не лише своєрідними базами для встановлення монументальних надмогильних пам'ятників, але й слугували огорожами для розташованих позаду них чи під ними грунтових чи вирубних могил. Така традиція йде від класичного часу, точніше, від останньої четверті V ст. до н.е., коли й почали складатися основні принципи організації міських некрополів. Особливо це стосується алеї, уздовж яких на високих терасах-подіумах височіли поховані пам'ятники багатих і шанованих громадян міста та членів їх родин, а також почесних іноземців (Caro 1943, р. 30 ff.; Humphreys 1980, р. 112 ff.; Mersch 1996, с. 38; Kienlin 2003, S. 113 ff.). «Класичною» в цьому плані є організація подібних алеї з терасами на афінському Кераміку, а також двох головних алеї некрополя Рамунта (ПЕТРАКОΣ 1999, рис. 260; Kovacsوفics 1990, с. 6 ff., Abb. 48, 50).

Слід підкреслити, що на означених подіумах розташовувалися не лише монументальні наїски. Вони поєднувалися у великі просторові композиції разом із вертикальними пласкими чи рельєфними стелами, а також декоративною скульптурою — антропо- чи зооморфною, спеціальними поховальними пам'ятниками у вигляді ваз-лустрофор. Останні є чи не єдиним типом надмогильних споруд, дотепер не відомим у Херсонесі. До речі, колекція херсонеського лапідарію містить і декілька монументальних мармурових та вапнякових скульптурних надгробків, що також мали встановлюватися на поховальних терасах (Іванова 1976, № 161, 162). Стосовно ж похованальної скульптури, необхідно зазначити, що в Херсонесі знайдено дві мармурові статуї левів, які традиційно датуються першими століттями н. е. Одна з них, що зображувала лева з повернутою праворуч головою, була знайдена в 1905 р. у південно-східному районі Херсонеса (Іванова 1976, № 521, 522). Беремо на себе сміливість висловити припущення, що ця скульптура є не римською копією, а грецьким оригіналом і належить до IV ст. до н. е. Звичайно, це предмет спеціального аналізу, проте треба зауважити, що подібним чином опрацьовані також деталі на скульптурі лева, яку було розкопано в комплексі великої сімейної гробниці пізньокласичного часу на некрополі в районі афінського Кераміка (АЛЕΞАНДРΗ 1969, с. 263—265, рис. 6).

Наведені вище аналогії щодо просторової організації монументальних поховальних споруд дають змогу звернутися ще до одного вкрай важливого питання, пов'язаного з наявністю сімей-

³ Користуючись нагодою, завдячуємо В.М. Зубарю, який звернув нашу увагу на цю деталь.

них ділянок серед поховань херсонеського некрополя доримського часу. Однією з його характерних рис дотепер вважається відсутність сімейних гробниць для колективних поховань. Наявніс же сімейних ділянок некрополя допускається, однак такі ділянки достеменно невідомі (дет. див.: Рогов 2000, с. 96, 97). Як видається, проведене нами дослідження дозволяє з високою долею вірогідності стверджувати безумовну наявність сімейних ділянок на некрополі, саме в межах яких і встановлювалися багаті та різноманітні за своєю архітектурною композицією надмогильні пам'ятники.

Вивчаючи монументальні споруди міського некрополя Херсонеса, вважаємо також за необхідне наголосити, що тераси-подіуми не були єдиною й універсальною формою просторової організації могильника. Крім них, існували ще так звані периболи — невеликі монументальні огорожі, які поєднували функції терас із численними наземними спорудами і розташованими окремо, не сполученими між собою пам'ятниками. Вони могли будуватися як складові частини терас, що фланкували дороги, чи встановлюватися окремо як самостійні, не пов'язані в єдину планувальну композицію огорожі. На відміну від терас, на периболах не завжди були наземні пам'ятники, тому часто вони вміщували лише ім'я похованого чи похованих. Класифікація та реконструкція цього типу пам'яток є темою окремої роботи. Тут доречно лише відзначити, що деталям периболів належали, ймовірно, розписні карнизи доричного та іонічного ордерів, декілька десятків яких також походять з башти XVII (Стржелецький 1969а, с. 78—80). Частина з них містила імена похованих сімейних пар (Соломоник 1969, с. 73, 74).

Слід спеціально наголосити, що дослідники найдавнішого некрополя Херсонеса намагалися виділити залишки монументальних поховальних споруд. Таку споруду, зокрема, було розкопано у 1940-х рр. під нашаруваннями кварталу XVIII. До речі, її правильно інтерпретували як сімейну, проте автори помилково віднесли її до таврського некрополя (Белов, Стржелецький, Якобсон 1953, с. 161—163, рис. 1; пор.: Кадеев 1973, с. 108). Згідно з авторською реконструкцією, споруда мала квадратний план, поховання були розташовані за її периметром з трьох боків (рис. 8, 1). Однак план споруди, від якої збереглися залишки фундаментів тільки двох стін (затовшки 0,75 м), що сходилися під прямим кутом, знахідка в її північній частині фрагментованої мармурової вставки у поховальну стелу, на якій було написане ім'я похованого, а також десять могильних ям, розташованих позаду цих стін, прямо вказують на те, що це залишки саме наріжної огорожі-периболу (рис. 8, 2). Верхні площини цих стін, що зазвичай сягали у висоту 1,5—2,0 м і перекривалися карнизами, були призначені для встановлення поховальних пам'ятників — наїсків, стел тощо (рис. 9).

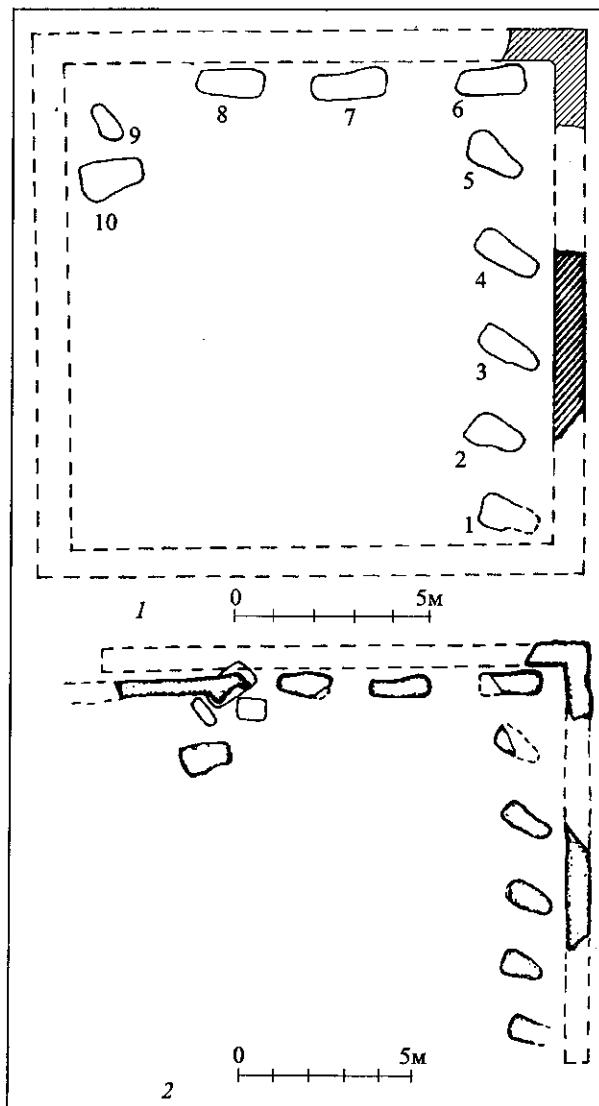

Рис. 8. Сімейна гробниця на ділянці північного узбережжя Херсонеса. Варіант планувальної реконструкції: 1 — за Г.Д. Беловим, С.Ф. Стржелецьким, А.Л. Якобсоном, 1953; 2 — за автором

Зараз уже можна впевнено казати, що такі конструкції в некрополі Херсонеса не були поодиноким явищем. Цілком вірогідно, що подібну сімейну ділянку було відкрито і в суміжному кварталі XVII, в якому під внутрішнім двором № 23 середньовічної садиби знайдено близько десятка аналогічних могильних вирубів, витягнутих в одну лінію (Белов, Якобсон 1953, табл. 1). Ймовірно, що до категорії периболів слід також віднести залишки фундаментного ряду конструкції затовшки 5 м, відкритої К.К. Косцюшко-Валюжінічем у 1897 р. на південно-східній ділянці некрополя (дет. див.: Стоянов 2002, с. 159, 160)⁴. Як залишки ще двох периболів можна інтерпре-

⁴ Можливість існування подібних споруд на некрополі Херсонеса ми обговорювали з Р.В. Стояновим, який погодився з нашою інтерпретацією цієї пам'ятки.

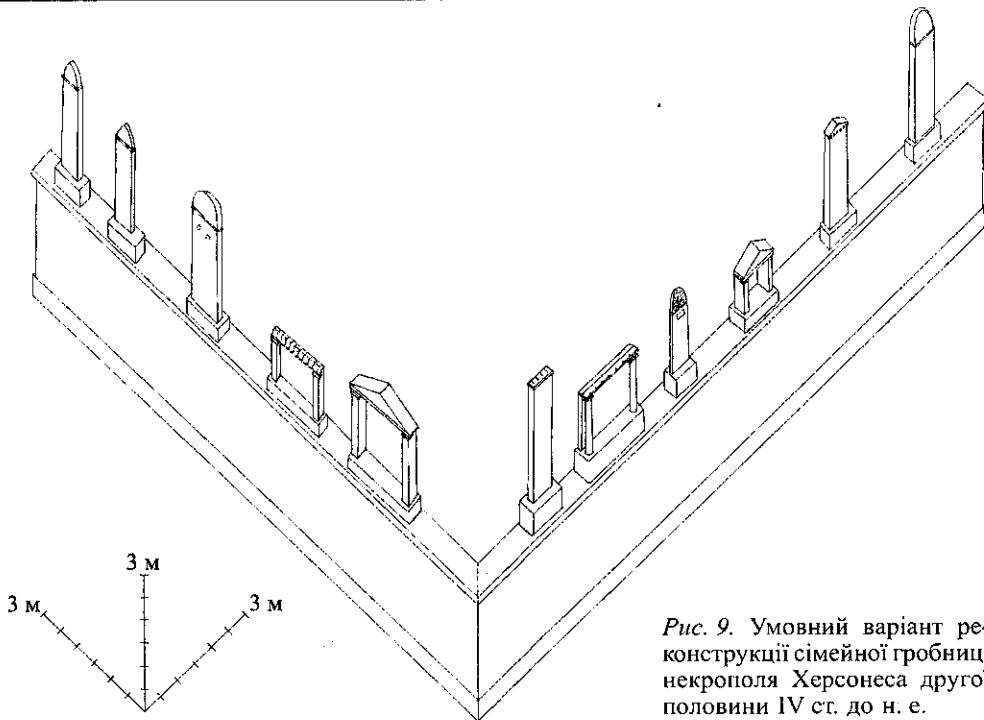

Рис. 9. Умовний варіант реконструкції сімейної гробниці некрополя Херсонеса другої половини IV ст. до н. е.

тувати конструкцію «К», що складалася з ями завдовжки 4,2 м, ширину 2,4—2,8 м, глибиною 1,35 м і кладок, які примикали до ями з обох боків та розташовувалися в її безпосередній близькості на рівні материкової скали, відкриті Г.Д. Беловим у 1936 р. під забудовою кварталу XIII елліністичного часу (Белов, 1938, с. 222, план). Напевно, і конструкція у південній частині того ж кварталу довжиною 5 м, ширину 3,2 м, визначена як «вівтар із жертвником», може бути віднесена до цієї ж категорії споруд (Белов, Стржелецький 1953, с. 41, 42, рис. 14). Заслуговує на увагу також факт, що всі зазначені поховальні пам'ятники належали до раннього етапу існування міського некрополя на північному узбережжі та були перекриті міськими кварталами ранньоелліністичного часу.

Розмірюючи над можливими варіантами місця розташування наїсків у некрополі Херсонеса, слід підкresлити, що монолітні наїски, як відається, могли встановлюватися дещо інакше, ніж великі складові. Монолітні наїски, виходячи з їхніх розмірів, найвірогідніше, ставилися індивідуально на прості ґрунтові чи вирубані у скелі могили і не потребували спеціально влаштованої поверхні. На відміну від складових наїсків, їх, очевидно, не встановлювали на подіуми вздовж доріг, що вели до міських воріт. Використання монолітних наїсків мало, на наш погляд, не такий репрезентативний характер. Ті ділянки міського некрополя, на яких встановлювали монолітні наїски, відображають, імовірно, також і дещо пізніший (відносно ділянок з монументальними пам'ятниками) етап існування херсонеського некрополя. Здається також, що

поховальні пам'ятники відображають і різний соціальний стан небіжчиків.

На підставі зазначеного можна дійти висновку, що південно-східна ділянка некрополя Херсонеса пізньокласичного—ранньоелліністичного часу слугувала місцем поховання найзаможнішої частини населення міста та включала найрепрезентативніші (у тому числі імпортні мармурові) наземні поховальні споруди. Вони складалися з численних поховальних пам'ятників, розташованих на високих терасах-подіумах уздовж доріг, які вели до міста, або мали вигляд окремих переболів, що огорожували сімейні гробниці. Ділянка некрополя на північному березі могла складатися переважно з окремих переболів і мати дещо менш репрезентативний характер. Проте саме дослідження цієї ділянки, на якій відкрито значну кількість скорочених поховань, дало свого часу змогу дійти висновку про її таврську чи змішану греко-таврську належність, а також про бідність населення, якому належав цей некрополь (Белов 1953, с. 13—14; Белов 1981, с. 178). До речі, теза про відносну бідність поховального обряду та скромність поховальних споруд херсонеситів протягом всієї пізньокласичної доби є аксіомою (Рогов 1999, с. 128, 129). На нашу думку, зараз є всі підстави не тільки запропонувати, але й довести зовсім протилежну її інтерпретацію, про що беззаперечно свідчить наявність монументальних типово грецьких поховальних конструкцій — переболів. У питанні ж про соціальний стан населення, з нашої точки зору, слід дещо змінити акценти — від його тотальної бідності до того рівня майнової однорідності, який дозволяв будувати

монументальні надмогильні пам'ятники, у тому числі сімейні.

Усе сказане дозволяє стверджувати, що за своєю просторовою організацією некрополь Херсонеса Таврійського дійсно відрізняється від усіх відомих грецьких некрополів Північного Причорномор'я. У жодному з них не відомі поховані

пам'ятники такого класу та в такій кількості. Щодо набору поховальних пам'ятників, рівня їх збереженості та інформаційних можливостей, які є наслідками його дослідження, то некрополь Херсонеса можна сміливо поставити на один щабель з сталонними пам'ятками Середземномор'я пізньокласичного—ранньоелліністичного часу.

- Белов Г.Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935—36 гг. — Севастополь, 1938.
- Белов Г.Д. Северный прибрежный район Херсонеса // МИА. — 1953, № 34.
- Белов Г.Д. Некрополь Херсонеса эллинистической эпохи // АСГЭ. — 1978, Вып. 19.
- Белов Г.Д. Некрополь Херсонеса классической эпохи // СА. — 1981, № 3.
- Белов Г.Д., Стржелецкий С.Ф. Кварталы XV и XVI // МИА. — 1953, № 34.
- Белов Г.Д., Стржелецкий С.Ф., Якобсон А.Л. Квартал XVIII // МИА. — 1953, № 34.
- Белов Г.Д., Якобсон А.Л. Квартал XVII // МИА. — 1953. — № 34.
- Даниленко В.Н. Надгробные стелы // СХМ. — Вып. IV. — Симферополь, 1969.
- Даниленко В.Н. Херсонесские каменные саркофаги эллинистического времени // ХСб. — 1996, Вып. VII.
- Зубар В.М. История разкопок и топография античного некрополя Херсонеса // Археология. — 1978, № 25.
- Иванова А.П. и др. Античная скульптура Херсонеса. — К., 1976.
- Кадеев В.И. Об этнической принадлежности скорченных погребений херсонесского некрополя // ВДИ. — 1973, № 4.
- Колесникова Л.Г. Воинские надгробия // СХМ. — Вып. IV. — Симферополь, 1969.
- Колесникова Л.Г. Значение и место антропоморфных надгробий в некрополе Херсонеса // СА. — 1977, № 2.
- Колесникова Л.Г. Хронология антропоморфных надгробий Херсонеса // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры. — К., 1986.
- Кутайсов В.А. Керкинитида в античную эпоху. — К., 2004.
- Онейко Н.А. Раевское городище, Торик // АГСП. — М., 1984.
- Рогов Е.Я. Некоторые проблемы становления и развития Херсонесского государства // Stratum. — 1999, № 3.
- Рогов Е.Я. Столетие открытия подстенного склепа 1012 в Херсонесе // Stratum. — 2000, № 3.
- Соломоник Э.И. Памятники с надписями // СХМ. — Вып. IV. — Симферополь, 1969.
- Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Херсонес—Херсон—Корсунь. — К., 2003.
- Стоянов Р.В. Некрополь Херсонеса классического и эллинистического периодов: история изучения, проблематика // Stratum. — 2000, № 3.
- Стоянов Р.В. Свинцеві трилисники з елліністичного некрополя Херсонеса Таврійського // Археологія. — 2001, № 1.
- Стоянов Р.В. Две плитовые погребальные конструкции в Херсонесе Таврическом // Северное Причерноморье в античное время. — К., 2002.
- Стржелецкий С.Ф. XVII башня оборонительных стен Херсонеса (башня Зенона) // СХМ. — Вып. IV. — Симферополь, 1969.
- Стржелецкий С.Ф. Живопись и полихромные росписи монументальных надгробных сооружений IV—III вв. до н. э. // СХМ. — Вып. IV. — Симферополь, 1969а.
- Федоров Б.Н. Три монументальных надгробия Херсонеса IV—III вв. до н. э. // Памятники культуры. Новые открытия. 1976. — М., 1977.
- Andronicos M. Vergina. The Royal Tomb and the Ancient City. — Athens, 1994.
- Brucekner A. Der Friedhof am Eridanos bei der Hagia Triada zu Athen. — Berlin, 1909.
- Caro G. An Attic Cemetery. — Philadelphia, 1943.
- Carter J.C. Color at Chersonesos (on the Black Sea): Funerary Monuments from the Early Hellenistic Necropolis // Color in Ancient Greece. The Role of Color in Ancient Greek Art and Architecture (700—31 B.C.). — Proceedings of the Conference 12th — 16th April, 2000. — Thessaloniki, 2002.
- Dusenberry E.B. The Necropoleis (Samothrace. — Vol. 11). — Princeton, 1998.
- Humphreys S.C. Family Tombs and Tomb Cult in Ancient Athens: Tradition or Traditionalism? // JHS. — 1980, Vol. 100.
- Kienlin A. von. Zu den Staatsgräbern im Kerameikos // Architectura (München), 2003. — № 3.
- Kovacsowiec W.K. Die Eckterrasse an der Gräberstrasse des Kerameikos (Kerameikos. — Bd. XIV). — Berlin—New York, 1990.
- Maiuri A., Jacopich G. Rapporto generale sul servizio archeologico a Rodi e nelle isole dipendenti dall'anno 1912 all'anno 1927 // Clara Rhodos. — Vol. 1. — Rodi, 1928.

Mersch A. Studien zur Siedlungsgeschichte Attikas von 950 bis 400 v. Chr. — Frankfurt a. Main u.a., 1996.

Miller S.G. Macedonian Tombs: Their Architecture and Architectural Decoration // Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times. Symposium (Studies in the History of Art — 10). — Washington, 1979.

Miller S.G. The Tomb of Lyson and Kallikles: A Painted Macedonian Tomb. — Mainz, 1993.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ. ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΩΝ ΤΑΦΩΝ ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΟΔΟΝ ΠΡΟΣ ΑΚΑΔΗΜΕΙΑΝ // ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ. — 1969, № 2.

ΠΕΤΡΑΚΟΣ Β.Χ. Ο ΔΗΜΟΣ ΤΟΥ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ. I. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ. — ΑΘΗΝΑΙ, 1999.

Одержано 20.04.2004

A.B. Буйских

К ВОПРОСУ О НАДМОГИЛЬНЫХ ПАМЯТНИКАХ НЕКРОПОЛЯ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО IV—III вв. до н.э.

На основании анализа серии архитектурных деталей из Херсонеса, соотносимых с погребальными памятниками городского некрополя, определена их принадлежность наискам — архитектурно оформленным наземным погребальным памятникам, характерным для греческих некрополей классического—раннеэллинистического времени. Предпринята попытка определения местоположения участков некрополя, их пространственной организации с аллеями и оградами-периболами, предназначавшимися для установки репрезентативных погребальных памятников. Исходя из различных типов погребальных памятников, сделан вывод о различном социальном статусе погребенных и разных участках городского могильника, предназначавшихся для их установки.

A.V. Buiskikh

TO THE QUESTION OF GRAVE MONUMENTS FROM THE NECROPOLIS OF TAURIC CHERSONESOS DATING FROM THE 4th TO 3rd cc. B.C

Series of Chersonesan architectural fragments associated with the grave monuments of the city necropolis were analyzed and attributed to *naiscoi* — architecturally modeled surface burial monuments characteristic of the Greek *necropoleis* of the Classical—Early Hellenistic periods. An attempt was made to define location of the areas of *necropolis* and their spatial arrangement by means of lanes and walls-*periboleis* designed for erection of representative burial monuments. Proceeding from various types of grave monuments the author came to a conclusion that social status of the dead was diverse and correspondingly their grave monuments were set up in different parts of the *necropolis*.

Р.В. Терпиловський, О.В. Петраускас

ЧЕРНЯХІВСЬКІ ПОХОВАННЯ МОГИЛЬНИКА ДІДІВ ШПИЛЬ НА КАНІВЩИНІ

До наукового обігу вводяться матеріали ранньогунського періоду з могильника Дідів Шпиль на Дніпрі, відомого насамперед як пам'ятка зарубинецької культури. Кремації та тілопокладення зі слідами ритуального руйнування належали черняхівській общині, що включала різні етнокультурні компоненти.

Могильник Дідів Шпиль був виявлений незабаром після початку розкопок розташованого поруч з зарубинецького городища Бабина Гора Канівською археологічною експедицією під керівництвом Є.В. Максимова (Максимов и др. (№ 1972/16) № 6391; (№ 1973/19) № 6786; (№ 1974/24) № 7229; (№ 1975/24) № 7559). Роботи на пам'ятці тривали протягом 1971—1975 рр. Попередні відомості про могильник опубліковані в монографії керівника розкопок. Згідно з цими даними, тут

розкрито 3600 кв. м, де досліджено залишки 52 поховань¹ різних культурно-хронологічних періодів. Є.В. Максимов розподіляє їх таким чином: доба бронзи — 2 скорчені поховання (№№ 6 і 32); скіфський час — склеп з колективним похованням; зарубинецька культура — 20 тілоспалень і 24 трупопокладення; черняхівська культура — 5 поховань (Максимов 1982, с. 103—109, Табл. XVIII,

¹ Зауважимо, що поданий у монографії план відображає стан розкопаності могильника на 1973 рік (Максимов 1982, с. 103—109).

© Р.В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, О.В. ПЕТРАУСКАС, 2005

Рис. 1. Загальний вигляд могильника Дідів Шпиль та поселення Бабина Гора з південного заходу

XIX, ХХІ). У монографії докладно проаналізовано спалення зарубинецької культури та інвентарні трупопокладення рубежу нашої ери, аналогічні тим, що походять з нижньодніпровських пізньоскіфських могильників. У книзі також представлено найвиразніші знахідки з поховань цього часу. На жаль, інші матеріали цієї цікавої та незвичайної пам'ятки залишилися невиданими. Відзначимо лише, що, на думку О.П. Моці, кілька трупопокладень із західною орієнтацією у східній частині могильника належали до давньоруського часу. Поховання епохи бронзи з Бабиної Гори та Дідового Шпilia спеціально розглянуті С.Д. Лисенком (Лисенко 2003, с. 60—71).

У цій статті публікуються матеріали другої четверті I тис. н. е., а також визначається їхнє місце в системі археологічних старожитностей того часу.

Могильник в урочищі Дідів Шпиль знаходить між с. Бучак і Бобриця, за 2,5 км на північний схід від останнього. Він займає терасовий останець правого берега р. Дніпро поряд з останцем, на якому розташоване поселення Бабина Гора. Майданчик на вершині пагорба витягнутий за лінією північний захід — південний схід. Його найвища точка знаходиться в південно-східній частині, більше до Дніпра (рис. 1; 2). Останець складений лесом з невеликим шаром гумусу на вершині, товщина якого коливається залежно від ступеня інтенсивності ерозійних процесів. Через ці причини фіксація заповнення могильних ям залежала від їхнього місцезнаходження на пагорбі. Поверхня могильника значно зруйнована сучасними земляними роботами: терасована під насадження дерев, а в деяких місцях вирівняна бульдозером. Огляд ушкоджених місць і дозволив відкрити перші поховання у 1971 р.

Як уже відзначалося, всього на могильнику розкрито 3200 кв. м і досліджено 52 поховання

різної культурно-хронологічної належності (рис. 3). На жаль, значна частина поховань — як спалень, так і трупопокладень — не містила інвентарю, що ускладнює їхнє визначення. У зв'язку з цим нами був виготовлений загальний план розташування поховань, на якому спеціально виділені поховання з діагностованим інвентарем (рис. 3). Його аналіз свідчить про те, що поховання зарубинецької і черняхівської культур утворюють компактні групи, які займають різні ділянки. Особливо виразно виокремлюється група спалень зарубинецької культури в центральній частині могильника. Трупопокладення з інвентарем пізньоскіфсько-сарматського характеру розташовані у східній та західній частинах. Поховання з матеріалами черняхівської культури займають зону між зарубинецькими спаленнями і західним скupченням інвентарних трупопокладень зарубинецького часу (рис. 3). Поблизу інвентарних черняхівських поховань знаходитьсь також низка безінвентарних трупопокладень і трупоспалень. Зважаючи на те, що такі типи поховань характерні і для попереднього часу, їхня належність до черняхівської культури видається проблематичною, хоча й не виключена.

У зв'язку з відокремленим розташуванням поховань різних культурних типів хотілося б звернути увагу на такий факт. Мінімальний хронологічний розрив між зарубинецькими і черняхівськими похованнями становить близько 300 років. Можна припустити, що поховання черняхівського періоду провадилися за межами могильника рубежу нашої ери. Причиною цього могли бути якісь знаки на поверхні зарубинецького могильника — земляні насипи, дерев'яні споруди або спомини членів общини про те, що ця територія є давнім кладовищем.

Нижче наведено опис поховань з матеріалами черняхівської культури.

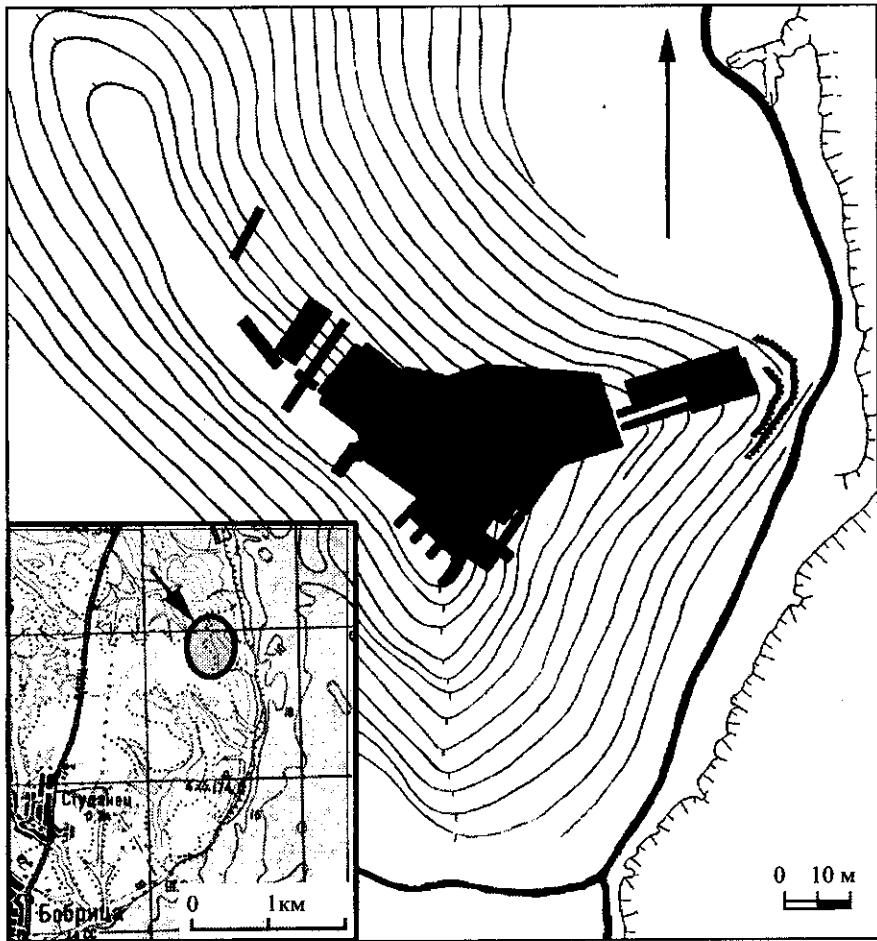

Рис. 2. Розташування пам'ятки, топографічний план та розкопана ділянка могильника Дідів Шпиль

Поховання № 3. Зруйновано сучасними земляними роботами. Глибина збереженої частини ями 0,2—0,3 м. У ній знайдено багато перепалених кісток, що залягали компактно і займали площа $0,2 \times 0,2$ м. Частину кісток знайдено в нижній частині горщика, поруч з яким також лежав уламок миски. Фрагменти гребеня знаходилися серед кальцинованих кісток (рис. 4, 1—2).

Інвентар:

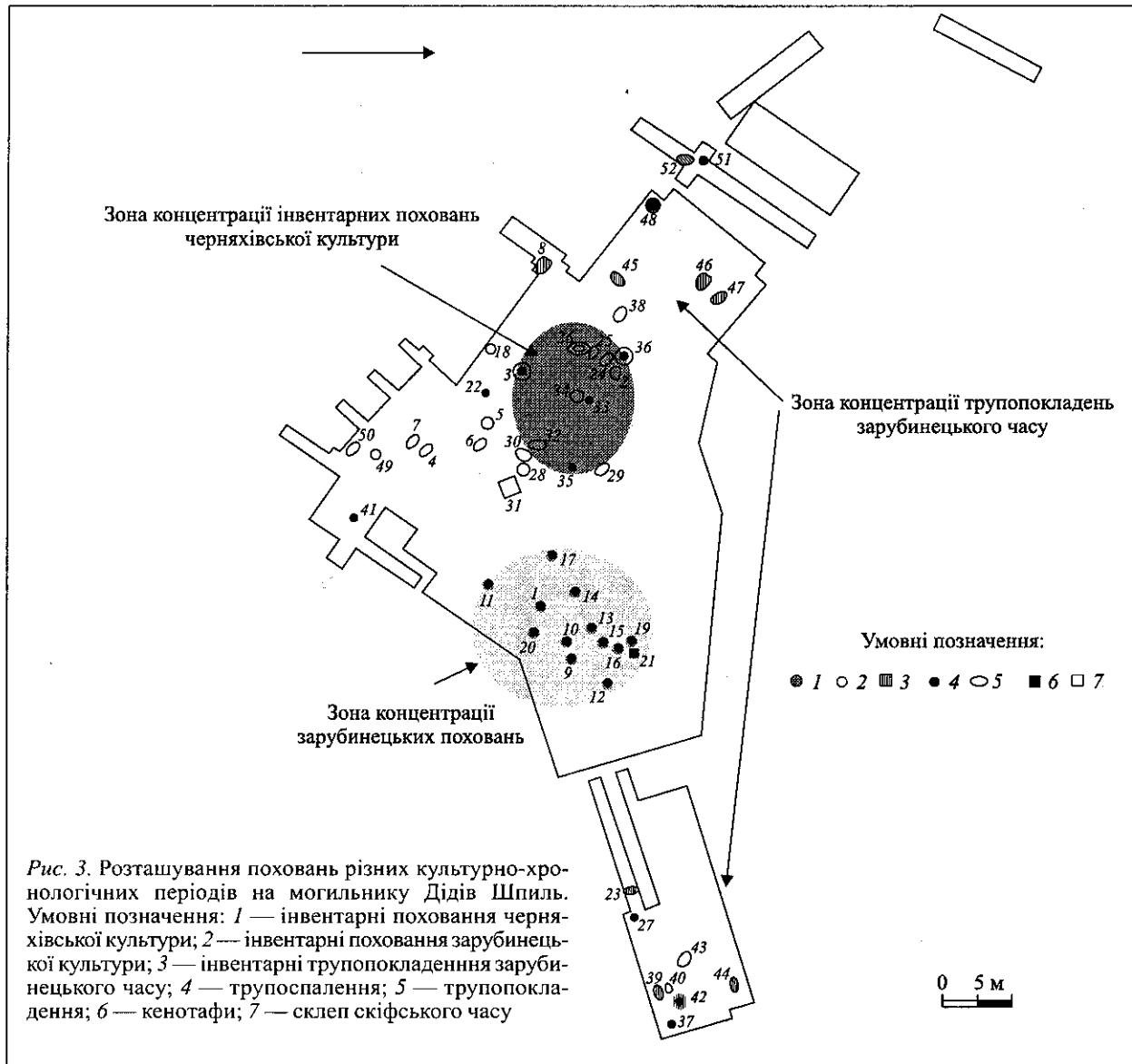
1. Горщик ліпний. Збереглася нижня частина. Поверхня загладжена, чорно-коричневого кольору. У глині домішки дрібної жорстви. Діаметр дна 8 см (рис. 4, 4).

2. Миска ліпна. Збереглася нижня частина. Поверхня лощена, чорного кольору. У глині домішки дрібної жорстви. Діаметр дна 5 см (рис. 4, 3).

3. Гребінь роговий. Збереглися три пластини-вставки і два фрагменти бічних накладних пластин. Пластини скріплювалися бронзовими трубочками-заклепками. За фрагментами можна досить впевнено реконструювати форму виробу. За конструкцією він був тришаровим і багаточасним. Спинка напівкругла, плічка прямі, можливо, злегка похилі. Зовнішня пластина (-ни) прикрашена двома врізними лініями і

кількома колами з крапкою в центрі. Заслуговує на увагу те, що пластина-вкладиш зі спинки була цільною. Зазвичай у центральній частині гребеня було дві вставки: нижня — із зубцями і верхня — окрема для спинки. Крім того, на середній пластині-вставці, в її верхній частині, зберігся отвір. Враховуючи, що на другій пластині немає отворів для кріплень зовнішньої пластини, можна припустити, що отвір на спинці був один і, мабуть, слугував для підвішування. Підтверджують це і більші розміри отвору (рис. 4, 5).

Поховання № 26. Труповкладення людини, орієнтоване головою на північ і ритуально зруйноване в давнину. Поховальна яма прямокутної форми чітко виділялася на поверхні темнішим ґрунтом. Розміри ями $1,6 \times 0,65$ м, глибина 1,5 м. На дні знаходився кістяк, зруйнований у давнину. У похованні відсутні кістки лівого стегна і променеві кістки лівої руки. Частини черепа залягали в області таза і правого коліна. У зміщеному положенні також виявилася нижня щелепа і частина кісток грудної клітини (рис. 5, 2, 3). У похованні знайдено глиняне прясельце, кілька залізних колечок і чотири намистини.

Рис. 3. Розташування поховань різних культурно-хронологічних періодів на могильнику Дідів Шпиль. Умовні позначення: 1 — інвентарні поховання черняхівської культури; 2 — інвентарні поховання зарубинецької культури; 3 — інвентарні трупопокладення зарубинецького часу; 4 — трупоспалення; 5 — трупопокладення; 6 — кенотафи; 7 — склеп скіфського часу

Інвентар:

1. Пряслице з глини. Форма зрізано-біконічна, торці злегка ввігнуті, ребро гостре, отвір дуже широкий. Поверхня коричневого кольору, лощена. Глина без домішок. Діаметр прясельця 2 см, висота 0,9 см (рис. 5, 4).

2. Виріб з кількох невеликих залізних кілець. Дуже поганої збереженості. Діаметр кілець близько 1 см (рис. 5, 6).

3. Намистини коралові. Чотири невеликі вироби у формі неправильних паралелепіпедів (рис. 5, 5).

Поховання № 36. На глибині 0,3 м у південно-західній частині ями розміром $0,7 \times 1$ м виявлено два скупчення кальцинованих кісток. Серед них розрізнялися уламки черепа. На південь від кісток знаходився інвентар — ліпний горщик, гребінь, фібула, окуття, ножиці, шило та голка. У західній частині ями зафіксовано великі фрагменти вугілля (рис. 6, 1).

Інвентар:

1. Горщик ліпний. Поверхня сіро-коричневого кольору, горбкувата від домішок. Глина рихла, з великою кількістю домішок грубого шамоту. Діаметр вінець 6,5 см, висота посудини 8,5 см (рис. 6, 2).

2. Фібула бронзова. Підв'язної конструкції з фацетованим корпусом. Бронзова пружина накручена на залізну вісь. Корпус сплющений, у перетині прямокутний, на довгих гранях зняті фаски. Первісна ширина бруска збереглася на голівці корпуса та місці підв'язки. Приймач кріпився до корпуса лапкою, що імітувала дротяну підв'язку. У верхній частині спинки нанесено орнамент у вигляді двох поперечних ліній (рис. 6, 9).

3. Шило бронзове. Стрижене довжиною 6 см з потовщенням у середній частині. Один кінець стрижня загострений і круглий у перетині, інший — квадратний (рис. 6, 4).

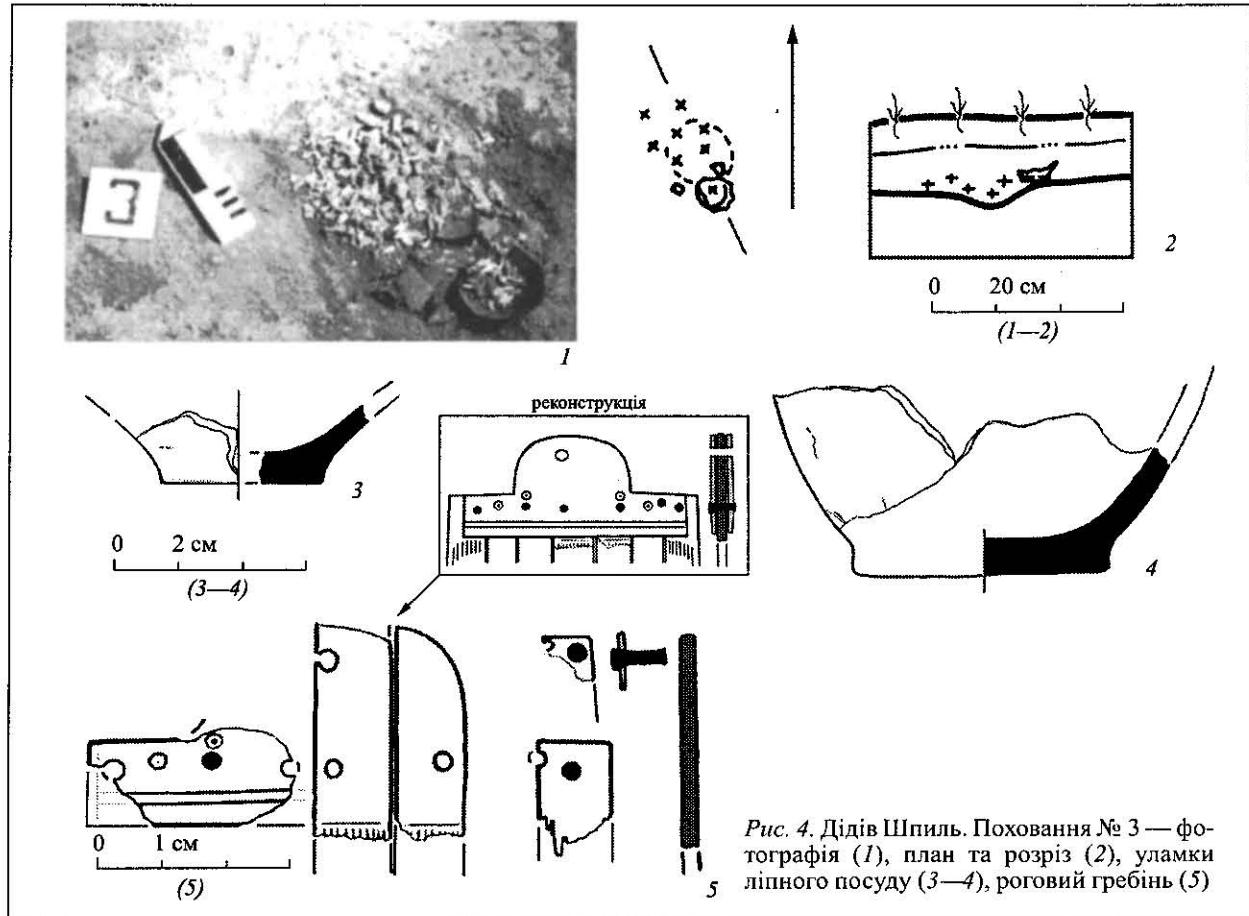

Рис. 4. Дідів Шпиль. Поховання № 3 — фотографія (1), план та розріз (2), уламки ліпного посуду (3—4), роговий гребінь (5)

4. Голка бронзова. Зберігся уламок круглого в перетині стрижня з вушком-отвором (рис. 6, 3).

5. Ножички з бронзи. Робочі кінці з'єднані дужкою. Довжина виробу 5 см. Невеликі розміри і пласкі робочі грані лез свідчать про те, що предмет не мав прямого функціонального призначення (рис. 6, 5).

6. Окуття з бронзи. Прямокутна пластина зігнута вдвічі і скріплена заклепками (рис. 6, 7).

7. Уламок оплавленої бронзової пластини (рис. 6, 8).

8. Гребінь роговий, багаточасний, тришаровий. Збереглося п'ять пластин-вставок і один великий фрагмент накладної пластини. Спинка витягнута, округла, дець звужена в нижній частині. У місці переходу спинки в плічка зроблено напівкруглі вирізи. Крайні зубці розширені донизу. Зовнішню пластину прикрашено горизонтальною заглибленою лінією. Пластини скріплени бронзовими заклепками. Висота збереженої частини гребеня 4,6 см, ширина пліч могла бути близько 7 см (рис. 6, 6).

Поховання № 48. Трупоспалення, зруйноване сучасними роботами. На невеликій глибині знайдено скопчення кальцинованих кісток. Поруч виявлено розвал верхньої частини ліпної посудини черняхівського часу².

² Визначення кераміки зроблено авторами звіту. Виявлені ці фрагменти у фондах ІА НАНУ нам не вдається (див.: Максимов и др. 1974/24, с. 3).

Не виключена також приналежність черняхівській культурі низки безінвентарних (або практично безінвентарних) поховань, опис яких ми подаємо нижче.

Поховання № 2. Верхню частину поховання зруйновано сучасними земляними роботами³. Трупопокладення дорослої людини, орієнтоване головою на захід, на глибині 0,35—0,42 м⁴. Поховання ритуально зруйноване в давнину. Руйнування проведено в ділянці грудної клітки. У первинному положенні збереглися тільки кістки ніг. Інвентар відсутній.

Поховання № 4. Трупопокладення, орієнтоване головою на захід і зруйноване в давнину. Кістяк залягав на глибині 0,45—0,5 м. У первинному положенні збереглося стегно правої ноги, що було орієнтовано за лінією захід—схід. У скупченні кісток знаходилися фрагменти таза і кілька довгих кісток рук та ніг. Південніше від них знайдено кілька великих фрагментів черепа. Інвентар у похованні не виявлено.

Поховання № 5. Трупопокладення, зруйноване в давнину. На глибині 0,8 м виявлено залишки черепа. Судячи з положення тім'яних кісток,

³ Бульдозер, імовірно, зруйнував тільки незначну частину поховання. Основне руйнування проведено в давнину.

⁴ Усі глибини подано від рівня сучасної поверхні.

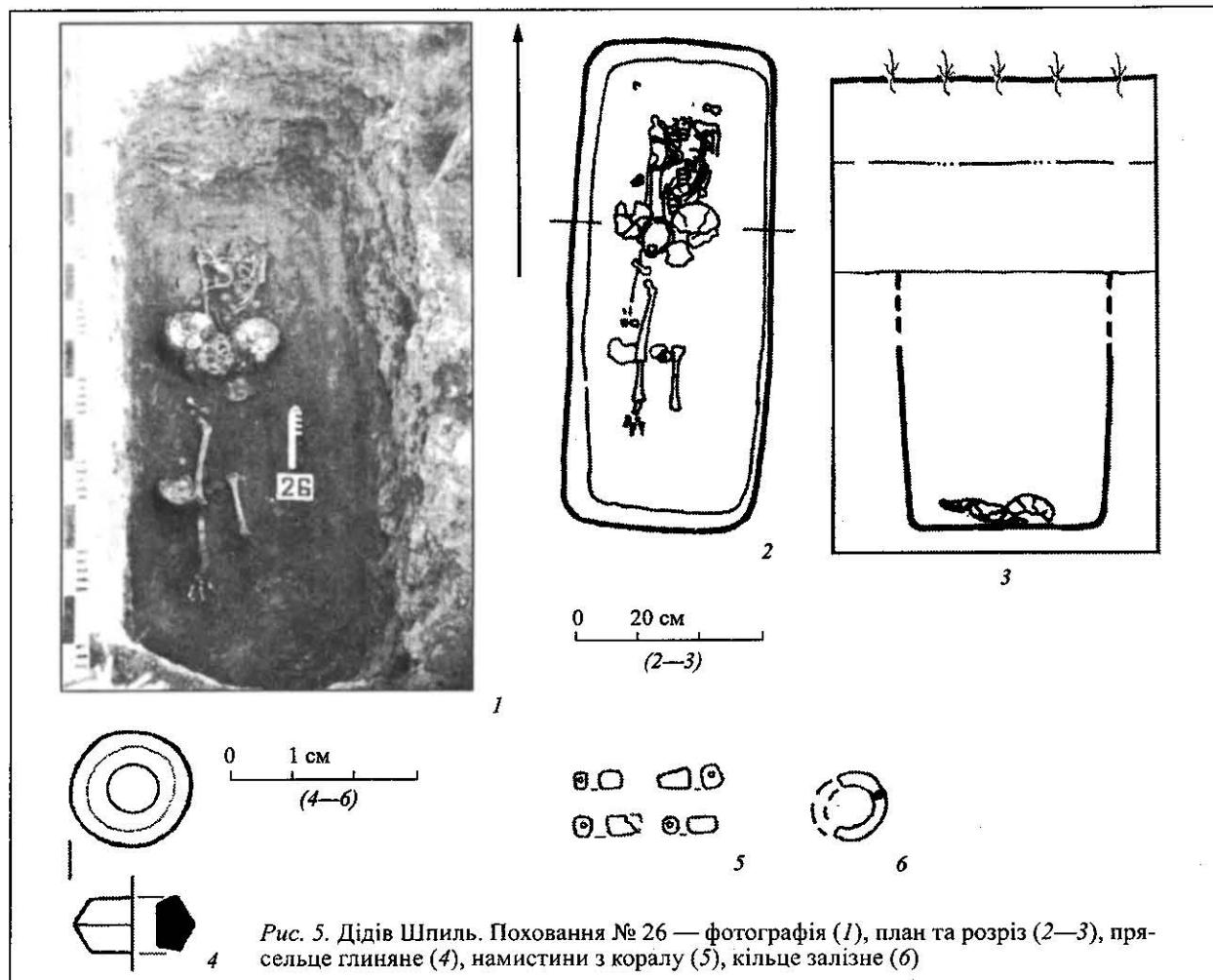

Рис. 5. Дідів Шпиль. Поховання № 26 — фотографія (1), план та розріз (2—3), пря-
сельце глиняне (4), намистини з коралу (5), кільце залізне (6)

похований був орієнтований головою на північ. Інвентар у похованні не виявлено.

Поховання № 6. Трупопокладення дорослої людини, орієнтоване головою на південний схід. Похovalьна яма прямокутної форми розміром $0,9 \times 2$ м і глибиною 1,1 м. На її дні знаходився кістяк людини, покладеної на лівий бік. Ноги ледь зігнуті в колінах, руки зігнуті, долоні знаходяться перед обличчям. Інвентару не виявлено.

З огляду на орієнтацію цього і поховання № 32 автори звіту, як пізніше і С.Д. Лисенко, віднесли їх до епохи бронзи, що цілком імовірно. Однак слід зазначити, що для пізніх могильників черняхівської культури, особливо на території Румунії, характерна південна орієнтація похованих — Петроаселе, Фінтенеле-Ріц⁵ та ін. Кілька поховань з південним орієнтуванням відомо і на придніпровських могильниках черняхівської культури. Показова в цьому плані ситуація в Гаврилівці, де трупопокладення з північним орієнтуванням (№ 88) було перекрито дитячим похованням з майже південною орієнтацією

(№ 90). Незвична поза небіжчика також у поодиноких випадках зустрічається на черняхівських могильниках Журавка Вільшанська, Велика Бугайвка (Симонович, Кравченко 1983, с. 138, Табл. 17: 8; Погребение № 56; Петраускас, Шишкін № 1999/45, поховання № 56), хоча поховання там орієнтовані головою на захід і північ. Отже, враховуючи розташування поховань у зоні пізньоримського могильника, цілком виключити належність цих поховань до черняхівської культури не можна.

Поховання № 7. Трупопокладення дитини на глибині 0,9 м, орієнтоване головою на північний захід. Положення кістяка — витягнуте на спині, кістки збереглися відносно добре. Інвентар у похованні не виявлено.

Поховання № 22. На глибині 0,57 м знайдено невелику купку кальцинованих кісток, серед яких виділялися кістки черепа і трубчасті кістки кінцівок.

Поховання № 24. Трупопокладення людини, можливо, орієнтоване головою на захід. Уламки черепа виявлено біля західної стінки ями на глибині 0,53 м. Не виключено, що поховання зруйноване в давнину з ритуальною метою.

Поховання № 25. Трупопокладення, верхня частина якого ритуально зруйнована. Уламки

⁵ Зведення поховань із південною орієнтацією та їх аналіз подано в роботах: Нікитина 1985, с. 34; Магомедов 2001, с. 27.

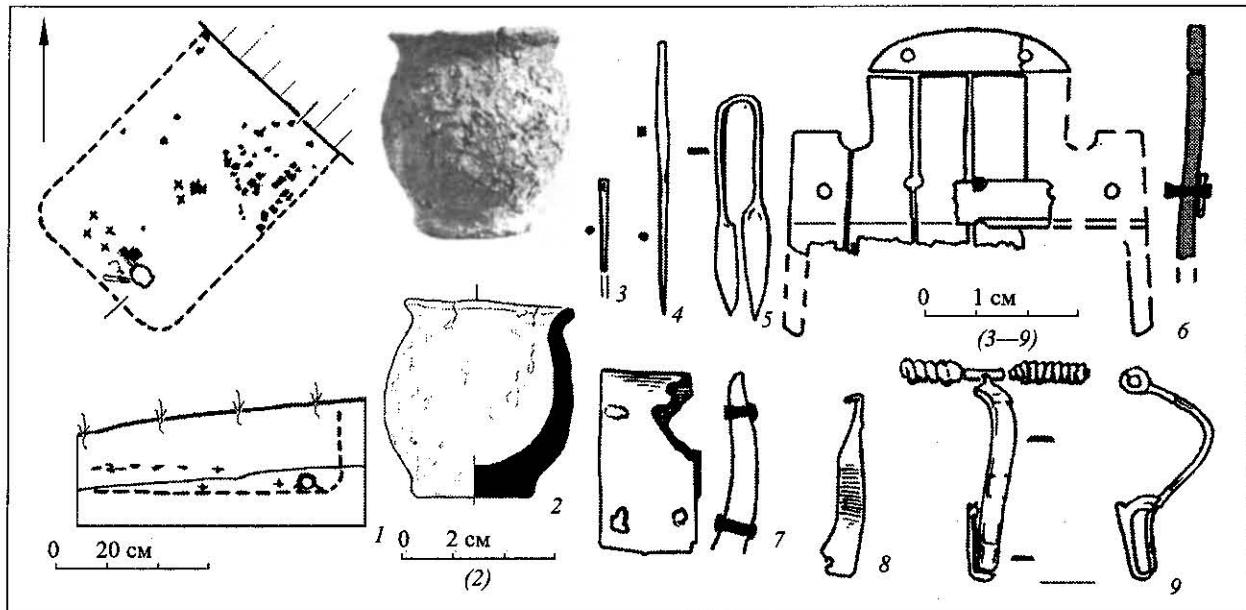

Рис. 6. Дідів Шпиль. Поховання № 36 — план та розріз (1), горщик ліпний (2), голка бронзова (3), шило бронзове (4), ножиці бронзові (5), гребінь роговий (6), окуття бронзове (7), пластина бронзова (8), фібула бронзова (9)

довгих кісток, хребет і фаланги кінцівок виявлено на глибині 0,5 м. Положення довгих кісток дозволяє стверджувати, що небіжчик був орієнтованим головою на північний захід.

Поховання № 28. Трупопокладення дитини віком до одного року. Фрагменти черепа залягали на глибині 0,3 м. Без інвентарю.

Поховання № 29. Трупопокладення жінки віком 22—25 років. Поховання ритуально зруйноване в давнину. Окремі уламки кісток — кінцівок, ребер, хребців, таза і щелепи — залягали на глибині від 0,7 до 0,85 м. Розміщення кісток в ямі відповідає анатомічній будові кістяка і, ймовірно, первісній орієнтації похованого — головою на північний захід. Біля щелеп на глибині 0,75 м знайдено кілька оплавлених скляних намистин і фрагмент вінець глиняної посудини.

Поховання № 30. Трупопокладення дитини віком до одного року. Кістки кінцівок і черепа залягали на глибині 0,3 м. Скелет витягнутий за лінією південний захід — північний схід. Без інвентарю.

Поховання № 32. Трупопокладення дорослого. Головою на південь, ноги злегка зігнуті, руки покладено перед обличчям. Біля руки знайдено заливний стрижень (див. коментар до поховання № 6).

Поховання № 33. Зруйновано сучасними роботами. На глибині 0,2—0,3 м виявлено купку дрібних кальцинованих кісток. Без інвентарю.

Поховання № 35. На глибині 0,85 м виявлено овальне у плані скupчення кальцинованих кісток. У східній частині скupчення лежав фрагмент денця ліпного горщика темно-бронзового кольору (діаметр 5 см). Уламок посудини невизначений.

Поховання № 38. Трупопокладення чоловіка віком 20—25 років. Яма розміром 0,6 × 1,2 м і глибиною 0,75 м. Довгі кістки лежали за лінією схід — захід, частини черепа знаходилися в східній частині скupчення. Без інвентарю. Поховання частково зруйноване сучасними роботами. Розміщення кісток у недоторканій частині ями дозволяє стверджувати, що поховання було зруйновано в давнину.

Поховання № 41. Трупоспалення. Без інвентарю.

Поховання № 51. Трупоспалення. Скупчення великої кількості перепалених кісток, що залягали розсіяно на площині 2,2 × 2,5 м та глибині 0,25—0,35 м. Серед кісток виявлено дрібні невизначені фрагменти кераміки.

Усі ці поховання розташовані неподалік від інвентарних черняхівських поховань. До того ж, більша частина тілопокладень (№№ 2, 4, 5, 24, 25, 29, 38) має характерні для черняхівської культури сліди ритуального руйнування. Кремації з компактним розташуванням перепалених кісток (№№ 22, 33, 35, 41, 51) також досить типові для черняхівських могильників.

Таким чином, на могильнику Дідів Шпиль досліджено три кремації та трупопокладення з інвентарем, що дозволяє віднести їх до фіналу пізньоримського часу. Не виключено, що з цим періодом можна пов'язати ще до 17 безінвентарних поховань — як кремацій, так і переважно тілопокладень зі слідами ритуального руйнування. Проаналізуємо детальніше отримані матеріали.

Топографія. Могильник розташований у відмінних від більшості черняхівських пам'яток топографічних і ландшафтних умовах. Для них є типовим рельєф рівнинно-балкового характеру.

ру із чорноземними ґрунтами (Шишкін 1996, с. 16). У даному випадку ділянка розташована за умов високого, сильно еродованого рельєфу із сірими лісовими ґрунтами. У Середньому Півдніпров'ї це характерно для пам'яток зарубинецького і, певною мірою, ранньосередньовічного часу (Обломський, Терпиловський, Петраускас 1991, с. 3—4, Рис. 1). На високому правому березі Дніпра відомі поодинокі черняхівські могильники (Київ, можливо, Черкаси), а також випадкові знахідки «могильного» характеру (Піщальники, Ржищів, можливо, Букрин та ін.) (Петров 1959, с. 56—59), що могли позначати місця могильників із черняхівськими матеріалами типу Дідового Шпilia.

Обрядові групи. На могильнику Дідів Шпиль, незважаючи на обмежену кількість поховань, безперечно, представлено дві з трьох основних обрядових груп поховань черняхівської культури (Симонович, Кравченко 1983, с. 12). Серед них — трупопокладення з північною орієнтацією (№ 26) і трупоспалення (№№ 3, 36 і 48), причому мова йде тільки про інвентарні поховання. Трупопокладення північної орієнтації має добре виражені сліди ритуального руйнування верхньої частини кістяка, що дуже характерно для черняхівських могильників (Нікитина 1996, с. 40). Більше того, цей випадок, на наш погляд, являє собою цікаву форму руйнування. У похованні № 26 зруйновано верхню частину кістяка, при цьому череп було покладено у ділянці таза. Випадки впорядкованого розміщення кісток зі зруйнованої частини поховання непогано задокументовані на деяких черняхівських могильниках — Маслове, Гаврилівка, Велика Бугайвка (Петров 1964, Рис. 5: 1; 13: 17; Симонович 1960, Рис. 12: 4; Петраускас, Шишкін 1998, с. 124) та ін. Кремації на могильнику Дідів Шпиль представлено спаленнями з компактним розміщенням кісток, тобто типом, що є одним з основних у черняхівській культурі (Петраускас 2002, с. 54—55). Звертає на себе увагу відносно велика площа залишків спалення, а також наявність значної кількості вугілля і золи у похованні № 36. Більшість речей з кремації має сліди перебування у вогні, що також є типовою рисою черняхівського обряду трупоспалення. Варто звернути увагу ще на одну особливість цього могильника. Попри велику розкриту площину, у шарі практично не було жодної знахідки черняхівського типу. Відсутність будь-яких слідів культового шару не зовсім типова для черняхівських могильників лісостепу (Петраускас 1993, с. 36—51), хоча, з огляду на потужні ерозійні процеси даної місцевості, це цілком зрозуміло. Певною мерою це підтверджують знахідки бісеру, що оплавився, із заповнення похованальної ями трупопокладення № 29.

Певні проблеми виникають із групою поховань — як спалень, так і трупопокладень — що

не містять інвентарю. Про їхню можливу належність до зарубинецького часу писав Є.В. Максимов. Свої зауваження щодо цих поховань, аналогії до них у черняхівській культурі ми виклали в описі конкретних поховань. Звернімо увагу ще раз на те, що деякі трупопокладення із західним орієнтуванням, розташовані поблизу інвентарних черняхівських поховань, могли бути зроблені й у пізньоримський час. Безінвентарність цієї обрядової групи та наявність ритуальних руйнувань кістяків вважаються характерними рисами черняхівського похованального звичаю. З огляду на пізній характер могильника, коли на черняхівських пам'ятках зростає число поховань із західною орієнтацією, це виглядає ще більш імовірним (Петраускас 1999, с. 27—31). Підкреслимо цікавий випадок поховання зі слідами ритуального руйнування верхньої частини кістяка, яке мало в заповненні вторинної ями перепалені кістки, що, можливо, фіксує факт кремації екстремованих залишків трупопокладення (Петраускас 2003, с. 114—121). Ще один важливий момент стосується трупопокладень зарубинецького часу з явними слідами ритуального руйнування. З урахуванням датування поховань I ст. н. е. та їхнього пізньософіського походження (Максимов 1982, с. 109), ця група становить інтерес для з'ясування питання про генезу звичаю ритуального руйнування могил із трупопокладеннями у черняхівській культурі.

Проте остаточна інтерпретація значної частини безінвентарних поховань буде можливою при повному виданні матеріалів могильника та їх всебічному аналізі фахівцями з різних періодів.

Інвентар. Варто зупинитися на деяких категоріях інвентарю, що дозволяють визначити місце даної пам'ятки серед черняхівських старожитностей, а також її специфіку.

Кераміка з поховань другої чверті I тис. н. е. представлена винятково ліпними формами. Відсутність гончарної черняхівської кераміки як у похованнях, так і в шарі є унікальною особливістю даного могильника. Ліпний посуд представлений горщиком круглобокої форми з відігнутими вінцями, горбкуватою поверхнею брунатного кольору і домішками жорсткі в глині. Форма, характер обробки поверхні, склад глини і випал більшою мірою характерні для місцевої «східноєвропейської» керамічної традиції. Фрагмент придонної частини чорнолощеної миски має аналогії як у київській, так і у вельбарській культурах.

Гребені представлено фрагментованими екземплярами з двох поховань. Типологічно вони близькі до гребенів типу III, за З. Томас (Thomas 1960, с. 110). Проте обидва екземпляри мають специфічні риси, що становлять певний інтерес. З поховання № 36 походить гребінь з короткими плічками, високою напівкруглою спинкою й півколистими вирізами на межі спинки та пліч. Остання ознака дуже специфічна і виділяє цей

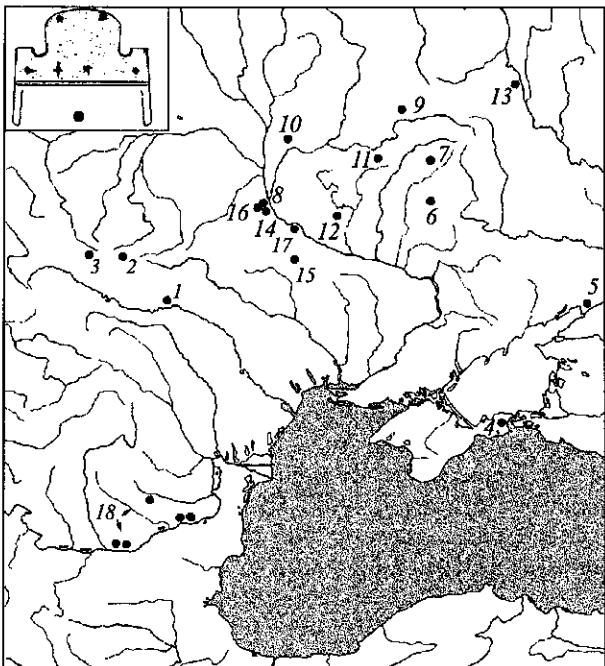

Рис. 7. Карта поширення гребенів типу ІІІ, за Томас, з декоративними вирізами між спинкою та плічками у Східній Європі: 1 — Бакота, 2 — Чернелів Руський, 3 — Гродек над Бугом, 4 — Керч, 5 — Танаїс, 6 — Кантемирівка, 7 — Боромля, 8 — Обухів-Іа, 9 — Тазове, 10 — Улянівка, 11 — Успенка, 12 — Вовчик, 13 — Замятіне, 14 — Черняхів-Ромашки, 15 — Маслове, 16 — Велика Бугаївка, 17 — Дідів Шпиль, 18 — Румунські могильники

гребінь із загальної маси гребенів типу III. При цьому відділення спинки від плечей за допомогою спеціального пропилу може мати різноманітне оформлення — округлий отвір різної конфігурації, клиноподібний виріз та ін. Такий декор мають гребені з Керчі (Казанський 1999, Рис. 1, 14, 16), Танаїса (Шелов 1972, с. 323), Кантемирівки (Обломський 2002, Рис. 92), Боромлі (Некрасова 1989), Тазово (Обломський 2002, Рис. 31, 16), Улянівки (Терпиловський 1984, Табл. 12, 1), Успенки (Махно 1972, Табл. IX, 3(1)), Вовчика (Кропоткін 1969, с. 310, 311), Замятіна, Черняхова-Ромашків (Симонович 1969, с. 193, Рис. 4, 18), Маслова (Петров 1964, Рис. 6, 14), Великої Бугаївки (Петраускас, Шишкін, Пастернак № 2002), Бакоти (Винокур, Горішній 1994, Рис. 37, 13), Одаї (Нікитіна 1996, Табл. 10, 10). Гребені з округлими пропилами між спинкою і плічками у великій кількості відомі на території Румунії — Тиргшор (Diaconu 1965, pl. XCII, 2; CXII, 4; CXXIII, 6; CXXVII, 8), Ізворул (Mitrea, Preda 1966, Fig. 176, 5; 210, 2), Індепеденца (Mitrea, Preda 1966, Fig. 111), Спанцов (Mitrea, Preda 1966, Fig. 11, 1; 36, 6; 40; 61, 7) тощо. Як бачимо, основні зони їхньої локалізації пов’язані з лісостепом Дніпро-Донського межиріччя, вузькою зоною правобережжя Дніпра та румунським утруповуванням черняхівських пам’яток. Такі форми є одиничними на Дністрі, Західному Бузі та

пізньоантичних центрах Причорномор’я (рис. 7). У Побужжі, Волині і Причорномор’ї відділення спинки від плечей на гребенях за допомогою округлих отворів не є характерним⁶. Канівський гребінь відрізняється від названих аналогій короткі плечі і трохи звужена основа спинки. Найближчі до нього екземпляри походять з Танаїсу, Бакоти та румунських черняхівських могильників. Гребінь з поховання № 3 незвичний тим, що мав отвір для підвішування у спинці. Невеликі за розміром гребені-амулети відомі на Середньому Дніпрі — Київ (Самойловський 1952, с. 153—157), Журавка Вільшанска (Симонович 1959/7а, Табл. XVIII—7), Румунії — Бирлад (Palade 1981, р. 179—215), поодинокі екземпляри походять також з інших територій.

Фібула підв’язної конструкції з фацетованим пластинчастим корпусом. З незвичних деталей заслуговує на увагу використання лапки, що імітує дротяну підв’язку. Подібні фібули мали значне поширення в ареалі черняхівської культури — Черняхів, Косанове, Велика Бугаївка тощо.

Знахідки мініатюрних ножиць на черняхівських пам’ятках є унікальними. Ножиці, за розміром та конструкцією майже аналогічні нашим, походять, наприклад, із Заячівки та Малаешт (Хавлюк 1974, с. 70, рис. 3, 9; Федоров 1960, Рис. 19, 8)⁷. Амулети у вигляді мініатюрних копій побутових речей і знарядь зазвичай становлять комплекти, що складаються з кількох предметів. Наприклад, такі ножички входили до складу золотого ланцюга з мініатюрними підвісками із Щалиг, у підвіску з амулетами з Опатова (Martin 1997, с. 354 і далі, Abb. 5, 6) тощо.

Призначення невеликих залізних кілочок не визначене. Подібні вироби досить рідкісні у черняхівській культурі, у деяких випадках вони з’єднані між собою й умовно називаються «кольчужками». Вони відомі на могильниках у Холмському, Каневі, Великій Бугаївці (Гудкова, Фокеев 1998, с. 189—220, Рис. 6, 11; Петраускас 1998, с. 189—220, рис. 6, 11). Їхнє походження пов’язують із сарматським впливом (Гудкова, Фокеев 1998, с. 12—14).

⁶ Единий поки що екземпляр гребеня з Південного Побужжя, де є такий декор, — Косанове/п.1-1961. Округлий пропил зроблено тільки з одного боку і тільки на одній зовнішній пластині спинки (Petrauskas 2003, Abb. 29, 5). По одному екземпляру таких гребенів знайдено в Чернеліві-Руському та масломенецькій групі. Враховуючи значну кількість досліджених тут поховань та знайдених там гребенів, їх наявність на цих територіях є радше виключенням, ніж правилом.

⁷ Цікаво, що у Заячівці з речами, що були в шкіряному мішечку, знайдено також мініатюрні бронзовий ніж і голку. Можливо, що залишками такого ножа в Дідовому Шпилі є бронзова пластина, сильно пошкоджена вогнем. Відзначимо також, що в Заячівці знайдено і залишки бронзового окуття від скриньки, що знову ж таки має відповідність в окутті з поховання на Дідовому Шпилі.

Намистини представлені кількома екземплярами з коралу. Такі прикраси досить часто зустрічаються в похованнях черняхівської культури і, на думку О.В. Бобровської, характерні для сарматської традиції та пізніх етапів черняхівської культури (Бобровська 2000, с. 14—15).

Пластинчасте окуття має значну кількість аналогій на пам'ятках черняхівської культури. Існує декілька поглядів на функціональне призначення цих предметів. Їх розглядають як металеві закінчення ременів або як окуття дерев'яних предметів. У даному випадку більш імовірне останнє припущення, адже шкіра ременя навряд чи могла бути настільки товстою. Найвірогідніше, це окуття виробу з дерева — скриньки, дерев'яного блюда тощо. Можливо, на це вказують шматки дерева, що залишилися на такому самому окутті з поховання № 87 у Великій Бугаївці (Петраускас, Шишкін, Бабенко № 2000/113).

Пряслице з поховання № 26 має специфічні риси, що дозволяють визначити його досить точно. Подібні вироби були поширені в київській культурі, хоча торці цих пряселець зазвичай пласкі і вони більші за розміром (Терпиловский 1984, с. 33). Єдиний випадок знахідки прясельця подібного типу на могильниках черняхівської культури походить зі спалення № 1 Обухів-1а (Петраускас, Шишкін 1999, Рис. 2, 16). Зазначимо, що в комплексі останнього знайдено уламок гребеня з півколистим пропилом.

Датування могильника може бути визначене на підставі знахідок предметів, хронологія яких детально розроблена. Гребені і фібула синхронізуються з 4 та 5 фазами (350—420/430 рр.) черняхівської культури, за Е.Л. Гороховським (Гороховский 1988, с. 44—45; Шишкін 2002, с. 244—246). Ми вважаємо, що ці комплекси можна датувати меншим проміжком часу — кінцем IV — початком V ст. На це вказують специфічні риси гребенів, а також інші предмети і деталі обряду. Е.Л. Гороховський визначив найпізніший горизонт знахідок для черняхівських могильників у середині 1980-х рр. на підставі знахідок пряжок та окремих речей поліхромного гунського стилю у Кантемирівці, а саме в курганах №№ 1 і 3 (Гороховский 1988а, с. 18—19). Дослідник вважав, що речі цього періоду представлені на таких черняхівських могильниках, як Журавка Вільшанська, Гаврилівка та ін. Аналіз окремих категорій речей і комплексів черняхівських могильників дозволяє розширити коло цих пам'яток — Барахтянська Вільшанка (Кравченко 1971, с. 78—79), Київ, Суми-Сад, Компанії (Казанский 1997, с. 181—193, Рис. 1—2), Велика Бугаївка (Петраускас, Пастернак 2003, с. 65—76) тощо. Гребені, подібні до знайдених на Дідовому Шпилі, зустрічаються в комплексах з речами «ранньогунського періоду» — Кантемирівка, поховання 3, Київ, поховання 4. Інші речі, а саме мініатюрні ножиці, також походять з поховань, що належать до заключних фаз розвитку культури. Нагадаємо,

що добою Великого переселення народів датуються парадний ланцюг із Щалиг та підвіска з амулетами з Опатова. Отже, є підстави пов'язувати з тим самим періодом і могильник Дідів Шпиль. Така дата добре узгоджується з двома випадковими знахідками на розташованому поруч поселенні Бабина Гора — фібулою та зигзагоподібною бляшкою-аплікацією, які, безумовно, датуються гунським періодом (Максимов и др. № 1976/21, Табл. XII, 1; Schulze 1977, с. 130, Taf. 17. Фібула типу IXAP5a; Bitner-Wryblewska 2001, р. 34—41; Казанский 1999, с. 184, Рис. 5, 2). Поза тим, характерної кераміки чи інших виразних знахідок цього періоду на поселенні не знайдено.

Етнокультурні особливості. Таким чином, дана пам'ятка залишена населенням черняхівської культури фінального етапу її існування. Культурний синкретизм її носіїв є безперечним. Майже за два століття свого існування її носіям вдалося на гетерогеній основі сформувати уніфікований матеріальний комплекс. Утім, як показали подальші історичні події, її творці не змогли остаточно злитися в єдине етнічне утворення. Пізня дата комплексів з Дідового Шпilia, їхня типологічна ідентичність із черняхівськими старожитностями вказують на те, що пам'ятка належала населенню, що намагалося зберегти черняхівські культурні традиції у гунський час, хоча, можливо, вже втратило такі матеріальні риси, як використання гончарної кераміки. Такими етнічними угрупованнями, за даними письмових джерел, після подій 375—376 рр. на північ від Понтики могли бути гуни, алани, остготи та анти. Знахідки з Дідового Шпilia вказують на східно-германські (гребені, ножиці-амulet, трупопокладення з північною орієнтацією), слов'янські (спалення померлих, кераміка, прясельце) і, меншою мірою, сарматські традиції. Найбільш привабливо і просто було б пов'язати дану пам'ятку, як і інші пам'ятки Середнього Подніпров'я того часу, з явищами доби Великого переселення народів, з «темними століттями» в історії остготського королівства (Магомедов 1997, с. 77—78; Казанский 1997, с. 181—193). Однак при цьому виникають протиріччя, що не мають однозначного етнокультурного вирішення. Як зазначалося вище, низка предметів з поховань Дідового Шпilia має різне етнокультурне походження, тому можна лише констатувати належність даної пам'ятки до гетерогенної черняхівської спільноті. Жодна зі згаданих етнічних груп у наступний час не зберегла і не розвинула традицій пізніх черняхівських могильників. Зберегаються тільки окремі етнокультурні риси, що вже не складають єдиного комплексу, як у черняхівській культурі. Гребені, ножиці-амулети використовуються в остготській традиції гунської доби. Обряд спалення померлих залишається тільки у слов'ян і практично зникає у східних германців у процесі їхнього руху в Італію та Іспанію.

- Бобровська О.В.* Намиста та підвіски у вбранні населення черняхівської культури: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2000.
- Вишокур І.С., Горішній П.А.* Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. — Кам'янець-Подільський, 1994.
- Гороховский Е.Л.* Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4.
- Гороховский Е.Л.* Кантемировские курганы на Полтавщине и проблема древностей раннегуннского периода на юге Восточной Европы: Тез. докл. Полтавской областной научно-практической конф. — Полтава, 1988а.
- Гудкова А.В., Фокеев М.М.* Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э. — К., 1984.
- Казанский М.М.* Остроготские королевства в гуннскую эпоху: рассказ Иордана и археологические данные // STRATUM plus. — 1997.
- Казанский М.* Готы на Боспоре Киммерийском // Сто лет черняховской культуры. — К., 1999.
- Кравченко Н.М.* Поховання V ст. н. е. з с. Вільшанка на Київщині // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Вип. 1.
- Кропотkin B.B.* Изучение черняховской культуры на Полтавщине // АО 1968. — 1969.
- Лысенко С.Д.* Могильник эпохи бронзы в урочищах Бабина Гора и Дедов Шпиль у с. Бучак под Каневом // Vita Antiqua. — 2003, № 5—6.
- Магомедов Б.В.* До історії фінального етапу черняхівської культури // Проблеми історії та археології України: Тези доп. наук. конф. — Харків, 1997.
- Магомедов Б.В.* Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.
- Максимов Е.В.* Зарубинецкая культура. — К., 1982.
- Максимов Е.В., Петровская Е.А., Бондарь Н.Н.* Отчет о работе Каневской археологической экспедиции 1972 г. // НА ІА НАНУ. — № 6391 (№ 1972/16).
- Максимов Е.В., Петровская Е.О., Попудренко М.А., Терпиловский Р.В., Цындрровская Л.А., Юркова Н.В.* Отчет о полевых исследованиях 1975 г. Среднеднепровской раннеславянской экспедиции // НА ІА НАНУ. — № 7559 (№ 1975/24).
- Максимов Е.В., Петровская Е.О., Терпиловский Р.В., Цындрровская Л.А.* Отчет о раскопках Каневской экспедиции в 1973 г. // НА ІА НАНУ. — № 6786 (№ 1973/19).
- Максимов Е.В., Петрашенко В.А., Погорелый В.Н., Терпиловский Р.В., Цындрровская Л.А.* Отчет о работах Каневской зарубинецкой экспедиции ИА АН УССР в 1974 г. // НА ІА НАНУ. — № 7229 (№ 1974/24).
- Максимов Е.В., Терпиловский Р.В., Цындрровская Л.А.* Отчет о работе Среднеднепровской раннеславянской экспедиции в 1976 г. // НА ІА НАНУ. — № 1976/21.
- Махно Е.В.* Отчет о раскопках могильника черняховской культуры у с. Успенка в 1972 г. // НА ІА НАНУ.
- Некрасова А.Н.* Охранные раскопки на памятниках черняховской культуры у с. Боромля // Проблемы археологии Сумщины: Тез. докл. обл. науч.-практ. конф. — Сумы, 1989.
- Никитина Г.Ф.* Систематика погребального обряда племен черняховской культуры. — М., 1985.
- Никитина Г.Ф.* Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. — М., 1996.
- Обломский А.М.* Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время. — М., 2002.
- Обломский А.М., Терпиловский Р.В., Петраускас О.В.* Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины. — К., 1991.
- Петраускас О.В.* Про «культовый шар» і поховання з трупоспаленнями на могильниках черняхівської культури // Археологія. — 1993, № 2.
- Петраускас О.В.* Могильник черняховской культуры в г. Каневе — ул. Пушкина // Studia Gothica (II). — Lublin, 1998.
- Петраускас О.В.* Могильники черняховской культуры Косаново и Гавrilovka. Сравнительная характеристика — хронология, погребальный обряд, этнокультурные особенности // Сто років вивчення культур полів поховань на Україні: Тези доповідей семінару (Київ, 14—16 грудня 1999 р.). — К., 1999.
- Петраускас О.В.* Типи археологічних комплексів трупоспалень черняхівської культури (територія поширення, етнокультурні особливості та хронологія) // Археологія. — 2002, № 3.
- Петраускас О.В.* Про один із можливих різновидів трупоспалення на могильниках черняхівської культури // Стажожитності I тис. н. е. на території України. — К., 2003.
- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г.* Розкопки могильника черняхівської культури біля с. Велика Бугаївка на Київщині // АДУ 1998 р. — К., 1998.
- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г.* Про черняхівські пам'ятки «змішаного типу» на Правобережжі Київського Підніпров'я // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. — Київ—Львів, 1999.
- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г.* Отчет о раскопках могильника черняховской культуры у с. Великая Бугаевка Васильковского р-на Киевской обл. в 1999 г. // НА ІА НАНУ. — № 1999/45.
- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Бабенко Р.В.* Отчет о раскопках могильника черняховской культуры у с. Великая Бугаевка Васильковского р-на Киевской обл. в 2000 г. // НА ІА НАНУ. — № 2000/113.
- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Пастернак В.В.* Отчет о раскопках могильника черняховской культуры у с. Великая Бугаевка Васильковского р-на Киевской обл. в 2002 г. // НА ІА НАНУ. — № 2002/3.
- Петраускас О.В., Пастернак В.В.* Скліяні посудини могильника черняхівської культури Велика Бугаївка в Середньому Подніпров'ї // Археологія. — 2003, № 4.
- Петров В.П.* Зарубинецкий могильник (По материалам раскопок В.В. Хвойки в 1898 г.) // МИА. — 1959, № 70.

- Петров В.П.* Масловский могильник на р. Товмач (по материалам раскопок П.И. Смоличева и С.С. Гамченко в 1926, 1928, 1929 гг.) // МИА. — 1964, № 116.
- Самойловський І.М.* Пам'ятки полів поховань у Києві // Археологія. — 1952, Т. VII.
- Симонович Э.А.* Отчет о работах Среднеднепровской экспедиции в 1959 г. // НА ІА НАНУ. — № 1959/7а.
- Симонович Э.А.* Раскопки могильника у Овчарни совхоза «Приднепровского» на Нижнем Днепре // МИА. — 1960, № 82.
- Симонович Э.А.* Забытая коллекция В.В. Хвойки // СА. — 1969, № 2.
- Симонович Э.А., Кравченко Н.М.* Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ. — 1983, Д1—22.
- Терпиловский Р.В.* Ранние славяне Подесенья III—V вв. — К., 1984.
- Федоров Г.Б.* Малаештский могильник // МИА. — 1960, № 82.
- Хавлюк П.І.* Заячівський могильник черняхівської культури // Археологія. — 1974, № 14.
- Шелов Д.Б.* Танаис и нижний Дон в первые века нашей эры. — М., 1972.
- Шишкін Р.Г.* Господарство та екологія населення Середнього Подніпров'я кінця I—V ст. н. е.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 1996.
- Шишкін Р.Г.* Хронологические признаки трехслойных гребеней черняховской культуры // Сучасні проблеми археології. — К., 2002.
- Diaconu Ch.* Tigrisor. Necropola din secolele 3—4 e.n. Biblioteca de Archeologie (8). — Bucuresti, 1965.
- Martin M.* Die Goldene Kette von Szilagysomlyo und das fruemerowingische Amulettgehaenge der westgermainischen Frauentracht // Perlen. Archaeologie, Techniken, Analysen. — Bonn, 1997.
- Mitreanu B., Preda C.* Necropole din secolul al IV-lea in Muntenia. — Bucuresti, 1966.
- Palade V.* Centrul meșteșugăresc de prelucrare a cornului de cerb de la Borlad-Valea Seacr, datind din secolul al IV-lea e.n. // Studii și comunicari de istorie a civilizației populare din Romania (Sibiu). — 1981, № 1.
- Petrauskas O. V.* Die Graeberfelder der Cernjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten // BRGK. — 2003, Bd. 84.
- Thomas S.* Studien zu den germanischen Kaernen der roemischen Kaiserzeit // Arbeits- und Forschungsberichte zur sachsischen Bodendenkmalpflege. — 1960, Bd. 8.
- Schulze M.* Die Spaetkaiserzeitlichen Armbrustfibeln mit festem Nadelhalter (Gruppe Almgren VI. 2) // Antiquitas. — 1977, R. 3, Bd. 19.
- Bitner-Wryblewska A.* From Samland to Rogoland. East-West connections in the Baltic basin during the Early Migration Period. — Warszawa, 2001.

Одержано 10.10.2004.

Р.В. Терпиловский, О.В. Петраускас

ЧЕРНЯХОВСКИЕ ПОГРЕБЕНИЯ МОГИЛЬНИКА ДЕДОВ ШПИЛЬ НА КАНЕВИЦИНЕ

В 1971—1975 гг. Каневской экспедицией во главе с Е.В. Максимовым был исследован могильник Дедов Шпиль на берегу Днепра между сс. Бучак и Бобрица Каневского р-на Черкасской обл. На площади 3600 кв. м выявлено 52 погребения, большая часть которых принадлежала зарубинецкой культуре. Вместе с тем представляют интерес также четыре погребения (три кремации и трупоположение), сопровождающий инвентарь которых позволяет отнести их к финалу позднеримского времени. С этим же периодом можно, очевидно, связать еще более десятка безынвентарных погребений, преимущественно трупоположений со следами ритуального разрушения, обычного для черняховской культуры. Необычная топография, отсутствие в погребениях гончарной керамики ставят могильник на особое место в черняховской культуре. По двум гребням типа III, по Томас, и подвязной фибуле рассматриваемые комплексы датируются ранним гуннским временем. В погребальной обрядности сочетаются восточнонемецкие (готские), а также славянские и сарматские черты, что говорит о синкретическом характере оставившей могильник общины.

R. V. Terpilovskiy, O. V. Petrauskas

CHERNYAKHIV CULTURE BURIALS OF THE DIDIV SHPYL CEMETERY IN KANIV REGION

In 1971—1975 Kaniv expedition headed by E. V. Maksimov explored the Didiv Shpyl burial ground on the bank of the Dnieper River between the villages Buchak and Bobritsa of the Kaniv Region in Cherkassy Oblast'. Fifty-two burials were discovered over the area of 3600 sq. m., some of which were found to belong to Zarubinets culture. Four more burials (three cremations and one inhumation) deserve attention as well. By the grave goods discovered there the burials are attributed to the very end of the Roman period. Evidently a dozen more burials can be associated with the same period. They are mostly inhumation ones, without any grave goods, but with traces of ritual destruction common for Chernyakhiv culture. Unusual topography and absence of pottery in the burials distinguish this burial ground from others belonging to Chernyakhiv culture. In accordance with two combs of Type III by Tomas and a tying-up fibula the assemblages in discussion can be dated back to the Early Huns period. The burial rites combine East German (Gothian), as well as Slavonic and Sarmatian features thus speaking in favor of syncretic character of the community which had left the burial ground.

До історії стародавнього виробництва

М.О. Стрельник, М.А. Хомчик

ПРО ТЕХНОЛОГІЮ ПРЯДІННЯ ЗА АНТИЧНОЇ ДОБИ В НАДЧОРНОМОР'Ї

Статтю присвячено характеристиці прядильних знарядь V—IV ст. до н. е., значну увагу приділено технології прядіння, міститься інформація про спробу реконструкції процесу виготовлення нитки за допомогою давніх веретен та пряслиць з колекції Національного музею історії України. Залучено також деякі етнографічні паралелі.

У житті людства значну роль відігравали домашні промисли і, зокрема, прядіння — процес одержання ниток з вовни або з рослинного волокна. З'явившись ще за доби неоліту, прядіння протягом тисячоліть було одним з основних занять жінок і, власне кажучи, включало в себе три процеси: витягування, скручування та намотування ниток. Жінки різних народів робили це по-різному. В одних регіонах пасмо волокна витягували лівою рукою, в інших — правою; одні майстрині дозволяли веретену вільно обертатися на натягнутій нитці, інші постійно тримали його в руці; в одних випадках пряслице було невід'ємним атрибутом прядіння, в інших обходилися і без нього.

Перші нитки, виготовлені людиною, були товстими і не дуже міцними — їх просто скручували руками (до речі, такий спосіб одержання ниток побутував у деяких регіонах України до кінця XIX ст., готові нитки називали «верч»; вони йшли на потреби власного господарства (Лебедєва 1956, с. 461)). Згодом для намотування нитки стали використовувати палку, яка поступово перетворилася на веретено, технологія виготовлення та застосування якого майже не змінювалася (Горленко, Боряк 1993, с. 64). Корінь слова «веретено» сягає у глибину століть, а означати воно мало «те, що обертається». Прядильні знаряддя — пряслиця та веретена (останні, до речі, зустрічаються серед старожитностей I тисячоліття до н. е. дуже рідко) мають значну наукову цінність. У цілому прядильний промисел досліджений недостатньо, а погана збереженість ниток та тканин ще більше ускладнює його вивчення.

За античної доби жінки користувалися різними веретенами, які свідчили про статок їхніх господинь. Заможніші жінки мали металеві веретена або веретена з кістки. Згадаймо, що саме із золотим веретеном у руках зобразив Гомер в «Іліаді» Елену. Бідніші жінки користувалися дерев'яними веретенами. Цікаво, що веретена, які

побутували в античних містах Північного Причорномор'я та на території Скіфії, мало чим відрізнялися; подібним був, очевидно, і процес прядіння. Крім того, веретена грецького типу були досить поширенім явищем у могилах багатьох скіф'янок. Національний музей історії України є власником цікавої колекції веретен V—IV ст. до н. е. (п'ять одиниць зберігання) та численних пряслиць. Античні веретена поділяються на п'ять типів (Гаврилюк 1989, с. 88). До перших трьох належать веретена з кістки. Перший тип представлений чудовими складнопрофільованими набірними виробами з п'яти-восьми деталей, насаджених на кістяний стрижень, який, у свою чергу, міг складатися з кількох частин. Саме до цього типу належить фрагмент веретена (IV ст. до н. е.) з поховання № 2 кургану № 11 біля с. Львове Херсонської обл. (розкопки В.А. Іллінської, 1973 р.) (НМІУ, інв. № Б 8230). Воно складалося з восьми частин, довжина сягала 11 см, воно являло собою нижню частину виробу, загальною довжиною приблизно 33—35 см (рис. 1, 3) (Фіалко 1987, с. 131, 132). До другого типу належать веретена з чотирьох-п'яти частин, насаджених на суцільний стрижень. Сюди слід віднести два стрижні із складнопрофільованим нижнім кінцем (IV ст. до н. е.) з поховання № 1 Мелітопольського кургану (розкопки О.І. Тереножкіна 1954 р. у Запорізькій обл.) (НМІУ, інв. № Б 54-89, Б 54-95) (рис. 1, 4; 1, 5). Довжина стрижнів відповідно 13,7 см та 20,6 см. До комплекту входили дві пронизки, прикрашені «плетінням», та кільце (рис. 1, 6) (Тереножкін 1955; пор.: Яковенко 1973, с. 42). Третій тип — звичайні кістяні веретена з пряслицем. Таким було веретено IV ст. до н. е. з Ольвії (рис. 1, 2) (НМІУ, інв. № Б5-2876, розкопки Л.М. Славіна 1938 р.). Воно являє собою стрижень з уламаними кінцями та з розширенням у нижній частині. Довжина виробу 16,5 см (Мезенцева 2001, с. 85—87).

© М.О. СТРЕЛЬНИК, М.А. ХОМЧИК, 2005

Найцікавішими можна вважати поодинокі знахідки металевих веретен, які належать до четвертого типу. Донедавна археологи звертали увагу лише на веретена, виготовлені з дорогоцінних металів, які почасти були справжніми витворами мистецтва і мали належати жінкам царського дому. Ці знаряддя складалися зі стрижня з насадками, а в деяких випадках доповнювалися навершником. Довжина їх становила 30—33,5 см. Такими були веретена з кургану Куль-Оба, що поблизу м. Керч (рис. 1, 8), з Олександропольського кургану (Дніпропетровська обл.) (рис. 1, 7), з Артюхівського кургану (Росія) та інших (Яковенко 1973, с. 39; Максимова 1979, с. 87). Численнішими були, імовірно, залізні та бронзові веретена, хоча відома лише одна знахідка бронзового веретена, що походило з грабіжницьких розкопок Ольвії 1891 року. Його вигляд та подальша доля невідомі (Скржинська 2000, с. 134). Можливо також, що деякі стрижні від веретен могли бути неправильно інтерпретовані як «шпильки». Саме така бронзова «шпилька»

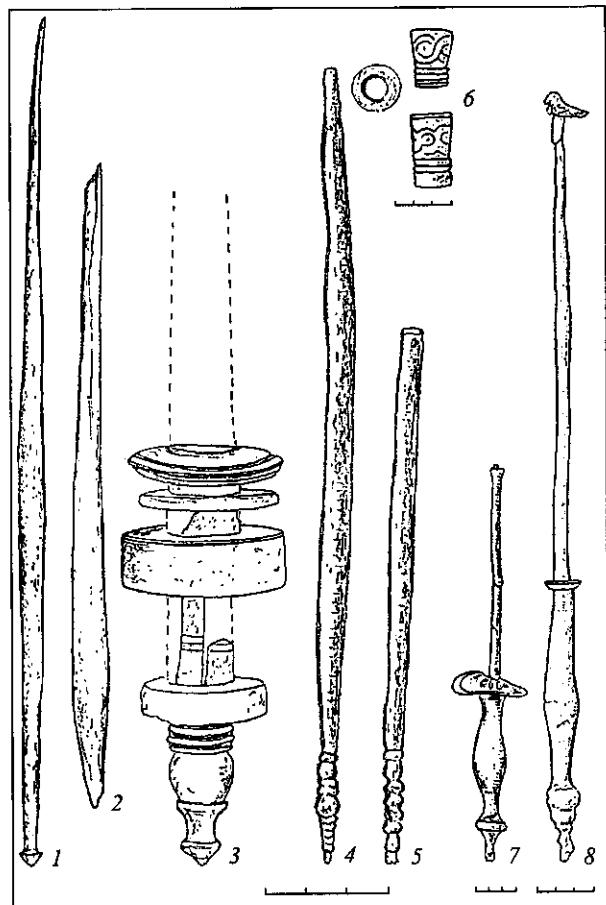

Рис. 1. Металеві та кістяні веретена грецького типу (V—IV ст. до н. е.): 1 — бронзове веретено, місце знахідки невідоме; 2 — веретено з кістки, Ольвія, с. Парутине Миколаївської обл.; 3 — кістяне веретено, к. № 11 с. Львове Херсонської обл.; 4, 5, 6 — кістяні веретена, Мелітопольський курган Запорізької обл.; 7 — срібне веретено, Олександропольський курган Дніпропетровської обл.; 8 — срібне веретено, курган Куль-Оба, Крим

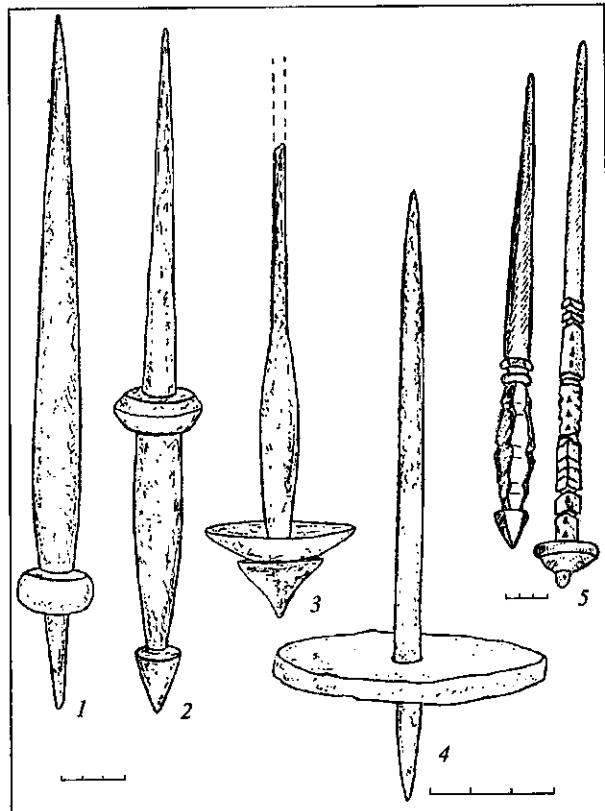

Рис. 2. Дерев'яні веретена та знаряддя для сукання ниток (V ст. до н. е. — поч. ХХ ст.): 1 — веретено, V—IV ст. до н. е. (реконструкція); 2 — веретено, Київщина, поч. ХХ ст.; 3 — веретено, с. Старосілля Черкаської обл., поч. ХХ ст.; 4 — скельно (реконструкція); 5 — веретена, Гуцульщина, поч. ХХ ст.

надійшла до Національного музею історії України у 2001 р. з приватної колекції С.М. Платонова (НМІУ, інв. № 8635; місце знахідки невідомо). Незвичний предмет одразу ж привернув увагу. Він мав вигляд круглого у перетині стрижня, нерівномірно звуженого з обох кінців. Верхній кінець був загостреним та трохи відігнутим, нижній мав конічне закінчення — класичну «борідку», характерну для веретен. Довжина виробу становила 21,8 см, діаметр 1—6 мм (рис. 1, 1). Наш невідомий артефакт був атрибутований як бронзове веретено грецького типу (V—IV ст. до н. е.). За розміром та формою воно дуже нагадувало кістяні веретена-стрижні з Мелітопольського кургану та Ольвії.

До п'ятого типу належать найпростіші дерев'яні веретена, пряслиця від яких зустрічаються майже в усіх жіночих похованнях. Ці веретена виготовлялися з деревини дикої яблуні, осики або граба і мали вигляд конічного, стовщеного в нижній частині стрижня, на який одягалося пряслице (Гаврилюк 1987, с. 124) (рис. 2, 1). Деякі дослідники вважали, що корпус веретена мав циліндричну форму (Радзієвська 1979, с. 22), хоча таке веретено було б дуже незручним у роботі. Крім того, конусоподібний отвір, який має більшість пряслиць, краще підходить до ко-

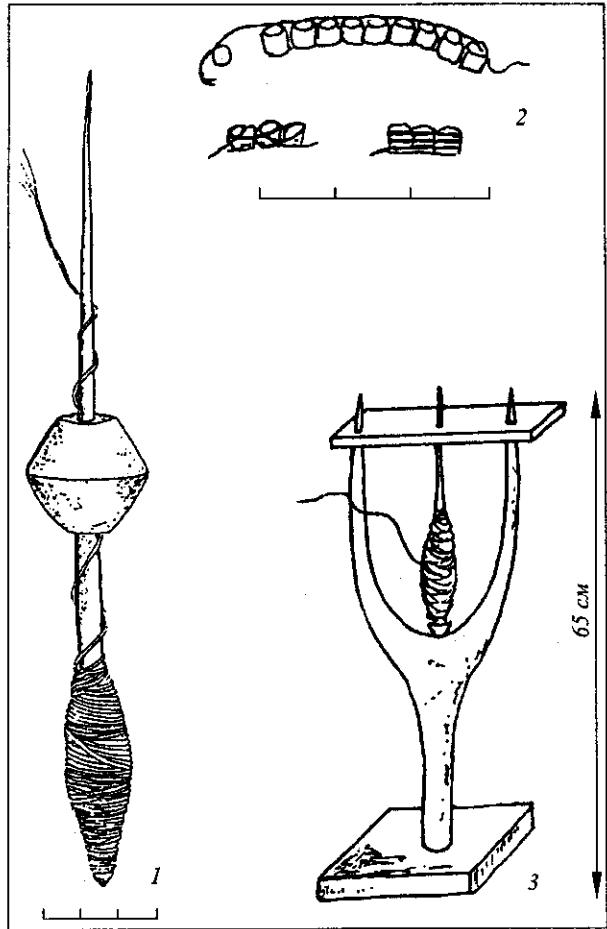

Рис. 3. Нитки, одержані на веретенах та знаряддя для перемотування ниток: 1 — бронзове веретено (V—IV ст. до н. е.) з напряденою ниткою (реконструкція); 2 — рештки шкіряної узди, прошитої вовняними нитками (VI—IV ст. до н. е.), к. № 73, лівий берег р. Ташлик Черкаської обл.; 3 — веретінник, Гуцульщина, кінець XIX ст.

нічного веретена. Довжина дерев'яних веретен становила 33—36 см. Проте інколи дерев'яні веретена були настільки майстерно зроблені, що мало чим поступалися дорогим кістяним або металевим виробам. Їх золотили, деталі виготовляли на токарному верстаті, поверхню вкривали різьбленим. Так, у жіночому похованні, розкопаному поблизу м. Керч, знайдено веретено IV ст. до н. е. з деревини пальмового дерева (Сокольский 1971, с. 219). Кістяні та дерев'яні веретена часто фарбували в зелений або червоний колір. Етнографічні джерела також підтверджують існування традиції різьблення та фарбування поверхні веретен. У західних областях України до початку ХХ ст. використовувались дерев'яні різьблені веретена (рис. 2, 5).

Умілих прядль шанували; у грецьких містах навіть влаштовували змагання, аби визначити кращу з них. Під час таких змагань могли використовувати дорогі кістяні або металеві веретена (Скржинская 2000, с. 134). Можливо, саме ці вироби слугували нагородою переможниці.

Веретена майже завжди використовувалися з пряслицями, які підбирали індивідуально, залежно від розміру і ваги веретена. Пряслиця допомагали ниткам скручуватися сильно і рівномірно. За античної доби жінки користувалися керамічними, залізними, свинцевими, бронзовими та кам'яними пряслицями, які фахівці поділяють на 12 типів. Найбільшого поширення набули біконічні глиняні пряслиця зі зрізаною основою. Ці знаряддя виготовляли з грубої глини з домішками слюди та жорстви. Випал пряслиць був високоякісним, рівномірним, із досить високою щільністю кераміки. У порівнянні з дерев'яними веретенами, пряслиця були досить дорогими виробами (Гаврилюк 1987, с. 124).

Грецькі та скіфські жінки пряли нитку, в основному, з вовни овець та кіз і, у незначній кількості, з вовни інших тварин. Певну частину одягу гречанки виготовляли з льону, а скіф'янки — з коноплі. Різні типи веретен використовувалися для різного прядива. Кістяні та металеві веретена були призначені для роботи з високоякісною вовною, яку одержували від тварин різними способами: вичисували або збирали під час линяння, зрізали зі шкури забитої тварини, стригли. Найкращою була сировина від весняної стрижки овець. До початку ХХ ст. у народі говорили: «До Миколи (19 травня) не сій гречки, не стрижи овечки». Молодих тварин стригли в червні, і така вовна цінувалася дорожче. З тулуба вівці вовну знімали повністю (руно). Потім її мили, чесали, скубли. Заможні господині запрошували сусідок чесати та скубти вовну, і тоді з роботою можна було впоратися за один-два дні (Василенко 1900, с. 16).

Значно більше турботи вимагали льон та конопля. Зібрани рослини намочували (від чотирьох до чотирнадцяти днів), потім тіпали, а інколи ще й м'яли ногами та чесали. З підготовленої сировини робили кудель (розправлене тонким шаром, згорнуте та зв'язане волокно), яку прикріплювали до прядки.

Грецькі прядлі одержували нитку, витягуючи з куделі довге пасмо волокна лівою рукою, тоді як правиця скручувала його за допомогою швидкого обертання веретена. Вирівнювали нитку зубами, відкусуючи зайве. Пряли стоячи або сидячи. Найвірогідніше, такий спосіб прядіння побутував і в Скіфії (Гаврилюк 1987, с. 116). Щоб відтворити технологію прядіння за античної доби, було проведено науковий експеримент з використанням унікального бронзового веретена з музеїної колекції. З високоякісної овечої вовни зроблено кудель, до веретена підіbrane глиняне пряслице біконічної форми з колекції Національного музею історії України, хоча, можливо, на таких веретенах використовувалися пряслиця й інших типів, зроблені з різних матеріалів, зокрема зі свинцю. У колекції музею зберігається свинцеве біконічне пряслице (IV ст. до н. е.) діаметром 1,6 см, висотою 1 см та діаметром отвору 0,9 см, що надійшло з приватної

колекції С.М. Платонова (НМІУ, інв. № ткв. 11821/717; місце знахідки невідомо). На жаль, діаметр отвору пряслиця виявився більшим, ніж діаметр веретена, тому використати його в експерименті не було можливості. Складність підбору пряслиця полягала ще й у тому, що найбільший діаметр веретена припадав на середину виробу, а його нижній кінець закінчувався маленьким конусом значно меншого діаметру. Усі пряслиця умовно можна поділити на «низові» та «верхові». Зазвичай користувалися «низовими». «Верхові» використовувалися в тому випадку, коли нижній кінець веретена закінчувався «борідкою» — невеликим конусом.

Ми скористалися «верховим» пряслицем, яке, опинившись майже на середині веретена, одночасно виконувало функції і маховика для рівномірного скручування нитки, і затискача, роль якого на срібних веретенах належала навершям (рис. 3, 1). Пряслице могло розташуватися і значно нижче, майже біля самої «борідки», залежно від форми веретена. Тоді б нитка намотувалася вище пряслиця, яке б діяло як звичайне «низове», а для фіксації нитки на верхньому кінці веретена зав'язувалася бі петелька. Можна було прасти і без пряслиця, фіксуючи нитку петелькою, проте робота просувалася б дещо повільніше.

Щоб розпочати прядіння, потрібно без веретена скрутити нитку до 20 см довжиною, а потім намотати її на веретено. Можна скористатись і готовою ниткою. Ми взяли звичайну вовняну нитку, трохи підмотали її на веретено, з'єднали з куделею і почали витягувати пасма волокна лівою рукою, правицею обертаючи веретено. Таке веретено можна було пустити до підлоги, одночасно формуючи товщину нитки. Потім пряслице трохи підіймали і підмотували нитку. Нитка могла б і не пропускатися через пряслице, тоді за останнім залишалися функції маховичка, а нитка фіксувалася б петелькою. Схожі за конструкцією дерев'яні веретена були у вжитку й у ХХ ст. Так, у музеї зберегається одне з подібних веретен із с. Старосілля, що на Черкащині (рис. 2, 3) (НМІУ, інв. № Е-56). Верхній кінець цього веретена був відламаний, довжина виробу становила 11,5 см (загальна довжина могла сягати 20—22 см).

Нитка, виготовлена на бронзовому веретені, була досить тонкою та міцною. Її товщина дорівнювала одному міліметру. До проведення експерименту вважалося, що нитки, одержані на веретенах V—IV ст. до н. е., були 2—3 мм завтовшки (Гаврилюк 1987, с. 118). Звичайно, досвідчена майстриня могла виготовити і значно тоншу нитку. Так, у фондах Національного музею історії України зберегаються рештки вуздечкових наборів (VI—V ст. до н. е.), прошитих нитками, з розкопок курганів № 406, № 398, групи Г, здійснених О.О. Бобринським біля с. Журівка та біля р. Ташлик на Черкащині. Товщина ниток тут становила 0,5 мм, нитки дуже рівні, зеленувато-сірого кольору. Найкраще збереглися фрагменти шкря-

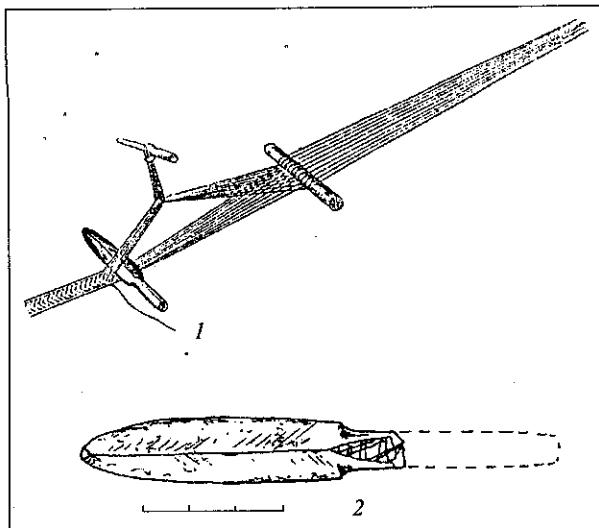

Рис. 4. Знаряддя для плетіння тасьми, поясів та стріочек: 1 — «Ткання на ниту» XIX ст.; 2 — кордик — кістяне знаряддя для прибивання нитки утка (IV ст. до н. е.), Ольвія, с. Парутине Миколаївської обл.

ної вузди, прошитої нитками з кургану № 73, що на лівому березі р. Ташлик. Тут нитка не лише скріплювала деталі вузди, але й виконувала декоративні функції (рис. 3, 2). Для декору була використана вовняна нитка, укладена в декілька шарів. Товстішою ниткою (1 мм), для міцності скрученою з двох тонких, був прошитий фрагмент вуздечки з кургану V ст. до н. е., що у Роменському районі Сумської обл. (НМІУ, інв. № Б41-585). Для грубішої вовни та для рослинного волокна звичай брали дерев'яні веретена. Такі веретена з «борідкою» або без неї широко використовувалися і в XIX, і у першій половині ХХ ст., а подекуди і зараз.

Одне з таких веретен з «борідкою» (Київщина, початок ХХ ст.) також брало участь в експерименті (рис. 2, 2). Це був звичайний дерев'яний стрижень довжиною 33 см, форма якого майже повністю повторювала форму бронзового веретена (V—IV ст. до н. е.). На таких веретенах прядлі взагалі працювали без пряслиць. Нижня частина веретена потовщувалася, кінець мав конічну форму, і ваги веретена було достатньо для рівномірного обертання. У цьому випадку конічне закінчення виконувало функції пряслиця. Таке веретено постійно тримали в правій руці, а нитку витягували левицею. Інколи, у разі потреби, користувалися «верховим» пряслицем.

Експеримент дозволив встановити вагу намотаних ниток (починка) на веретені, а також спосіб, яким починок знімали з веретена. Досвід показує, що навіть не дуже досвідчена прядля може напрясти починок протягом дня. При цьому вага останнього становитиме приблизно 50—100 г. З товстою ниткою робота йде швидше, але довжина ниток менша. Н.О. Гаврилюк вирахувала приблизну вагу починка — 115 г для вовни і 300 г

для рослинного волокна (Гаврилюк 1987, с. 124). Ці цифри видаються дещо завищеними. Вага починка могла коливатися залежно від розмірів веретена, проте з великим починком працювати дуже важко. Показово також, що шпуля механічної пряжки, відомої в Україні з XIX ст., також вміщувала приблизно 50—80 г ниток. До речі, за день на такій пряжці виготовляли 400 г вовни, на веретені — 60 г (Лебедєва 1956, с. 487).

Аби зняти готові нитки з веретена, в основному користувалися перемотуванням. Висловлювалася твердження, що починок можна зняти, знявши знизу пряслице. Проте не був врахований той факт, що нитка на веретені намотується дуже щільно, і зняти починок навіть з простого циліндричного або конічного стрижня важко. Що ж стосується розширених у нижній третині веретен, то звільнити їх від починку можна було тільки перемотавши нитку.

Наприкінці XIX ст. на Гуцульщині жінки перемотували нитку з веретена за допомогою спеціального пристрою — веретінника (рис. 3, 3) (Шухевич 1901, с. 149). Випрядені нитки намотували на мотовило у так званий півмоток (30 ниток), а потім перемотували в клубки (Василенко 1900, с. 21). Подібні пристрої могли використовуватися і за античної доби.

Для того, щоб зробити нитки міцнішими та товстішими, їх сукали. Сукання — це процес з'єднання кількох ниток в одну. Сукали нитки для шиття, плетіння, іноді для ткання. Сукання складалося з двох етапів: перший — таращення, тобто перемотування ниток з різних мотків в один, другим було власне сукання — скручування. Нитки сукали на веретенах з «верховими» пряслицями. Могли використовувати і звичайні веретена з великими «низовими» пряслицями. У XIX ст. користувалися спеціальним знаряддям для сукання ниток — скальном, яке складалося з круглої палички та дерев'яного коліщатка (Лебедєва 1956, с. 520). Такі знаряддя могли існувати і в давнину (рис. 2, 4). Можливо, великі пласкі пряслиця, зроблені зі стінок розбитого посуду використовували саме для сукання ниток (Высоцкая 1994, с. 42).

Таким чином, пряслиця, знайдені під час археологічних розкопок, можна розподілити на три великі групи ще й за функціональним призначенням: більшість застосовували під час прядіння; частину пряслиць, особливо ті, що мали маленький отвір, використовували як важелі для ткацького верстата і, нарешті, великі, пласкі пряслиця — для сукання ниток.

Із суканих ниток жінки плели тасьму, пояси, стрічки. Одним зі способів такого плетіння було «ткання на ниту» (рис. 4, 1). З одного боку основу кріпили до стінки, з другого — до пояса жінки. Від довжини основи залежала довжина виробу. Нитки основи поділяли на верхні та нижні. Між ними пропускали уток. Нитку утка прибивали рукою, ножем або спеціальним кістяним чи дерев'яним пристроям — кордиком, що нагадував великий дволопатевий наконечник стріли (Лебедєва 1956, с. 483). Подібний кістяний виріб знайдено в Ольвії у 1935 році при розкопках на території Нижнього міста (НМПУ, інв. № Б2-411, розкопки Л.М. Славіна). Довжина предмета становила 7 см, ширина — 1,4 см (рис. 4, 2). Його форма та розміри повністю відповідають кордикам, відомим з етнографічних джерел.

Жінки цінували й берегли свої веретена. Попри те, що у кожної господині їх було кілька, найчастіше використовувалося одне, найзручніше. Навіть зроблені з одного дерева, одного розміру та форми веретена могли по-різному виконувати свої функції. Якщо улюблене веретено ламалося, це сприймали як лихий знак. Дівчатка починали прясти дуже рано — з дев'яти-десяти років. Перша нитка, випрядена дівчинкою, дбайливо зберегалася матір'ю. Коли дівчина ставала нареченю, цю нитку зав'язували під сорочкою, і вона мала приносити їй щастя (Горленко, Боряк 1993, с. 63).

Прядіння тісно пов'язувалося з людською долею. У багатьох народів світу нитку долі люди випрядали богині долі. Греки називали їх Мойрами, римляни — Парками, давні скандинави — Норнами. Богині безперервно пряли людські долі. Якщо нитка обривалася або обрізувалася, закінчувалось і чиєсь життя — тому жінки ніколи не обрізували нитку під час прядіння. Пасмо волокна просто скручувалося, а для з'єднання з ниткою іншого мотка її скручували руками, трохи підмотуючи веретеном.

Незаперечна роль прядел та веретен і в поховальних обрядах. Можливо, веретена і клали у поховання саме з тим починком, з яким жінка завершила своє життя. Так, у склепі № 88 Усть-Альминського могильника (Крим) було знайдено дерев'яне веретено (І ст. до н. е.) із залишками вовняної нитки (Высотская 1994, с. 43). Тоді глибоко символічним стає звязок завершеного життя людини й обрваної нитки в руках богинь людської долі. Крім того, у більшості випадків у потойбічному світі на людину чекали ті самі заняття, що й за життя, а веретено, як уже зазначалося, було одним з найважливіших жіночих знарядь.

Василенко В.И. Прядение и ткачество в Зеньковском и Миргородском уездах // Очерки кустарных промыслов Полтавской губернии. — Полтава, 1900.

Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище и некрополь. — К., 1994.

Гаврилюк Н.А. Прядение у степных скіфов // Скифы Северного Причерноморья — К., 1987.

Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт степных скіфов. — К., 1989.

Горленко В., Боряк О. Ремесла і промисли // Українська минувщина. — К., 1993.

Лебедєва Н.И. Прядение и ткачество восточных славян // Восточнославянский этнографический сборник. — М., 1956.

- Максимова М.И.* Артюховский курган. — Л., 1979.
- Мезенцева I.B.* Вироби з кістки в колекції НМІУ з розкопок Ольвії 1935—1940 рр. // Ольвія та античний світ. — К., 2001.
- Радзієвська В.С.* Техніка прядіння у населення лісостепової Скіфії // Археологія. — 1979, № 32.
- Скряжинская М.В.* Будни и праздники Ольвии в IV—I вв до н. э. — СПб., 2000.
- Сокольский Н.И.* Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1971.
- Тереножкин А.И.* Скифский курган в г. Мелитополе // КСИА. — 1955, № 5.
- Фиалко Е.Е.* Костяные изделия из кургана Огуз // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987.
- Шухевич В.* Гуцульщина // Матеріали до українсько-руської етнольгії. — Львів, 1901.
- Яковенко Е.В.* «Скіпетр цариці» з Куль-Оби // Археологія. — 1973, № 11.

Одержано 05.05.2003

М.А. Стрельник, М.А. Хомчик

О ТЕХНОЛОГИИ ПРЯДЕНИЯ В АНТИЧНУЮ ЭПОХУ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

В статье дается характеристика веретен V—IV вв. до н. э. из собрания Национального музея истории Украины. Впервые было атрибутировано уникальное бронзовое веретено греческого типа. Значительное место отведено информации о проведении научного эксперимента по изготовлению нити на древних веретенах. Эксперимент позволил более точно установить способ прядения в античную эпоху, дал возможность уточнить вес нити на веретене (пochinka), выяснить, какой могла быть толщина нити, а также определить, каким образом нить снимали с веретена. Изучение этнографических параллелей позволило сделать выводы о функциональном назначении различных типов прядильщиков, а также о наличии специальных приспособлений, используемых при получении нити.

M.A. Strelnik, M.A. Homchik

TO THE SPINNING TECHNOLOGY IN THE ANCIENT PERIOD OF THE BLACK SEA NORTH REGION

The article characterizes the 5th—4th cc. BC spindles from the collection of the National Museum of History of Ukraine. For the first time a unique bronze spindle of Greek type was attributed. A scientific experiment on making thread using ancient spindles was featured. It enabled the author to define more clearly how the spinning was carried out in the ancient period and made possible to specify the weight of the thread on the spindle (*pochinka*), to find out the thickness of the thread, and also to figure out the way the thread was removed from the spindle. The study of ethnographic parallels allowed making conclusions regarding functional areas of different types of spindle whorls, as well as presence of special devices used for making thread.

С.А. Горбаненко

ЗЕМЛЕРОБСТВО ЖИТЕЛІВ ПОСЕЛЕНЬ ПОБЛИЗУ с. ВОЛИНЦЕВЕ

Стаття вводить до наукового обігу нові матеріали із землеробства слов'ян Лівобережжя Дніпра з подальшою інтерпретацією даних.

Досліджувані пам'ятки волинцевсько-роменського періоду, одна з яких стала еталонною пам'яткою культури, якій вона дала назву, здавна привертають увагу дослідників слов'яно-руських старожитностей. Пам'ятки знаходяться у Сумській обл. на р. Горн (притока р. Сейм), за 1,5 км на південний схід від села, на невисокому мису, що глибоко впадає в заплаву річки. Матеріали представлені во-

линцевськими (ур. Стан), роменськими та давньоруськими (ур. Курган) старожитностями.

На пам'ятках було знайдено знаряддя землеробства — наральники типів I А 3, I Б 1, I В 2, II В 2 (за класифікацією Ю.О. Краснова (Краснов 1987)) (Приймак 1990, с. 70; Сухобоков 1975, с. 94, рис. 53, 11; Фонди ІА НАНУ, 1966, інв. № 2589); мотичка (Сухобоков 1975, с. 94), черешковий серя сучасного типу та фрагмент серпа (Березовець 1953, с. 30; Юрен-

© С.А. ГОРБАНЕНКО, 2005

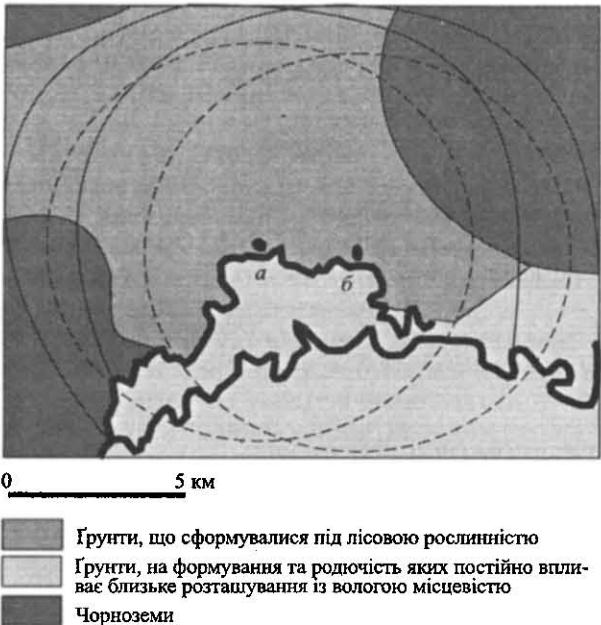

Рис. 1. Слов'янські пам'ятки поблизу с. Волинцеве на різних типах ґрунтів: а — ур. Курган, б — ур. Стан

ко, Сухобоков 1981/2а), фрагменти, що можуть бути частинами коси-горбуші (Юренко 1980/32а), фрагменти зернотерок (Березовець 1952, с. 247; Юренко 1980/32а, арк. 23; Юренко, Сухобоков 1981/2а, с. 2, 16, 23—25). Частково матеріал опубліковано; частково свідчення можна знайти у звітній документації та фондах Інституту археології НАН України.

Отже, даних цілком достатньо, щоб мати змогу оцінити технічні можливості давніх землеробів. Однак до останнього часу, окрім звичайного переліку вирощуваних культурних рослин (до речі, наявних у матеріалах всіх слов'янських археологічних культур), була відсутня інформація щодо продуктів землеробства. У зв'язку з цим видається цікавим питання щодо палеоетноботанічного спектра (ПБС) пам'ятки, визначення якого було проведено останнім часом¹.

Для характеристики землеробства використано запропоновану нами для городища Водяного схему аналізу матеріалу — характеристика природних умов; наведення знарядь землеробства; аналіз палеоетноботанічного спектра; узагальнення перерахованих свідчень (Колода, Горбаненко 2004).

Пам'ятки розташовані у вигідних для землеробства топографічних умовах — рельєф місцевості не має значних перепадів висот; характер рівнинний. Окрім того, картографування пам'ятки за методикою, впроваджуваною в Україні А.П. Томашевським (Моця, Томашевський

¹ Визначення відбитків зернівок та наукові консультації з цього приводу зроблено д-ром біол. наук, пров. наук. співроб. Г.О. Пашкевич. Матеріал підготовлено до публікації (Пашкевич, Горбаненко 2003).

1997, с. 28—34; Томашевский, Гавритухин 1992, с. 25—33), показало, що всі ґрунти навколо пам'яток могли бути використані для землеробських потреб (рис. 1). Незначні коливання клімату кінця I тис. н. е. (Безусько, Климанов 1987, с. 54—58) не могли радикальним чином вплинути на землеробство. Таким чином, природні умови сприяли заняттям сільським господарством.

Близько 15—20 % загальної площі потенційної ресурсної зони припадає на ґрунти заплави р. Горн. Ґрунти такого типу могли використовуватися з різною метою. Використання земель у заплавах рік було не лише традиційним, але й — найголовніше — доцільним. За мінімальних витрат зусиль на обробку ґрунту хлібороб одержував непогані результати. Як вважають дослідники, заплавні землі не мають потреби у відпочинку чи в будь-якому комплексі заходів для відновлення родючості, оскільки ці ґрунти щорічно поновлюються під час розливів рік (Краснов 1967, с. 20). Виходячи з цього, очевидно, що надзаплавні тераси і заплави рік можна використовувати протягом необмеженого часу.

Другий варіант використання таких ділянок, широко представлений у сільській місцевості і дотепер, — пасовиська для худоби та (або) для сінокосів.

Близько 30 % ґрунтів становлять черноземи. Фактично ці землі могли розорюватися нарівні з іншими типами ґрунтів. Використання черноземів вказує на введення перелогової системи або однієї з її прогресивніших різновидів — двопілля чи трипілля.

Приблизно половину всіх ґрунтів у потенційній ресурсній зоні пам'ятки становлять такі, що формувалися під лісовою рослинністю. Якщо до часу виникнення городища ліси не були зведені через потреби землеробства, то для освоєння цієї ділянки мешканцям поселення необхідно було займатися однією з форм підсічного землеробства.

На пам'ятках було знайдено чотири цілі наральники та один фрагмент робочої частини (таблиця; рис. 2, а, 1—5). Наконечники представлено різноманітними формами та типами:

Розміри наральників

№ *	Розміри (см)					Тип	
	довжина		ширина				
	загальна	втулки	леза	втулки	леза		
1	16,6	8	8,6	6,2	7	I A 3	
2	18,5	4,5	14	6,5	11	I B 2	
3	14	5	9	6	6,1	I B 1	
4	4	?	4	?	5	?	
5	17	7	9	5	8	II B 2	

* номери в таблиці відповідають позиціям на рис. 2, а.

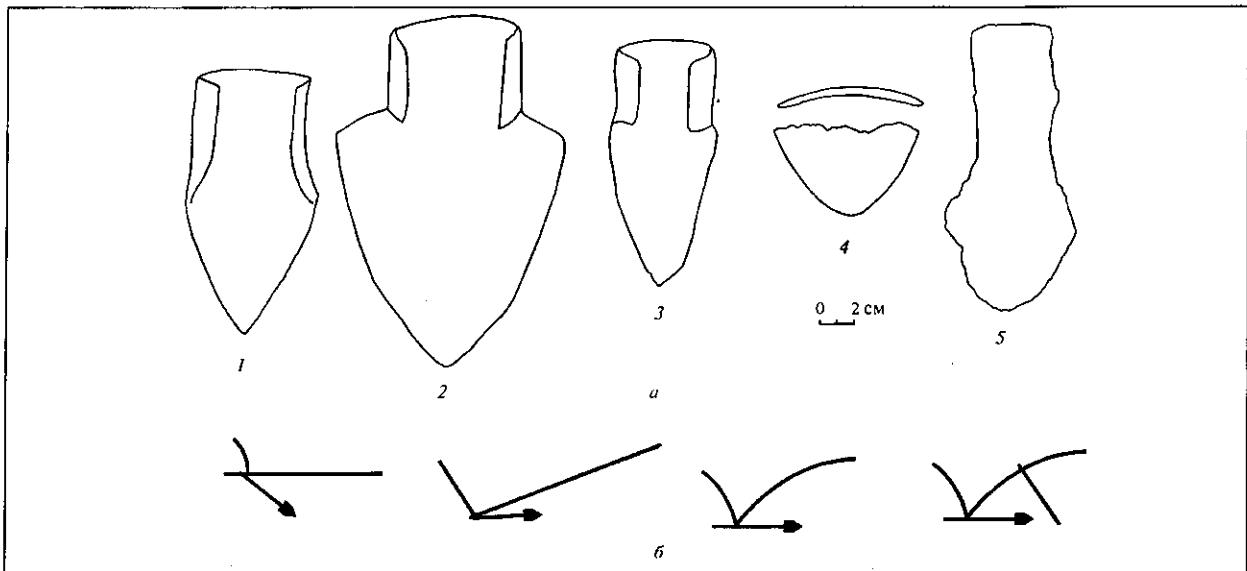

Рис. 2. Знаряддя для обробки ґрунту: а — наральники; б — можливі варіанти знарядь для обробки ґрунту (схематично)

I А 3, I Б 1, I В 2, II В 2. Їхні основні параметри подано в таблиці, тому кожен екземпляр окрім описуватиметься. Тут варто лише зауважити, що такі форми могли використовуватися на найрізноманітніших знаряддях для обробки ґрунту — від найпримітивніших до знарядь плужного типу (рис. 2, б).

У волинецько-роменський період наральники набувають широкого розповсюдження. Наконечники відомі з таких волинецько-роменських пам'яток, як Битиця, Новотроїцьке, Водяне та Глухів (Сухобоков 1975, с. 94, рис. 53, 11; Сухобоков, Горбаненко 2001, с. 36—37; Ляпушкін 1958, с. 16; Колода, Горбаненко 2004, рис. 2, 1—2; Приймак 1990, с. 69—72). Аналогії таких наконечників на знаряддя обробітку ґрунту відомі зі слов'янських пам'яток Правобережжя (Славяне 1990, с. 291—292) і салтівської культури (Михеев 1985, с. 16—23).

Також було знайдено знаряддя для вторинної обробки ґрунту — мотичку (рис. 3, 1). Вона виготовлена з прямокутного шматка заліза та мала такі розміри: загальна довжина — 13 см, довжина леза — 7 см, ширина робочої частини — 7,2 см, втулки — 3,5 см. У цілому, за своїми формами та пропорціями мотичка не відрізняється від широко розповсюджених аналогів. Відносно інтерпретації цих знарядь як землеробських у науковій літературі існує дві точки зору, що є взаємодоповнюючими. С.О. Плетньовою було висловлене обґрунтоване припущення про застосування мотик під час земляних робіт — для «видобування» ями (Плетнєва 1989, с. 91—93). Слід підкреслити, що на слов'янських пам'ятках мотички було знайдено на городищах та селищах, а отже, використовували їх інакше — можливо, ними робили ями, що не виключає їхнього застосування і в землеробстві.

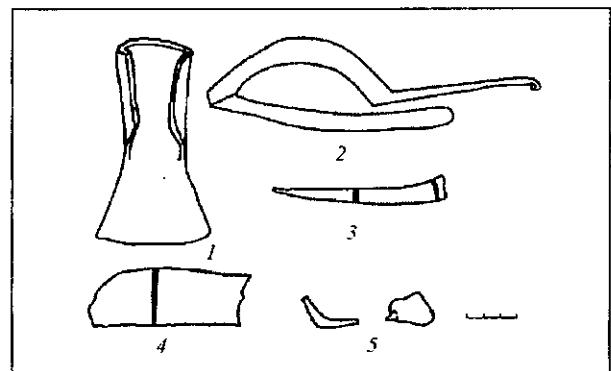

Рис. 3. Знаряддя землеробства: 1 — мотичка; 2—3 — серпи; 4—5 — фрагменти кіс-горбуш

Станом на теперішній час на території Лівобережжя Дніпра мотичок нараховується близько 20 екземплярів. Вони були зроблені із суцільного прямокутного шматка заліза й аналогічні за своєю будовою: мають овальну в перетині втулку та підтрикутну форму леза. Втулку було утворено завдяки згинанню кінців всередину. За допомогою втулки мотички прикріплювалися до перпендикулярно відігнутого від руків'я суку. На підтвердження існування саме такої форми кріплення можна навести матеріали із Дмитрівського могильника, у катакомбах якого знайдено мотички з фрагментарно вцілілими руків'ями (Плетнєва 1989, рис. 46; 2000, рис. 12).

Слід також зазначити, що відносно аналогічних знарядь землеробства в матеріалах черняхівської культури Б.В. Магомедовим було висловлено припущення про можливе використання мотик для обробки невеликих ділянок під город (Магомедов 1987, с. 63), що також може бути справедливим щодо часу волинецько-роменських старожитностей.

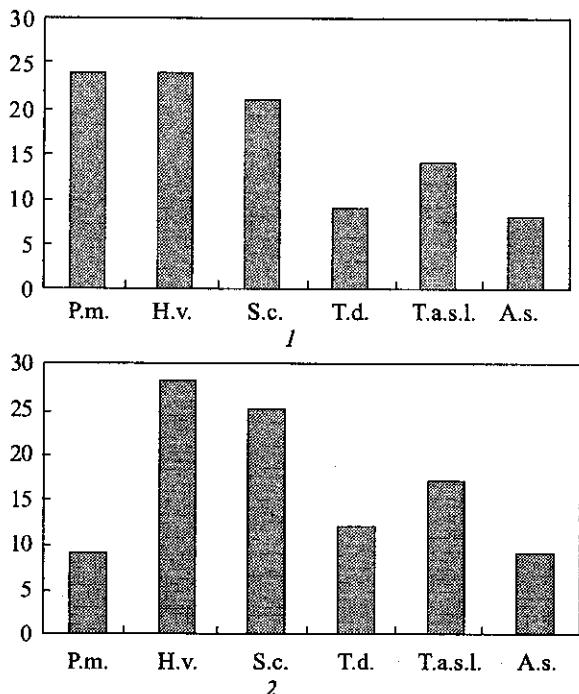

Рис. 4. Палеоетноботанічний спектр: 1 — за кількістю зернівок; 2 — за об'ємом. Р.м. — *Panicum miliaceum*; Н.в. — *Hordeum vulgare*; С.с. — *Secale cereale*; Т.д. — *Triticum dicoccum*; Т.а.с.л. — *Triticum aestivum s.l.*; А.с. — *Avena sativa*

Серед матеріалів є один уцілілий серп та чешкове руків'я серпа (рис. 3, 2, 3). Серпи з пам'яток поблизу с. Волинцеве мають аналоги серед матеріалів, хронологічно близьких до волинцевських та роменських пам'яток лісостепової смуги України (Ляпушкін 1958, с. 16, 321—323; Довженок 1961, с. 58—70; Баран та ін. 1991, с. 94; Сухобоков, Горбаненко 2001, с. 38—40; Пашкевич, Петрашенко 1982, с. 58—59 тощо); зустрічаються такі серпи і в матеріалах салтівської культури (Михеев 1985, с. 27—28). Археологічні дані свідчать, що, остаточно сформувавшись у VIII—Х ст., «прогресивна» форма стає єдиною за часів Київської Русі (Левашова 1956, с. 60 та ін.).

Було знайдено також два фрагменти, імовірно, кіс-горбуш (рис. 3, 4, 5). Фрагменти маловідмінні і не можуть дати повної уяви про ці знаряддя. Один з фрагментів (леза) мав ширину близько 4 см — цілком характерну для означеніх знарядь. Інший фрагмент належав до кріплення. На ньому є гачок для чіткішої фіксації знаряддя на держакові. Власне, виявлені матеріали лише дозволяють стверджувати використання кіс-горбуш жителями цих пам'яток. Однак широко розповсюджені на слов'янських пам'ятках та відомі в науковій літературі матеріали (Ляпушкін 1958, с. 16, 145; Сухобоков 1992, с. 190; Сухобоков, Горбаненко 2001, с. 40) із впевненістю дозволяють констатувати загалом стандартну форму таких знарядь землеробства — ширина леза коли-

вається в межах 3—4 см, його довжина — від 25 до 40 см; загальна довжина становить 35—36 см; кут між кріпленням та лінією леза досить сталий і коливається у межах 130—140°. Не викликає сумніву також традиційність використання цих знарядь — в основному для заготівлі сіна; можливо, для збирання врожаю збіжжя з тугими колосками (ячмінь плівчастий, просо).

Окрім вивчення знарядь для обробки ґрунту, також було проведено дослідження палеоетноботанічного спектра пам'ятки. При підготовці роботи використані всі матеріали з пам'яток поблизу с. Волинцеве, що зберігаються у фондах ІА НАН України. Було обстежено весь керамічний комплекс пам'ятки з метою зняття відбитків зернівок культурних рослин. Загалом, кераміка волинцевсько-роменського періоду з пам'яток поблизу с. Волинцеве за своїм механічним складом мало чим відрізняється від хронологічно близьких аналогів — у тісті наявні домішки піску, подрібненого каміння та шамоту. Кераміка давньоруського часу відрізняється складом тіста — глина добре вимучена, майже не містить домішок, у тому числі органічних. У зв'язку з чим вважаємо за можливе отримане ПБС віднести до матеріалів волинцевсько-роменського часу.

Під час обстеження керамічного комплексу зазначені пам'яток виявлено 76 відбитків зернівок різноманітних злакових культур — проса (18), пшениці голозерної (11) та плівчастої (7), жита (16), ячменю плівчастого (18), вівса (6), а також 3 відбитки бур'яну, імовірно бромусу (стоколосу). Такий загальний набір палеоетноботанічних матеріалів зафіксовано на всіх слов'янських пам'ятках.

Відбитки зернівок проса (*Panicum miliaceum*). Для того, щоб уникнути статистичної похибки під час розрахунків ПБС зернових, враховано лише ту частину відбитків, що виявлені на тілі кераміки (на стінках чи в зламах). Неврахованими залишилися всі відбитки на днищах горщиків (понад 30). У співвідношенні за кількістю просо складає 24 % (рис. 4, 1) і посідає, разом з ячменем плівчастим, перше місце. При перерахунку ПБС для отримання об'ємної частки (яка відображає вживання в їжу та є набагато близчкою до об'єму вирощування) частка проса склала 9 % (рис. 4, 2).

Ячмінь плівчастий (*Hordeum vulgare*). Було зафіксовано 18 відбитків зернівок. Кількість ячменю, як і проса, складає 24 % (рис. 4, 1). Вірогідно, реальна частка ячменю плівчастого в ПБС, враховуючи різницю у розмірах, могла складати 28 % (рис. 4, 2).

Відбитки жита (*Secale cereale*) зафіксовані у 16 випадках, що становить 21 % від загальної кількості відбитків (рис. 4, 1). За співвідношеннем об'єму жито становить 25 % і в ПБС Волинцевських пам'яток посідає друге місце (рис. 4, 2).

Пшениця плівчаста двозернянка (*Triticum dicoccum*). 7 відбитків пшениці, що за морфологічними ознаками була визначена як двозернянка, за кількістю складає 9 % (рис. 4, 1). Об'ємна частка відповідає 12 % (рис. 4, 2).

Пшениця голозерна (*Triticum aestivum s.l.*). Зафіковано 11 відбитків (рис. 4, 2), що за об'ємом зернівок становить 17 %.

Овес посівний (*Avena sativa*)². Зафіковано шість відбитків на кераміці, або 8 % від загальної кількості відбитків (рис. 4, 1). Власне, зернівки вівса трапляються на слов'янських пам'ятках нечасто та у невеликій кількості. Тому доволі складно визначити, наскільки важливим було вирощування вівса у другій половині I тис. н. е. У даному випадку його об'ємна частка становить близько 9 % (рис. 4, 2).

Зафіковано три відбитки зернівок бромусу (*Bromus sp.*). Існування відбитків зернівок бур'яну серед відбитків зернівок культурних рослин свідчить про використання під поля староораних земель. Можливо, слід говорити про якусь із форм перелогу.

Усі знайдені культурні рослини могли вживатися в їжі як різноманітні каші, а також для виготовлення хліба. Солому могли використовувати для зимової годівлі тварин та в побуті.

Дослідження відбитків культурних рослин на кераміці (літописна Лтава (Пашкевич, Горбаненко 2002, с. 134—139), Опішнянське городище (Пашкевич, Горбаненко 2002—2003, с. 161—163)) у цілому дають подібні показники співвідношень ПБС зернових. Така схожість ПБС зазначеніх пам'яток волинцевсько-роменського періоду вказує на доволі сталі традиції землеробства. Це дає можливість застосувати висновки щодо ПБС літописної Лтави та Опішнянського городища (Пашкевич, Горбаненко 2002, с. 136—137) до описаного матеріалу.

Якщо досі важко впевнено говорити про уніфікацію цієї галузі сільського господарства на всій території розповсюдження археологічної культури, можна дійти висновку, що в лісостеповій частині ареалу розповсюдження волинцевсько-роменських пам'яток (до яких належать усі три згадувані пам'ятки) землеробство було доволі уніфікованим. Про це ж свідчать знахідки аналогічних між собою знарядь землеробства, широко відомих з багатьох пам'яток цього самого періоду.

Це твердження добре узгоджується із загальною тенденцією розвитку зернового господарства, що прослідовується на широкому матеріалі кінця I — початку II тис. н. е. (Пашкевич 1990, с. 182—184; 1993, с. 87—91). Можна констату-

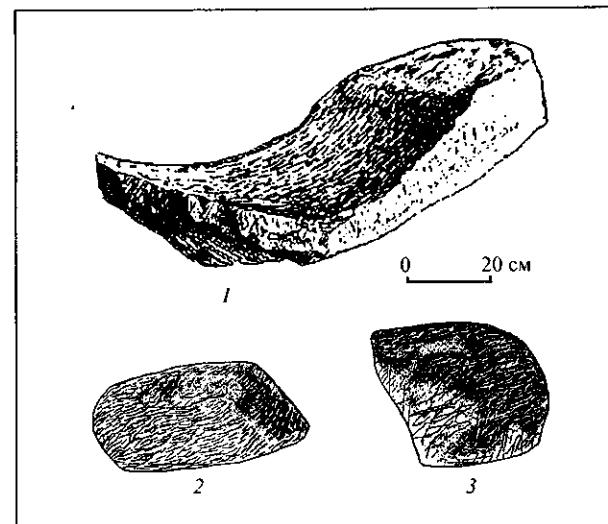

Рис. 5. Зернотерки

вати, що в останній чверті I тис. н. е. йде поступове збільшення частки жита на фоні зменшення ячменю плівчастого, що підтверджується їхнім співвідношенням в розглянутих нами матеріалах.

Ячмінь та просо відомі з матеріалів території України як одні з найдавніших «хлібів». Вони посідали провідні позиції приблизно до третьої чверті I тис. н. е., що загалом підтверджується матеріалами пеньківської культури (Пашкевич 1991, с. 39). Згодом просо втрачає своє центральне значення; ячмінь і пшениця двозернянка як основні вирощувані культури протягом кінця I — початку II тис. поступово витісняються врожайнішими зерновими — житом та пшеницею голозерною. Така тенденція побічно свідчить та-кож про якіснішу, ніж у попередні часи, обробку ґрунту.

З матеріалів означених пам'яток відомі також знаряддя для переробки врожаю, представлені зернотерками (рис. 5). Донедавна питання про застосування слов'янами зернотерок ставилося під сумнів. Однак доволі значна кількість пам'яток, серед матеріалів яких, окрім жорен, знайдено також і зернотерки (Сухобоков, Юрченко 1995, с. 27; Березовець 1952, с. 247; Сухобоков, Горбаненко 2002, с. 79—88; Колода, Горбаненко 2004; Горбаненко 2002а, с. 70—71) (не менше п'яти на противагу десяти зі знахідками жорен) дозволяє із впевненістю говорити про використання зернотерок для виготовлення продуктів харчування. Цілком логічно припустити використання зернотерок для задоволення щоденних незначних потреб сім'ї у крупі, тоді як легкі ручні ротаційні жорна могли використовуватись для значних пе-реробок продуктів землеробства на борошно. Тому можна стверджувати, що зернотерки використовували паралельно із жорнами (Горбаненко 2002, с. 120—126). До того ж, серед досліджених нами матеріалів жорна взагалі невідомі.

² За відбитками неможливо точно сказати, був це овес посівний чи якийсь інший вид, але обвуглені матеріали із синхронних поселень свідчать про наявність саме вівса посівного.

Таким чином, отримані дані переконливо свідчать про те, що жителі поселень в ур. Стан та ур. Курган займалися землеробством на високому рівні. Для землеробських потреб могли використовуватись ґрунти трьох типів. Однак у потенційній ресурсній зоні переважаючими типами були ділянки, що знаходилися під лісовою рослинністю, — власне, пам'ятки також розташовані на цих ґрунтах. Такі землі становили не менше половини ресурсної зони, що вказує на необхідність використання на початковому етапі підсічної форми землеробства або зведення лісової рослинності у землеробських потребах. Наявність вузьколопатевих наральників підтверджує думку про використання підсічної системи землекористування. Разом із тим, знахідки деталей знаряддя під

ного типу, яке краще було використовувати на чистих ділянках, а не на згарищах, та ПБС пам'ятки свідчать про те, що така форма землеробства не могла бути панівною. Отже, вона використовувалась для розширення посівних площ на початковому етапі освоєння території, після чого звільнені від лісу ділянки були задіяні під переліг. Свідчення щодо скорочення лісів наприкінці I тис. н. е. (Гринчук, Заклинская 1984, с. 89, 90), що інтерпретуються дослідниками саме як факт розширення посівних площ (Беляєва, Відейко 1993, с. 32), цілком узгоджуються з висловленим припущенням. З цього приводу цікаво також відзначити, що аналогічні висновки зроблено в результаті дослідження землеробства жителів городища Водяне (Колода, Горбаненко 2004), що розташоване в іншому регіоні, але належить до того самого періоду.

- Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. — К., 1991.*
- Безусько Л.Г., Климанов В.А. Клімат і рослинність рівнинної частини західної УРСР у пізньопісляльводовиків'я // УБЖ. — 1987, Т. 43, № 3.*
- Березовець Д.Т. Дослідження на території Путівльського району Сумської обл. // АП Української РСР. — 1952, № 3.*
- Березовець Д.Т. До питання про літописних сіверян // Археологія. — 1953, № 8.*
- Беляєва С.О., Відейко М.Ю. Відтворення господарства в Лісостепові (історія і екологія). — К., 1993.*
- Горбаненко С.А. Зернотерки волинцевсько-роменського періоду // Археологія. — 2002, № 3.*
- Горбаненко С.А. Про землеробство жителів городища Мохнач (роменська культура) // Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали Міжнар. наук. конф. — Луганськ, 2002а.*
- Гринчук В.П., Заклинская Е.Д. Анализ ископаемой пыльцы и спор и его применение в палеографии. — М., 1984.*
- Довженок В.Й. Землеробство давньої Русі до XIII ст. — К., 1961.*
- Колода В.В., Горбаненко С.А. Про землеробство жителів городища Водяне на Харківщині // Археологія. — 2004, № 3.*
- Краснов Ю.А. О системе и технике раннего земледелия в лесной полосе Восточной Европы // СА. — 1967, № 1.*
- Краснов Ю.А. Пахотные орудия Волжской Болгарии // КСИА. — 1986, № 183.*
- Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987.*
- Левашова В.П. Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни // Тр. ГИМ. — 1956, № 32.*
- Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА. — 1958, № 74.*
- Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987.*
- Михеев В.К. Подонье в составе хазарского каганата. — Харьков, 1985.*
- Моця О.П., Томашевський А.П. Просторові та еколо-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автунічі // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., 1997. — № 1.*
- Пашкевич Г.А. Изменения в системе зернового хозяйства Древней Руси (время, причины, следствия) // Тез. докл. историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.». — Чернигов, 1990.*
- Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Древняя Русь. Каталог II. — К., 1991.*
- Пашкевич Г.О. Зміни в системі зернового господарства Давньої Русі (час, причини та наслідки) // Старожитності Південної Русі. — Чернігів, 1993.*
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Палеоэтноботанічний спектр лізньороменського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці) // АЛЛУ. — Полтава, 2002, № 1.*
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Відбитки зернівок культурних рослин на кераміці Опішнянського городища // АЛЛУ. — Полтава, 2002—2003, № 1/2.*
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Палеоэтноботанічний спектр пам'яток поблизу с. Волинцеве // АЛЛУ. — Полтава, 2003, № 2.*
- Пашкевич Г.О., Петрашенко В.А. Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї в VIII—Х ст. // Археологія. — 1982, № 41.*
- Плетнєва С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.*
- Плетнєва С.А. Очерки хазарской археологии. — М., 2000.*
- Приймак В.В. Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII—Х вв. // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990.*

- Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990.
- Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). — К., 1975.
- Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (За матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.). — К., 1992.
- Сухобоков О.В., Горбаненко С.А. Комплекс землеробських знарядь з городища Битиця-1 // АЛЛУ. — Полтава, 2001, № 2.
- Сухобоков О.В., Горбаненко С.А. Знаряддя переробки врожаю з городища Битиця-І // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. — Переяслав-Хмельницький, 2002, Вип. 13.
- Сухобоков О.В., Юрченко С.П. Опошнянское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.). — Полтава, 1995.
- Томашевский А.П., Гаврилюхин И.О. Славянское поселение Тетеревка-1. — К., 1992.
- Юренко С.П. Отчет о работе Волынцевского отряда Левобережной Днепровской Славяно-Русской экспедиции Института археологии АН УССР в 1980 году // НА ИА НАН Украины, 1980/32а.
- Юренко С.П., Сухобоков О.В. Отчет о работе Волынцевского раннеславянского отряда Левобережной Славяно-Русской экспедиции в 1981 году // НА ИА НАН Украины, 1981/2а.

Одержано 11.10.2004

C.A. Горбаненко

ЗЕМЛЕДЕЛИЕ ЖИТЕЛЕЙ ПОСЕЛЕНИЙ У с. ВОЛЫНЦЕВО

В статье собраны все имеющиеся на сегодняшний день сведения об уровне земледелия, засвидетельствованных для славянских поселений у с. Волынцево накануне образования Киевской Руси. Проанализированы орудия земледелия, а также расположение памятника на грунтах и палеоэтноботанический спектр. С некоторой долей вероятности можно сказать, что данные указывают на применение подсеки в начальный период освоения территории в качестве расширения полей. Вместе с тем, наличие широколезвийных наральников дает все основания констатировать активное введение перелоговой системы.

S.A. Gorbanenko

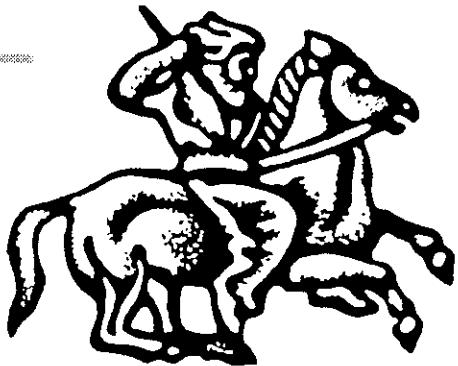
AGRICULTURE AT THE SETTLEMENTS NEAR THE VILLAGE OF VOLYNTSEVE

The article combines all the data available concerning agricultural level of the Slavs having lived in the settlements near the village of Volyntseve on the eve of formation of the Kievan Rus'. The agricultural tools were analyzed, as well as the location of the monument with regards to soils and paleoethnobotanical aspects. With certain degree of probability these data indicate the slash method of widening the fields during the initial period of land development. At the same time the presence of wide-bladed tips enables ground to state that land rotation system was being introduced actively.

Нові відкриття і знахідки

С.П. Смольянінова

ЛІВАРНІ ФОРМИ З ТІРИ

Статтю присвячено аналізу знайдених у Tipi останніми роками ливарних форм, які виготовлено з ручок родоських амфор, керамід та каменю. Більшість форм призначалось для відливки прикрас і є свідченням добре налагодженої обробки кольорових металів та масового виготовлення ювелірних виробів у Tipi.

Розкопками останніх років у Tipi виявлено близько 20 стулок форм для відливки металевих виробів та виготовлення керамічних виробів, більшість з яких не опубліковано. Статтю присвячено формам, знайденим за останні п'ять років роботи Білгород-Тірської експедиції, та декільком формам, що походять з розкопок 1970—1980 рр. і зберігаються в Одеському археологічному музеї. Аналіз виробів, що виготовлялися за допомогою цих форм, як і матеріал самих форм та техніка їхнього виготовлення, дають змогу реконструювати місцеве ремісниче виробництво. Матеріалом, якому віддавали перевагу ремісники для виготовлення ливарних форм, є ручки і стінки родоських амфор. Меншою мірою — фрагменти керамід і камінь. Глинена форма лише одна і була призначена для виготовлення щитка світильника.

1. Стулка ливарної форми зі стінки родоської амфори округлої форми для виготовлення двох браслетів (БТЕ-02, с. 58, інв. № 445). Діаметр форми 8,6 см, товщина — 0,6—1,2 см. Зовнішня поверхня черепка рівно зашліфована, внутрішня вигнута і має сліди гончарного круга. На зашліфованій поверхні вирізані негативи браслетів у вигляді зімкнутих концентричних кілець, круглих у перетині (рис. 1, 1). Діаметр більшого 7,6 см, товщина — 0,5 см. Браслет має потрійне повторення одного й того ж орнаменту — композиції з двох розташованих одна проти одної опуклих крапок діаметром 1,5 мм, від яких симетрично по обидва боки зроблені V-подібні насічки гострими кутами назустріч одна одній, обмежені перпендикулярними рубчиками. Відтинки браслета між ними прикрашено скісними опуклими рубчиками, згрупованими в кількості 15, 17 і 18.

Негатив меншого браслета має діаметр 6 см і товщину обода 0,4 см. Цей браслет також роз-

поділений на три відтинки орнаментом, що повторюється, у вигляді подвійних намистин діаметром 0,4 см, які обмежені з обох боків двома горизонтальними рубчиками. Намистини, що розташовані по контуру браслета, мають біконічну форму, а намистини, які ледь виступають за зовнішній контур, округлої форми. Від негативу меншого браслета крізь більший до краю цієї половини форми проходить жолобинка ливника завширшки 0,2 см. У центрі форми просвердлено чотири отвори, з яких лише один наскрізний (діаметр 0,8 см), що правив для скріplення стулок форми. Два інші отвори діаметром 0,6 см та завглишки 0,8 і 0,9 см — відповідно, для штифтів. Четвертий отвір у центрі форми діаметром і завглишки 0,3 см, певно, використовували для розмітки.

Форми для виготовлення подібних браслетів відомі в Ольвії. Вони також виконані зі стінок амфор і керамід, мають округлу або прямокутну форму. Браслети, виготовлені в ольвійських формах, так само, як і в Tipi, орнаментовані по всюму полю чи на окремих ділянках скісними або прямими рубчиками (Фурманська 1958, с. 47, 48, Табл. IV, 1, 2, 4; Kolkowna 1978, р. 72—73, Abb. 49—52; Лейпунська 1984, с. 71—72, Рис. 8). Єдиною відмінною рисою є наявність потрійного повторення подвійних опуклих крапок та подвійних намистин у тірських формах. В Ольвії за матеріалом, що їх супроводжував, знахідки таких форм датуються елліністичним часом. До того ж часу належить і тірська форма для відливки браслетів. Вона знайдена на підлозі в приміщенні № 787 елліністичного часу.

2. Стулка форми з білого м'якого каменю типу карбонатизованого аргіліту — кальцитово-го мергелю, за визначенням В.Ф. Петруня (БТЕ-01, с. 22, інв. № 87), кругла у плані, двобічна. Її поверхня була зашліфована з обох боків та з торця, останній у кількох місцях згодом був оббитий. Діаметр її 12,5 см, товщина 2 см. На одному боці

стулки — негатив браслета у вигляді кола діаметром 8,8 см за зовнішнім контуром, круглий у перетині, завтовшки 0,4 см (рис. 2). Браслет орнаментовано групами скісних рубчиків, «бантиков» та опуклих крапок без певної системи. Від зовнішнього контуру браслета відходить ливник завширшки 0,5 см і завглибшки 0,2 см, що розширяється до краю стулки до 0,8 см.

На зворотному боці стулки негативи двох виробів — круглих бляшок. Більша за розміром — конічної форми з плоским обідком. Діаметр бляшки 2,6 см, висота 1,5 см, ширина обідка 0,3 см. Негатив другої бляшки розміщено на відстані 1,3 см від першої. Бляшка опукло-сферичної форми без обідка. Її діаметр 1,4 см, висота 0,6 см. Ливники в обох бляшок відсутні. Стулка має два циліндричні наскрізні отвори для штифтів діаметром 0,5 см, розташованих біля краю. Один з них — на куті зламу.

Опуклі бляшки конічної або півсферичної форми з обідком чи без нього традиційно відносяться до прикрас кінської вуздечки (Капошина

1956, с. 177; Фурманська 1958, с. 45). Formи для відливки подібних бляшок знайдено в Ольвії. Forma походить з елліністичного приміщення № 674, знайдена під підлогою. Вона була використана як кришка на посудині з жертовною їжею. Умови знахідки дають змогу зарахувати її до кінця IV — першої половини III ст. до н. е.

3. Фрагмент стулки ливарної форми з ручки родоської амфори, яка розпиляна вздовж і зашліфована по розпилу (БТЕ-02, с. 20, інв. № 93). Зворотний бік і кінці форми сколоті. Довжина частини, що збереглася, — 6,6 см, ширина — 3 см, товщина — 1,5 см. На зашліфованій поверхні вирізані негативи пари сережок у вигляді голівок міфічних тварин на тонких круглих у перетині стрижнях, загострених на кінцях (рис. 1, 2). Негативи сережок розташовані симетрично, ливник завширшки 0,2 см з'єднує їх у потиличних частинах голів. Два ливники відходять угору від краю голівок до верхнього кінця форми. Важко визначити, яким саме тваринам належать голівки, можливо, це дуже стилізовані грифони з роз-

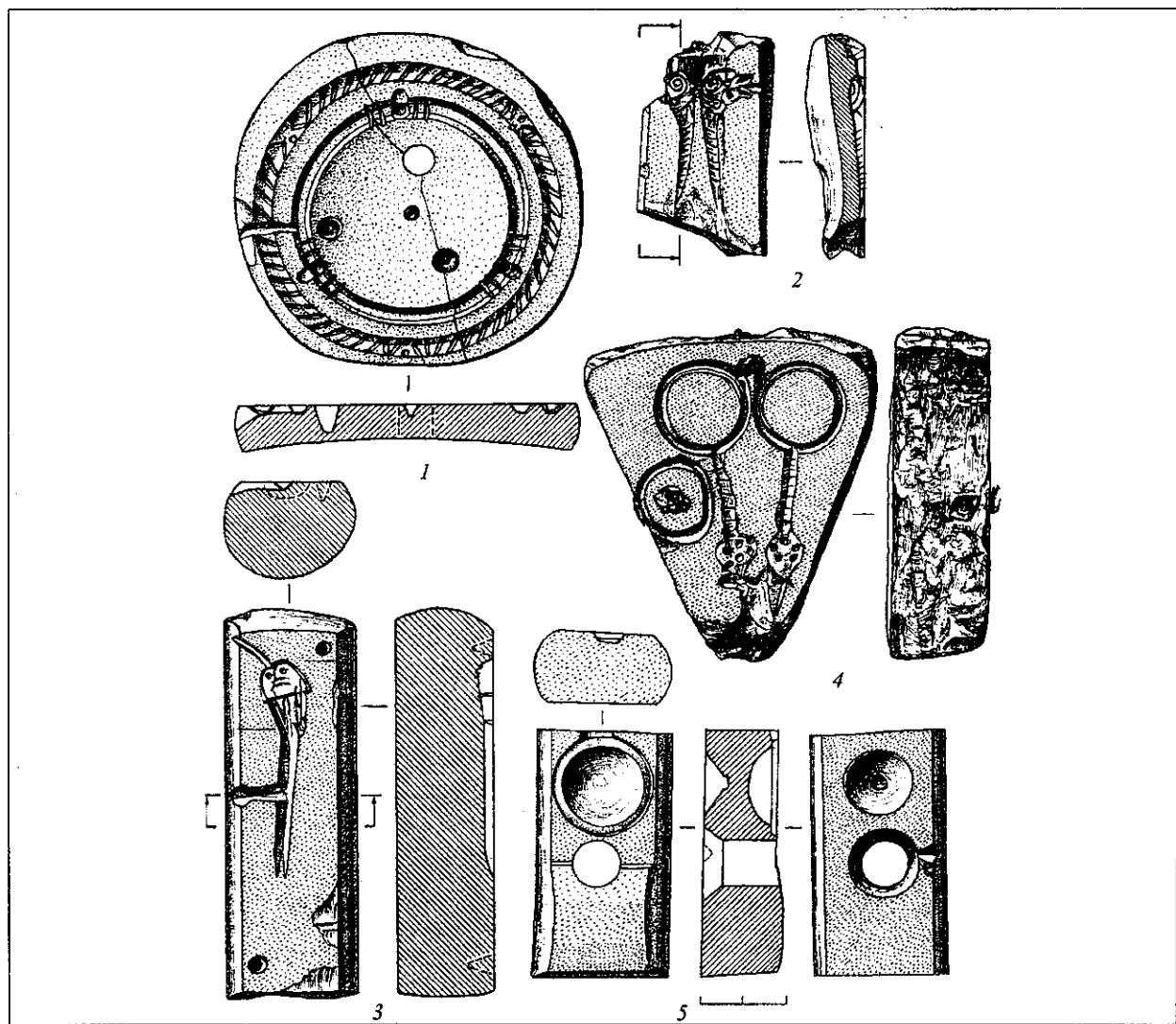

Рис. 1. Керамічні та кам'яні ливарні форми для браслетів, сережок, кілець і бляшок (1—5)

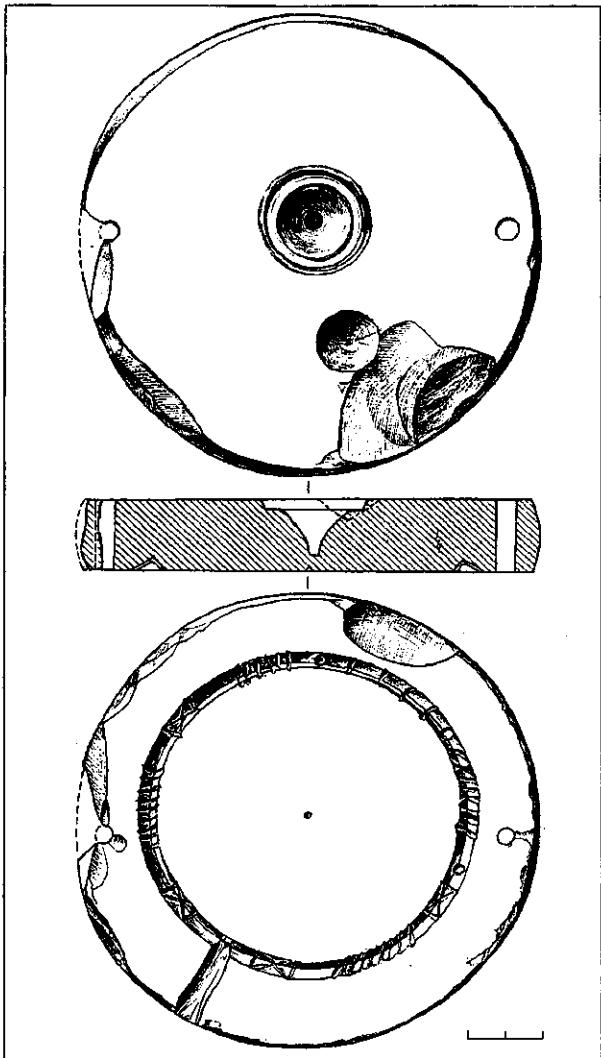

Рис. 2. Кам'яна ливарна форма для браслетів і бляшок

критим дзьобом та висунутим язиком. Частина форми з дзьобом одного з грифонів зламана. Голови грифонів прикрашені опуклим S-подібним орнаментом, на ший — комірець з опуклим зигзагоподібним візерунком. Стрижні сережок орнаментовано скісними рубчиками, причому їхня кількість на обох сережках не збігається. Н.О. Лейпунська відзначає, що в ранній час стрижні сережок робили з крученої дроту, а у IV ст. до н. е. вони замінюються на суцільні з насічками (Лейпунська 1984, с. 71).

Форми для відливки подібних сережок зі стрижнів, що закінчуються голівками тварин (лева, коня, рисі, грифона, дельфіна, змії), та самі сережки, відлиті в таких формах, були знайдені в Ольвії (Фурманська 1958, с. 49—51, Табл. V; Лейпунська 1984, с. 69—71, Рис. 1—5). Тут вони датовані IV—II ст. до н. е. Зазначимо лише, що всі форми в Ольвії мають негативи одного виробу, в Тірі ж — пари. Форма знайдена у пізньоелліністичному шарі над елліністичним підвалом № 787.

4. Ступка ливарної форми з ручкою родоської амфори, розпиляна та оббита з двох кінців (БТЕ-00, с. 63, інв. № 194). Кінці недбало загладжені. Розпиляна поверхня зашліфована. Розміри ступки: довжина — 10 см, ширина — 3,3 см, товщина — 2,3 см. Форма виготовлена для відливки сережки у вигляді круглого стрижня, який закінчується антропоморфною голівкою та загострений на другому кінці (рис. 1, 3). Голівка має вирячені очі та товсті губи. Нижче голівки розташований рельєфний трикутник, вершина якого опущена донизу, з опуклими вертикальними рубчиками. Розмір зображення — 1,9 см завдовжки, 1,1 см завширшки. Глибина зображення 0,4 см. Можливо, такі сережки слугували апотропеєм.

Перпендикулярно до лівого краю форми відходить ливник до стрижня сережки завширшки 0,3 см, вужчий канал (завширшки 0,2 см) від верху зображення також відходить до краю ступки. Форма має два циліндричні отвори, розташовані біля двох кінців по діагоналі. Діаметр одного з них 0,4 см, глибина 0,5 см, другого — 0,5 і 0,7 см відповідно. Форма знайдена в елліністичному приміщенні № 674.

5. Ступка кам'яної підтрикутної у плані форми для відливки пари сережок та кільца (БТЕ-01, с. 26, інв. № 194). Матеріалом для форми правив зеленкувато-сірий слабкозапіскований алевроліт. Робоча поверхня ступки гладенька, зашліфована, зворотний бік та бічні грані не оброблені. Довжина форми 7,8 см, ширина за основою трикутника 7,3, товщина 2,4 см. Вершина трикутника оббита. Сережки у вигляді замкнених кілець діаметром 2,3 см за зовнішнім контуром та товщиною 0,2 см, від яких відходять стриженьки з поперечними опуклими рубчиками, що закінчуються виноградними гронами (рис. 1, 4). Сережки не ідентичні: різняться довжиною стриженьків-підвісок, кількістю рубчиків на них, а також кількістю та розташуванням бубок у гronах. Від гron винограду відходять ливники, що з'єднуються між собою та спускаються до нижнього краю ступки. Форма для пари сережок у вигляді зімкнутих кілець з підвісками-намистинами знайдена в Істрії (Kolkowna 1978, Abb. 75). Тірська форма виявлена в золотоординському приміщенні № 684 і, можливо, може бути продатована III ст. н. е. Подібна сережка, але складнішого малюнку та зі вставкою-камеєю була знайдена у Херсонесі і продатована III ст. (Античные 1984, с. 353, Табл. CLXII, 30).

Крім негативів сережок у формі зроблено негатив не надто правильного кільца діаметром 2,2 см за зовнішнім контуром і товщиною 0,2 см. У формі залишилися два металеві штифти, один з яких розташований у центрі негатива кільца, другий — вище кільце сережок. Обидва штифти вийшли своїми кінцями назовні у бічному пе-

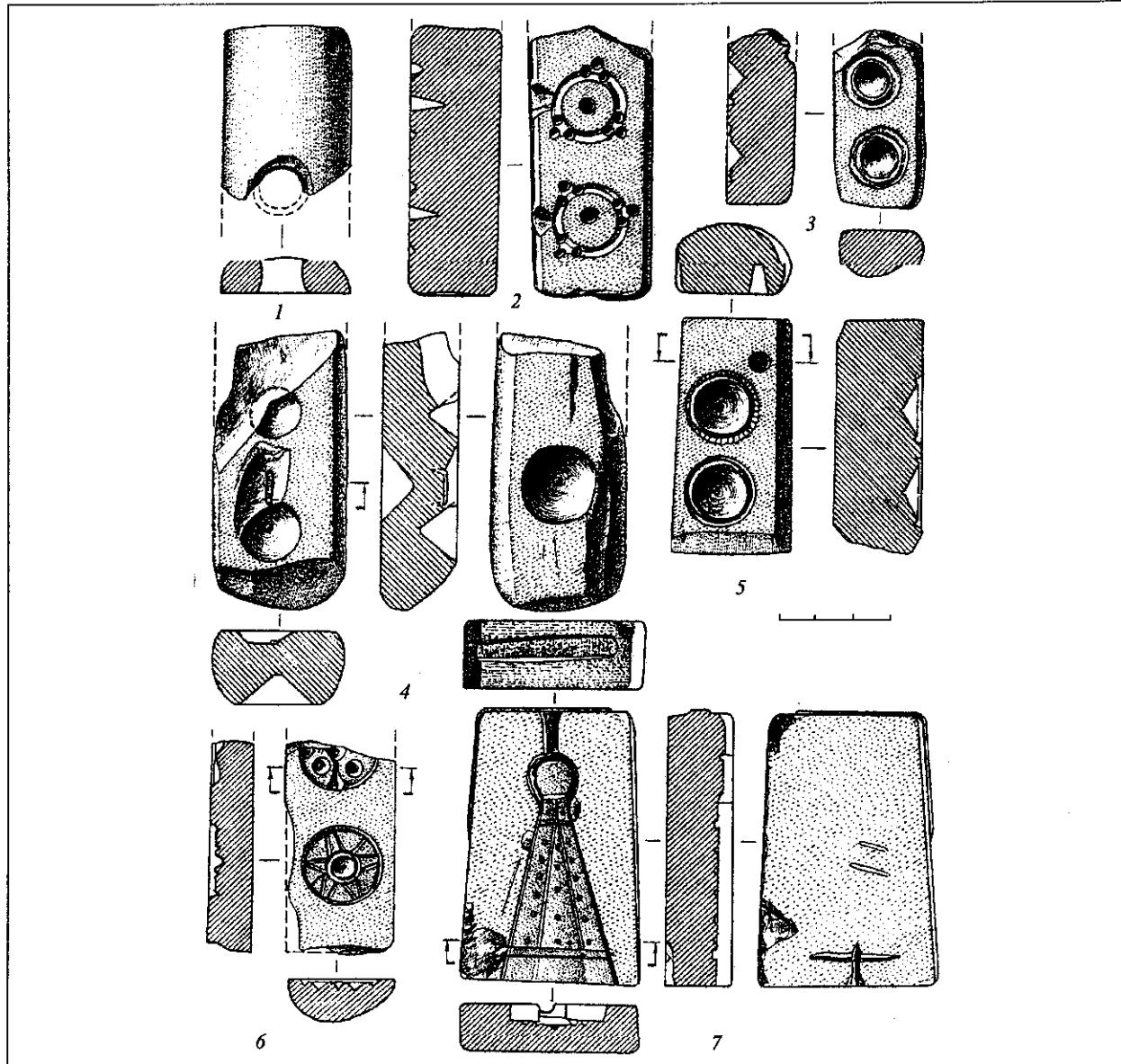

Рис. 3. Керамічні ливарні форми для кілець, бляшок і підвіски (1—7)

ретині на відстані 0,3—0,4 см від її робочої поверхні.

6. Форма з фрагмента черепиці, трапецієподібна у плані (БТЕ-00, с. 74, інв. № 310), можливо, для відливки підвіски (рис. 3, 7). Довжина верхньої основи 4 см, нижньої — 4,8, висота — 7,5, товщина — 1,7 см. По боках і верхній основі форми видно, що від черепиці відпиливали фрагмент потрібного розміру. Пропили були зроблені з лиця і зворотного боку, а потім черепиця була обламана. На одному боці недопилияна товщина становить 0,4 см, на другому — 0,8, на верхній основі — 0,7 см. Нижня основа відпилияна на усю товщину черепиці. Робоча поверхня форми зашліфована.

Форма підвіски трапецієподібна, верх її закінчується колом. Трапецієподібна частина підвіски розподілена на три ділянки двома нахиленими

опуклими лініями, що відходять з однієї точки паралельно до боків. Між лініями розташовані вертикальними рядами рельєфні крапки. Висота негатива підвіски 5,6 см, довжина нижньої основи 2,7, верхньої — 0,8, діаметр кола — 1,2 см. По внутрішньому контуру кола також зроблено опуклі крапки. Глибина зображення 0,6 см. Нижня частина форми вирізана у продовжені боків підвіски на таку саму глибину, а низ виробу обмежує підвіску жолобинкою на 0,1 см глибше, ніж решта негатива.

Форма не має ані отворів для штифтів, ані насірізного отвору для скріплення половинок. Ливник відходить від круглої частини підвіски до краю форми і має ширину 0,4 см. На зворотному боці форми знизу зроблено дві перехрещені під прямим кутом жолобинки, одна з яких доходить до краю. Можливо, це ливник та заготов-

ка виробу, виготовлення якого з певних причин було припинено.

В Ольвії були знайдені ливарні форми та восковий позитив форми, що не збереглася, для відливки трапецієподібних бляшанок, які також могли використовувати як підвіски (Фурманська 1958, с. 57, Табл. VIII). Восковий позитив у вигляді трапеції орнаментований вертикальною смugoю рельєфних штрихів. У формах з Ольвії і в тірської були відсутні отвори. Розміри трапецієподібних бляшок з Ольвії $6 \times 3 \times 1,3$ і $6,5 \times 3 \times 2$ см. Тірський негатив не набагато поступається і за розмірами, і за пропорціями. Форма знайдена у приміщенні № 723, яке датується елліністичним часом.

7. Двобічна стулка ливарної форми з ручки родоської амфори (БТЕ-99, с. 8, інв. № 55). Ручка пропиляна вздовж з двох боків, обидві поверхні зашліфовано. Кінці ручки спилияні вертикально. Довжина стулки 6,5 см, ширина 3,5, товщина 2,0 см (рис. 1, 5). З одного боку форми — негатив круглої опуклої півсферичної бляшки з пласким обідком по краю. Діаметр бляшки 2,4 см, висота 0,5, ширина обідка 0,2 см. Впритул до негатива бляшки примикає круглий наскрізний отвір, циліндричний з боку робочої площини (діаметр 1,3 см) і зірзано-конічний зі зворотного боку (діаметр 1,8 см). Різний діаметр отвору свідчить, що його свердлили з двох боків. Від середини отвору аж до самого верхнього кінця поверхня форми сточена на глибину 0,1 см порівняно з нижньою частиною. Ливником є жолобинка на верхньому кінці стулки завширшки 0,5 см і завглибшки 0,2 см, яка з'єднується з пласким обідком бляшки.

На зворотному боці негатив дрібнішої бляшки округло-конічної форми. Її діаметр 1,5 см, висота 0,5 см. Бляшка не має обідка. Контури бляшки розташовані за 0,4 см від кінця форми, на відстані 0,4 см від її меж — круглий наскрізний отвір, що згадувався раніше. Від нього до краю форми виконана жолобинка ливника завширшки 0,4 см, завдовжки 0,4 і завглибшки 0,2 см. Ця бляшка за розмірами і формою близька до маленької бляшки на круглій кам'яній формі для браслета та двох бляшок, що описані вище. Форма походить із золотоординського приміщення № 622, але датується пізньоелліністичним часом.

8. Стулка ливарної форми для відливки двох круглих бляшок з ручки родоської амфори (БТЕ-99, с. 92, інв. № 253). Ручка розпиляна вздовж двічі: один з пропилів підготовлює робочу площину, перпендикулярний цій площині пропил утворює вертикальну бічну поверхню. Другий бік залишається опуклим. Третій пропил поперечний, вертикально зрізає один з кінців ручки, другий кінець обламано. Усі три спили ручки добре зашліфовані. Нижче негативів бляшок робоча площаина сточена під кутом до кінця

стулки. Довжина її 6,3 см, ширина 3, товщина 2,2 см.

Обидва негативи бляшок круглої опуклої форми з обідками (рис. 3, 5). Діаметр однієї з них за зовнішнім контуром 2,0 см, висота 0,5 см. Ширина обідка 0,2 см, він прикрашений опуклими рубчиками. Негатив другої бляшки діаметром 1,8 см з гладеньким обідком завширшки 0,1 см, розташований на відстані 0,3 см нижче від першого. Висота бляшки 0,4 см. Стулка має один циліндричний отвір для штифта діаметром 0,5 см і завглибшки 1 см. За формую ці бляшки не відрізняються від маленьких бляшок, описаних у попередній стулці та кам'яній круглій формі, за винятком відсутності в останніх обідка. Форма для відливки аналогічних бляшок знайдена в Ольвії (Фурманська 1958, с. 46, Табл. II, 2). Датується пізньоелліністичним часом.

9. Стулка ливарної форми з ручки родоської амфори, розпиляної вздовж, та частково сточеним під прямим кутом до робочої поверхні одним боком (ОАМ-88342, БД-82-61). Форма з розкопок 1982 р. (Бруяко 1999, Рис. 54, 4). Один кінець ручки відпиляний вертикально, інший обламано. На зашліфованій поверхні пропила розташовані два гнізда для круглих конічних бляшок з обідком на відстані 0,5 см одне від одного (рис. 3, 3). Розмір стулки $4,5 \times 2,3 \times 1,6$ см. Діаметр однієї бляшки 1,6, другої — 1,4 см, висота обох бляшок 0,4 см, ширина обідка 0,2 см. На поверхні форми ливники, отвори для штифтів і канал, що з'єднує негативи, відсутні. Також датується пізньоелліністичним часом.

10. Стулка ливарної форми з ручки родоської амфори, розпиляної вздовж з двох боків (ОАМ-88931, БД-83, інв. № 59), що походить з розкопок 1983 р. Один кінець її оббитий, інший скісно зашліфований. Форма двобічна для відливки конічних бляшок без обідків (рис. 3, 4). Її розмір: $7,4 \times 3,4 \times 1,8$ см. На одному боці форми — негатив круглої конічної бляшки діаметром 2 см і висотою 1 см. Від верхнього краю стулки до негатива проходить прокреслена вертикальна лінія розмітки. Ливник відсутній. На зворотному боці форми — два гнізда для круглих конічних бляшок на відстані 1,9 см одне від одного. Діаметр однієї з бляшок 1,5 см, висота 1,2 см, іншої — 1,2 і 1,1 см відповідно. Гніздо останньої оббите, обита й поверхня між негативами, тому невідомо, чи був канал, який з'єднував ці бляшки. Ливники й отвори для штифтів відсутні. На відміну від бляшок, які відливали без обідків, описані у формах за номерами 2 і 7, зазначені мають істотно більшу висоту. Форма опублікована (Бруяко 1999, Рис. 54, 2). Датується пізньоелліністичним часом.

11. Стулка ливарної форми з ручки родоської амфори з негативами двох круглих, по-різному орнаментованих бляшок (БТЕ-01, с. 26, інв.

№ 136). Ручка розпиляна поздовжньо і зашліфована за розпилом, краї обламані (рис. 3, б). Злам проходить по середині негатива однієї з бляшок. Довжина стулки 5,3 см, ширина 2,8, товщина 1,3 см. Ціла бляшка пласка з опуклою центральною частиною та широким обідком, розподіленим опуклими рубчиками у вигляді трикутних пелюсток, що розходяться радіально. Її діаметр 2 см, ширина обідка 0,5 см. На 1 см нижче від цього зображення виконано негатив другої пласкої бляшки, що збереглася лише наполовину. Бляшка розподілена опуклими лініями на чотири сектори, в кожному з яких, а також у центрі, — рельєфні кружечки діаметром 0,3 см. Імовірний діаметр бляшки, як і попередньої, — 2 см.

Ці бляшки відрізняються від описаних вище тим, що вони пласкіші (глибина їхнього зображення не перевищує 0,2 см) порівняно з ко-нічними й півсферичними бляшками для прикраси кінського спорядження. Можливо, такі бляшки використовували для нашивки на одяг. Типи їх орнаментації різноманітні. Так, в Ольвії знайдено форми для відливки круглих пласких бляшок з орнаментом у вигляді квітки (Фурманська 1958, с. 46, Рис. 2, 3; Табл. VI, 2) або коліщатка зі спицями, що розходяться радіально (Фурманська 1958, с. 54, Табл. VII, 2). Стулка походить із золотоординського приміщення № 684, але датується, як і всі форми з ручок родоських амфор, пізньоелліністичним часом.

12. Стулка ливарної форми з ручки родоської амфори, розпиляної вздовж і зашліфованої (ОАМ-85754, БД-74, інв. № 130). Форма походить з розкопок 1974 р. та опублікована (Самойлова 1988, с. 44, Рис. 16, 1; Бруяко 1999, с. 123—124, Рис. 54, 3). Ручка окатана, її кінці обламані. Розмір стулки $7,6 \times 3,1 \times 2,3$ см. На робочій поверхні вирізані негативи двох круглих кілець на відстані 1 см один від одного (рис. 3, 2). Діаметр кілець за зовнішнім контуром 1,9 см, товщина 0,2 см, у перетині вони круглі. Кільця прикрашені трьома групами круглих опуклих намистин діаметром 0,2 см, кількість яких у кожній групі також відповідає трьом. У центрі негативів кілець зроблено круглі заглиблення для штифтів діаметром 0,3 см і глибиною 0,8 і 1 см. Від негативів обох кілець до краю форми відходять ливники завширшки 0,3 см, що розширяються до 0,6 см.

Дві ланки ланцюжка з аналогічних литих кілець виявлено в дитячому похованні № 4 кургану 5 Мастюгінського некрополя під Воронежем (Манцевич 1973, с. 40, Рис. 11, 4). На кожному кільці розташувалися пірамідки з трьох груп потрійних кульок. Діаметр кілець 2,2 см, товщина 0,3—0,4 см. У похованні 9 скіфського могильника біля с. Миколаївка Одеської обл. до складу намиста входили три ланки бронзового ланцюжка з трьома групами подвійних кульок

(внутрішній діаметр кілець 2 см і товщина 0,25 см), а також два одинарні кільця, оформлені аналогічно, але з меншим діаметром — 1,7 см (Мелюкова 1975, с. 183, Рис. 57, 4). Із грецького грунтового могильника Лагерна Коса в Миколаївській обл. походять потрійні кільця з подвійними виступами з трьох боків діаметром 2,3 см і завтовшки 0,4 см кожне (Буйських, Нікітін 1988, С. 85, Рис. 2, 24). У скіфському могильнику «Часті кургани» під Воронежем (курган № 6) знайдено два з'єднані разом кільця з білого сплаву з трьома напівкулястими виступами діаметром 2 см і завтовшки 0,4 см кожне, на одному з яких збереглися рештки ремінця (Замятнин 1946, с. 28, Рис. 14, 9).

Зведення західок кілець з кульками з фракійських пам'яток Румунії та Болгарії наводить Г.І. Мелюкова (Мелюкова 1979, с. 227—229, Рис. 48). З гето-дакійських старожитностей Румунії походять бронзові кільця, прикрашені трьома групами подвійних кульок, знайдені в Капалні і Радавану, а з чотирма групами подвійних кульок — у Країве (Rustoiu 1996, Fig. 55, 1, 14; 57, 6). Їх діаметр, судячи з публікації, від 2 до 4 см, товщина — від 0,3 до 0,5 см. У жіночому похованні 2 кургану біля с. Нове Запорізької обл. був виявлений браслет на п'ясті руки, що складався з намистин і парних бронзових кілець з трьома подвійними кульками (Фіалко 1991, с. 5, Рис. 3). Під час розкопок скіфського кургана № 4 могильника біля с. Ільїнка Запорізької обл. у похованнях 1, 4 і 6 знайдено парні й одинарні бронзові кільця з трьома гульбоподібними виступами, діаметр кілець від 2 до 2,5 см (Плещивенко 1991, с. 58, 66, 69, Рис. 3, 9; 9, 5; 11, 6).

Дещо інакше виглядають парні металеві кільця з поховань II і III фракійського могильника Требінеште в Болгарії, в яких у кожній парі одне з кілець має кругле вушко меншого діаметра (Деген 1940, с. 96, Рис. 28, а, б). Ці кільця з трьома групами пірамідок, складених із дрібних кульок. Разом із тим, у похованнях VI і VII того ж могильника знайдені відповідно одинарні кільце з двома пірамідками та парні кільця з чотирма групами пірамідок (Деген 1940, Рис. 28, в, г). Отже, знайдено не лише одинарні, а й парні і потрійні кільця, діаметр яких коливається від 1,7 до 2,5 см, товщина — 0,3—0,4 см. Розміри кілець нашої форми повністю відповідають їм. Кільця виконано з бронзи, білого сплаву (срібла?) і золота. Оформлені вони групами від двох до чотирьох пірамідок, що складаються з однієї—чотирьох кульок. Призначення їх також різне. Деякі були частинами шийної прикраси або браслета, на інших підвішували зброю до поясного або наплічного ременя. Датування цих виробів різне: VII—VI ст. до н. е. (Деген 1940, с. 97), початок V ст. до н. е. (Замятнин 1946, с. 49), IV ст. до н. е. (Плещивенко 1991, с. 53), IV—III ст. до

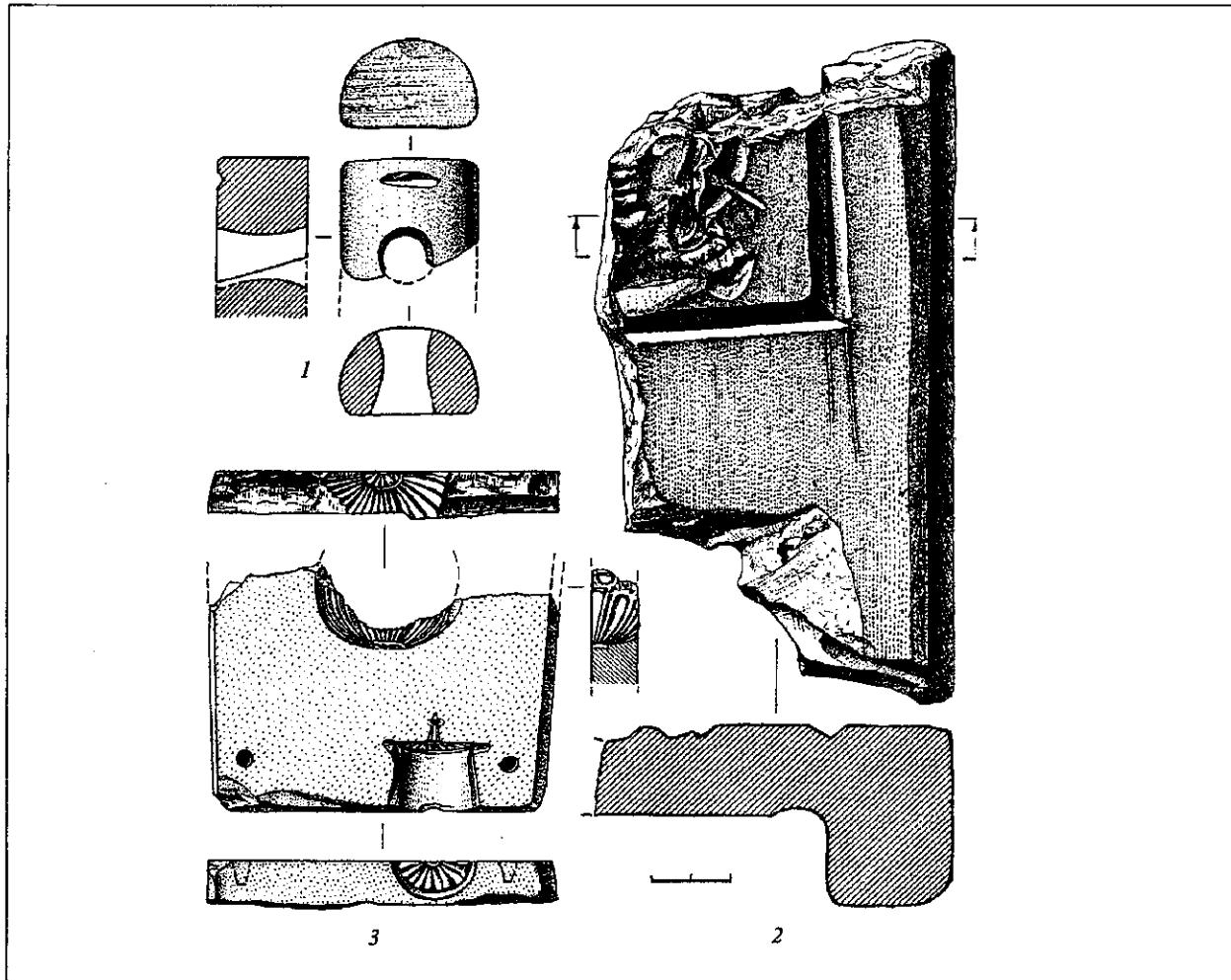

Рис. 4. Керамічні та кам'яні ливарні форми для підвісок і прямокутної бляхи (1—3)

н. е. (Мелюкова 1975, с. 184; Буйських, Нікітін 1988, с. 85), II ст. до н. е. — I ст. н. е. (Rustoiu 1996 р. 353), воно свідчить про їхне поширення як у скіфо-фракійському світі, так і в грецьких містах. Усі парні або потрійні кільця відліті як ланки ланцюга в одній формі. У нашому ж випадку у стулці форми два окремі негативи. Тому зробити висновок щодо призначення цих кілець надто складно. Їх могли використовувати і в кінській вузді, і як прикраси. Датується наша форма пізньоелліністичним часом.

13. Стулка кам'яної форми для відливки прикрас (ОАМ-88930, БД-83, інв. № 9). Форма виявлена розкопками 1983 р. (Бруяко 1999, с. 122, 124, Рис. 54, 1). Виготовлена з прямокутної плитки рожевого сланцевого мергельного вапняку (мергелю). На думку В.Ф. Петруня, колишнє визначення породи в публікації як «профілітовий сланець» припустимо добруджинського, кримського або карпатського походження (у цих місцях він досі не відомий), потрібно виключити. Її розмір: 8,6 × 8,3 × 1,1 см. Робоча поверхня добре зашліфована, як і бічні грані, зворотний бік має природну нерівну поверхню (рис. 5, 3).

Негатив одного виробу розміщено біля краю форми, він є, імовірно, підвіскою циліндричної форми, подібної до кришечки піксиді діаметром 1,9 см і заввишки 1,8 см. Верх «кришечки» прикрашено опуклим орнаментом у вигляді розетки з п'ятьма трикутними пелюстками, які радіально розходяться від розташованого в центрі вертикального стрижня конічної форми з рельєфною вертикальною смужкою. Стрижень закінчується конічною гулькою. Його висота 0,8 см. По обидва боки верхньої частини підвіски вирізані невеликі канальці завдовжки 0,4 см і завширшки 0,15 см для укладки перед заливкою металу тонкого стриженька з метою отримання наскрізного отвору у підвісці. Очевидно, підвіску відливали порожнистою, для чого використовували так звані «середиші». Знайти аналогії цій підвісці поки не вдалося.

Негатив іншого виробу вирізано на протилежному кінці стулки, який обламано, і форма предмета відновлюється умовно. Найвірогідніше, це була прикраса у вигляді великої круглої намистини із симетричним орнаментом. В основі одного боку «намистини» виконано опуклий ор-

намент у вигляді розетки з чотирьох трикутних пелюсток, що розходяться радіально з однієї точки. Її діаметр 0,5 см. Від розетки розходяться віялом довгі вузькі пелюстки, розподілені опуклими лініями. Пелюстки доходять до середини «намистини», звідки продовжується аналогічний зустрічний орнамент. Діаметр «намистини» — близько 3,5 см. Імовірно, цей виріб також відливали порожнистим, як і попередній, а форма була двобічною. Аналогій цьому виробу поки не вдалося знайти. Водночас слід зазначити, що традиція виготовлення порожнистих намистин і підвісок поширенна у грецькому ювелірному мистецтві (Уильямс, Огден 1995, с. 42—43, 103). Вироби складалися, як правило, з двох частин, їх відливали або відтикували у формах, що мали часто негативний орнамент у вигляді пелюсток, завитків, спіралей. Датуються подібні вироби другою половиною IV ст. до н. е.

На двох суміжних кутах стулки зроблено округлі отвори для штифтів діаметром 0,4 см і завглибшки 0,7 см. Відстань між негативами предметів 2,5 см. Оскільки обидва негативи виробів знаходяться на протилежних краях форми і припускають вставку середишів або гульок та заливку металу не крізь канальці, а безпосередньо у негатив, одночасна відливка обох предметів була неможливою. Їх могли використовувати почергово.

14. Фрагмент синопської кераміди з бортником, використаний як матриця зі зворотного боку (БТЕ-01, с. 30, інв. № 174). Форма обламана. Її довжина 17 см, максимальна ширина 9 см, товщина 2 см, висота борта 2,5 см, ширина борта 3 см. На формі негатива — зображення нижньої лівої чверті людського обличчя з фрагментом рота і носа (рис. 4, 2). Від вуха звисає довга сережка з підвісками. З голови спускається покривало. Зображення заглиблене, його глибина до 0,5 см. Негатив обмежує борозенка у вигляді прямокутної рамки розміром 5,8 × 5,5 см (повний розмір мав би становити 11,5 × 11,5 см). Ширина борозенки 0,7—0,8 см, глибина — до 0,5 см. Форма знайдена у приміщенні № 674, що датується елліністичним часом. Вона правила за форму для виготовлення великих пластин з рельєфним зображенням. Подібні пластини, але менших розмірів, що зображали Деметру і Кору Персефону, знайдені в кургані Велика Близниця і датувалися 330—300 рр. до н. е. (Артамонов 1966, Рис. 146).

Окрім цілих стулок ливарних форм або їхніх уламків, на яких повністю або частково збереглися негативи предметів, що відливалися, знайдено кілька фрагментів ливарних форм, за якими не можна встановити їхнє призначення.

1. Фрагмент синопської кераміди з бортником (БТЕ-01, с. 35, інв. № 176). Розмір: 19 × 8 × 2,5 см. Положистий бортик заввишки 2,2 см. Уламок форми з двома насрізними отворами діаметром 0,7 см (з внутрішнього боку) і 1 см (із

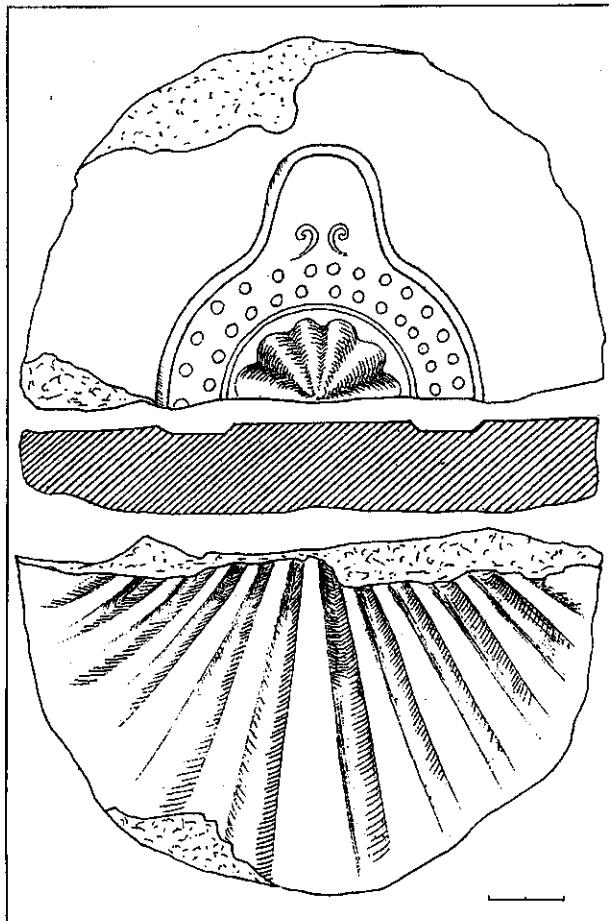

Рис. 5. Глинняна форма для відтиску щитку світильника

зовнішнього). Відстань між отворами 14,5 см. Отвори розташовані за 1 і 2,5 см від країв кераміди. Від одного з отворів зі зворотного боку скісно відходить ливник завширшки і завглибшки 0,5 см. Що відливалося у формі, не відомо — зображення не збереглося. Форма знайдена у приміщенні № 739, яке належить до римського часу.

2. Фрагмент стулки ливарної форми з ручкою родоської амфори, розпиляної вздовж і зашліфованої (ОАМ-88937, БД-83, інв. № 16). Знайдена в 1983 р. Розмір 4,2 × 3,3 × 1,6 см. Один кінець ручки спилияно вертикально, другий обламано (рис. 3, 1). Злам проходить крізь насрізний отвір, діаметр якого приблизно 1,3, зі зворотного боку — 1,6 см, що є свідченням свердління його з обох боків. Отвір, можливо, слугував для скріплення половинок форми. Негатив предмета, що відливався, не зберігся.

3. Фрагмент стулки ливарної форми з ручкою родоської амфори, розпиляної вздовж (БТЕ-02, с. 73, інв. № 521). Довжина 3,1 см, ширина 3,3 см, товщина 2,2 см (рис. 4, 1). Кінець ручки спилияно вертикально, інший обламано. З лиця форма горизонтальна і гладенько зашліфована, зворотний бік залишений півкруглим. На формі просвердлено насрізний отвір з внутрішнім і

зовнішнім діаметром 1,5, у середній частині — 1,2 см. Отже, отвір було просвердлено з обох боків. Злам форми проходить по отвору, який, певно, мав правити для скріплення двох стулок форми. Частина форми з негативом предмета для відливки загублена. Цей фрагмент аналогічний описаному вище. Знайдений у приміщенні № 787, яке датується елліністичним часом.

До ливарних форм для відливки металевих виробів за призначенням близький фрагмент глиняної форми для відтискування щитка світильника (БТЕ-98, с. 66, інв. № 285). Контур світильника зберігся наполовину — частина щитка з ріжком (рис. 5). Форма округло-витягнута у плані. Довжина (за зламом) 15,3 см, ширина 9,4 см, товщина 3 см. Щиток світильника округлої форми, діаметром 5 см, прикрашений розеткою, за якою смugoю завширшки 1,1—1,5 см йдуть два ряди опуклих крапок діаметром 0,3 см. Щиток відділений від плечей опуклим валиком. Ріжок світильника завдовжки 3,1 і завширшки 2,6 см, прикрашений двома опуклими симетричними волютами, що відходять від смуги з крапками. На зворотному боці форми виконано канелюри, які, можливо, сходилися в одній точці. Форма обпалена й закопчена. Знайдена у заповненні ями з черняхівським матеріалом під підлогою приміщення № 610.

У Тірі були поширені світильники північно-причорноморського варіанта римського типу (Сон, Сорочан 1988, с. 119, 125—127, Рис. 5, 3). Н.О. Сон і С.Б. Сорочан зазначають, що плечі світильників цього типу іноді прикрашено двома рядами бугорків, а щиток — рельєфною розеткою, як у нашому випадку. На їхню думку, тірські світильники північно-причорноморського варіанта датуються кінцем II — першою половиною IV ст. н. е. Ця форма відповідає типу 4 за класифікацією В.В. Крапивиної (Крапивина 1993, с. 121—122). Виріб вважають одним з найпоширеніших у Північному Причорномор'ї. Існувало місцеве виробництво подібних світильників у різних центрах Причорномор'я, і зокрема в Херсонесі (Кадеев 1970, с. 106—108). Єдиної думки щодо датування цього типу поки немає, але найбільш обґрунтованим можна вважати датування, яке запропонували В.М. Зубар і С.Б. Сорочан, — межа II—III — перша чверть IV ст. н. е. (Зубарь, Сорочан 1986, С. 113).

Підбиваючи підсумки опису ливарних форм з Тіри, підкреслимо, що більшість з них призначалася для відливки прикрас: браслетів, сережок, кілець, підвісок і бляшанок. Усі браслети відливали зімкнутими, круглими у перетині, орнаментація їх була різноманітною: з прямыми і скісними рубчиками й опуклими крапками; з подвійними намистинами і прямыми рубчиками; зі скісними рубчиками, опуклими крапками і «бантиками».

Сережки виготовляли двох видів: круглі стрижні, загострені, що закінчуються голівками грифонів на одному кінці або антропоморфними голівками — на іншому; зімкнуті кільця з підвісками-стриженськими, на кінцях яких — виноградні грона. Кільця відливали двох видів: гладенькі і прикрашені потрійними намистинками. Підвіски різноманітної форми: у вигляді кришечки піксиди, круглої великої намистини, трапецієподібної форми, що закінчується колом. Бляшки також різняться за формою: плоскі, прикрашені орнаментом, й опуклі — півсферичні або конічні, з обідком чи без нього. Якщо плоскі бляшки могли нашивати на одяг і кінську упряж, то опуклі бляшки могли використовувати як щитки сережок. Подібні сережки, до яких після відливки припаювали дужки, відомі у скіфів (Петренко САИ, Д 4-5, Тип 1, 5). До групи прикрас, імовірно, слід зарахувати і предмет, який відтискували у формі із синопської кераміди із зображенням, можливо, Деметри або Кори.

Окрім ювелірних виробів, частина ливарних форм Тіри, очевидно, призначалася для відливки прикрас кінської вуздечки у вигляді бляшок. Вихідний для форм матеріал використовували економно: частина стулок має кілька негативів предметів, багато з яких двобічні. Одночасна відливка декількох предметів в одній формі свідчить про серійність виробництва і дає змогу припускати його товарний характер (Сон 1993, с. 69). Більшість ливарних форм знайдено в елліністичних приміщеннях, деякі виявлено в заповненні золотоординських приміщень, але за типами виробів, що відливалися в них, останні аналогічні елліністичним. Переважним матеріалом для виготовлення ливарних форм є ручки родоських амфор і фрагменти керамід. Усі породи, які використовували для виготовлення кам'яних форм, за визначенням В.Ф. Петруня, не характерні не лише для Дунай-Дністровського межиріччя, а й загалом для півдня Правобережної України і були привезені до Тіри здалеку. Порода стулки, яка описана під № 13, також є екзотичною для регіону і, найвірогідніше, доставлена з Малої Азії, острівної або материкової Еллади. Типологічна різноманітність прикрас та їхній видовий склад є свідченням добре налагодженої обробки кольорових металів і масового виготовлення ювелірних виробів у Тірі. Знахідки форм для виготовлення світильників, теракот свідчать про широкий розвиток виробництва цих предметів у Тірі як в доримський, так і в римський період, і навіть у пізньоантичний час.

Висловлюємо глибоку вдячність кандидатові геолого-мінералогічних наук В.Ф. Петруню за петрографічне визначення порід усіх кам'яних стулок форм.

- Античные государства Северного Причерноморья // Археология СССР. — М., 1984.*
- Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов. — Л., 1966.*
- Бруяко И.В. Очерки экономической истории населения Северо-Западного Причерноморья в 7—3 вв. до Р.Х. — Волжск, 1999.*
- Буйських С.Б., Нікітін В.І. Охоронні розкопки могильника IV—III ст. до н. е. Лагерна Коса // Археологія. — 1988, № 63.*
- Деген Б.Е. О «загадочных предметах» из скифских погребений // КСИИМК. — 1940, № 7.*
- Замятнин С.Н. Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежем // СА. — 1946, № 8.*
- Зубарь В.М., Сорочан С.Б. Новый погребальный комплекс II—IV вв. н. э. и экономическое развитие Херсонеса // Античная культура Северного Причерноморья в первые века н. э. — К., 1986.*
- Кадеев В.И. Очерки истории экономики Херсонеса Таврического в I—IV вв. н. э. — Харьков, 1970.*
- Капошина С.И. О скифских элементах в культуре Ольвии // МИА. — 1956, № 50.*
- Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э. — К., 1993.*
- Лейпунська Н.О. Ливарні форми з Ольвії // Археологія. — 1984, № 45.*
- Манцевич А.П. Мастюгинские курганы по материалам из собрания Государственного Эрмитажа // АСГЭ. — 1973, № 15.*
- Мелюкова А.И. Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка. — М., 1975.*
- Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. — М., 1979.*
- Петренко В.Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. // САИ. — Д 4-5.*
- Плещивенко А.Г. Скифский курган у Белозерского лимана // Курганы степной Скифии. — К., 1991.*
- Самойлова Т.Л. Тира в VI—I вв. до н. э. — К., 1988.*
- Сон Н.А. Тира римского времени. — К., 1993.*
- Сон Н.А., Сорочан С.Б. Античные светильники из Тиры // Античные древности Северного Причерноморья. — К., 1988.*
- Уильямс Д., Огден Д. Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи V—IV века до н. э. — СПб., 1995.*
- Фиалко Е.Е. Погребения женщин с оружием у скифов // Курганы степной Скифии. — К., 1991.*
- Фурманська А.І. Ливарні форми з розкопок Ольвії // АП УРСР. — 1958, № 8.*
- Kolkowna S. Antike werkzende zur production metallener juweliererzeugnisse aus der nördlichen und westlichen schwarzmeerküste // Arheologia. — 1978, № 29.*
- Rustoiu A. Metalurgia bronzului la Daci (sec. II î. Chr. — sec. I d. Chr.). Tehnici, ateliere și produce de bronz. — București, 1996.*

Одержано 05.05.2003

С.П. Смольянинова

ЛИТЕЙНЫЕ ФОРМЫ ИЗ ТИРЫ

Статья посвящена анализу литейных форм, найденных в Тире Белгород-Тирской экспедицией за последние пять лет, а также нескольких форм из раскопок 1970—1980 гг. Преобладают формы, изготовленные из ручек и стенок родосских амфор и синопских керамид. Несколько каменных форм выполнены из неместных пород. Глиняная форма всего одна. Основная масса створок литейных форм предназначалась для отливки ювелирных изделий: браслетов, серег, колец, подвесок и бляшек. Часть литейных форм с негативами бляшек могла использоваться для отливки украшений конской узды. Большинство литейных форм найдено в эллинистических помещениях, некоторые выявлены в заполнении золотоординских помещений, но по типам изделий, отливавшихся в них, последние аналогичны эллинистическим. Типологическое разнообразие украшений и их видовой состав свидетельствуют о хорошо налаженной обработке цветных металлов и массовом изготовлении ювелирных изделий в Тире.

S.P. Smolianinova

CASTING MOULDS FROM TYRAS

The article analyzes the casting moulds discovered in Tyras by the Bilgorod-Tyras expedition during the last five years, as well as several moulds uncovered in 1970—1980. The moulds made of handles and walls of Rhodian amphorae and Sinoepean box tiles are prevalent. Several stone moulds are made of imported rock. There's only one clay mould. The majority of moulds were designed for casting jewelry: bracelets, earrings, rings, pendants, and plates. Part of moulds for the letter ones could have also been used to cast decoration for the horse bridle. Most of the moulds were discovered in the Hellenistic rooms, some were revealed in the filling of the Golden Hoard rooms; however, typologically they are still similar to the Hellenistic ones. Typological diversity of jewelry speaks in favor of streamlined metal working and mass production of jewelry in Tyras.

На допомогу вчителю

Р.Г. Миська

КНЯЖКА ТЕРЕБОВЛЯ (історіографічний огляд)

У статті подано огляд писемних джерел та історіографії княжої Теребовлі. Акцентовано увагу на проблемі локалізації літописного міста.

Вивчення княжих міст Київської Русі, зокрема їхньої ролі у формуванні територіально-адміністративної структури упродовж Х—XIII ст., і надалі залишається важливим та актуальним завданням сучасної вітчизняної історичної науки. Оскільки останніми роками істотно поповнилася джерельна база, погляди на роль і місце княжих міст в епоху середньовіччя також змінюються.

Уперше в літопису Теребовля згадується під 1097 роком у зв'язку з Любецьким з'їздом: «Кожен хай держить вотчину свою..., а Теребовль — Василькові» (Літопис 1989, с. 146). Під тим самим роком згадка про це місто пов'язана з трагічною подією — осліпленням князя Василька. «Ta ce мені дивно: він дає мені город свій або й мій Теребовль. (Се) моя волость і нині» (Літопис 1989, с. 151), — заявив Василько Давидовому послові. Під 1144 та 1153 роками описується військове протистояння Галицьких та Київських князів поблизу Теребовлі (Літопис 1989, с. 196, 259). У 1206 р. відбувся поділ галицької землі між Ігоровичами: «І сів Володимир у Галич, а Роман у Звенигороді, а Святослав у Перешилі. Синові ж своєму Ізяславу (Володимир) дав Теребовль» (Літопис 1989, с. 371). Під 1211 р. літописець описує похід польського короля Леська та Данила Романовича на Галич: «І сталася січа велика на річці Бобрці, та перемогли ляхи та Русь, а Володислав утік: многі були побиті із його воїв. Але потім же Лесько не зміг узяти Галича і, пішовши, і пустошив він довкола Теребовля, і довкола Моклекова, і Збаража» (Літопис 1989, с. 374). Остання літописна згадка Теребовлі належить до 1226 р. Після сутички короля Андрія з Мстиславом «пішов король до Теребовля і взяв Теребовль, і пішов до Тихомля» (Літопис 1989, с. 382).

Літописні згадки відобразилися у пізніших дослідженнях істориків, археологів, краєзнавців. З першої половини XIX ст. значно активізувалися вивчення та охорона історичних пам'яток (Куріло 2002, с. 6—57). Не оминула ця тенденція і Гали-

чину. Першим ученим, який поставив собі завдання науково дослідити історію Галицько-Волинського князівства, був Д. Зубрицький, архіваріус Львова і співробітник Ставропігійського інституту. Маючи доступ до архівних матеріалів, він спершу запланував складання дипломатарія галицьких грамот, а згодом почав опрацьовувати джерела ранньофеодального періоду (Крип'якевич 1984, с. 10). Підсумком багаторічних досліджень стала «Істория древнего Галичско-русского княжества» у трьох частинах (Зубрицький 1852; 1855).

Спробу висвітлити історію Теребовельщини зробив відомий дослідник старовини В. Ільницький (Ільницький 1862). У своїй праці він, спираючись на писемні джерела, намагався простежити роль Теребовлі та її значення для розвитку Галичини в цілому.

У другій половині XIX ст. зацікавлення археологічним матеріалом зростає. Так, Ярослав Головацький у статті «Об исследовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичине и Буковине» (Головацький 1871, с. 6) описує відомі на той час археологічні пам'ятки та знахідки. Він згадує в Теребовлі лише «выврыты» стародавні кульчики та персні, не уточнюючи, щоправда, до якої саме історичної епохи вони належать та де саме їх знайдено, а далі знову вдається до переповідання літописних даних про Теребовлю.

Перші польові дослідження неподалік сучасної Теребовлі провів у с. Семенів біля монастиря А. Кіркор у 1876 р. (Kirkor 1877, с. 15—16). Він досліджував давньоруський могильник, який складався з 13 курганів різного ступеня збереженості. Дослідник розкопав 6 курганів. У першому кургані жіночий кістяк був орієнтований головою на захід. Він обпирався на великий камінь і був обкладений дубовими брусами, укріпленими, до того ж, з обох боків каменями. На пальці правої руки небіжчиці знаходився бронзовий перстень, а на місці вух — бронзові сережки. У районі шийних хребців виявлено сердолікову намистину та дві бронзові прикраси зі срібними вставками. У похованні було також

© Р.Г. МИСЬКА, 2005

7 цвяхів та уламки посуду. Друге поховання, чоловіче, дуже подібне до першого. Тут знайдено шматки дерева, уламки посуду й кілька цвяхів. У третьому кургані біля чоловічого кістяка були тільки уламки посуду. У четвертому помічено сліди трупоспалення та знайдено орнаментовані уламки посуду, кістки й залізні цвяхи. П'яте поховання також чоловіче. У шостому скелет був в анатомічному порядку, але не мав черепа. Антропологічні дослідження кістяків провів І. Коперницький (Kopernicki 1877, s. 58—64). Децо пізніше ще два кургани розкопав В. Деметрикевич (Demetrykiewicz 1900, c. 118—121).

Питання локалізації княжої Теребовлі першим порушив польський дослідник О. Чоловський. У праці «Давні замки та твердині на Русі Галицькій» він, аналізуючи акт ревізійної комісії 1632 р.: «Czytamy nadto w owem sprawozdaniu ze rum wielki z dziedzinka zamkowego, gdzie niekiedy byl monastyr albo zamek jakis stary, ktory byl na przeszkoedzie obronie zamkowej, kasal starosta zniesc z nimalem trudem I kosztem», — припускає, що згадані руїни належать до «ruskich» часів (Czolowski 1892, s. 55). У наступних працях О. Чоловський уже стверджує, що замок Казимира було споруджено на місці літописної Теребовлі — осідку удільних князів теребовельських (Czolowski, Janusz 1926, s. 112; Czolowski 1935, s. 3). Пізніше цю гіпотезу підтримав та розвинув видатний дослідник галицьких міст Лев Чачковський. На початку 1930 рр. він уявив участь у дослідженнях польського краєзнавчого товариства в Теребовлі, яке проводило роботи з усунення румовища посеред мурів замку. Тоді було відслонено підвальнину муру з давнішого замку, а в середині замкової площа відкопано замкову криницю завглибшки 45 м (Чачковський 1932, с. 257—259). Беручи до уваги згаданий вище запис ревізійного акту від 1632 р., дослідник схилявся до думки, що ці залишки належали пам'ятці українських часів. «А що в княжих часах на нашій території лише храми були мурівани, а решта споруд рублені з дерева, то можна припустити, що усунуте румовище було рештками княжої двірської церкви» (Чачковський 1932, с. 258). На його думку, двірська церква могла знаходитися лише у північній частині замкової площа. «Вона, отже, стояла у північній частині замкової площа, край глибокого перекопу, що відділює кінець скалистого язика гори. Побудована, як звичайно, від сходу на захід, вона замикала забудовану частину княжого двору так, що був тільки вузький вхід край східної збочі гори та східної короткої стіни церкви. Княжий терем міг стояти на площі позаду церкви. У весь двірець був обведений частоколом, що обома кінцями дотикався коротших стін церкви. При східній коротшій стіні були в'їздові ворота зі звідним мостом. Згаданий глибокий перекоп відокремлював княжий осідок від решти города та зміцнював оборонність двора, що був твердинею у твердині» (Чачковський 1932, с. 258). Важливим для подальших досліджень є опис залишків земляних конструкцій та системи водних перешкод городища. Дослідник також наводить топонімічні назви околиць Замкової гори.

Іншої версії розташування княжої твердині дотримувався видатний український археолог Ярослав Пастернак. Провівши у 1930 рр. дослідження в околицях Теребовлі, він дійшов висновку, що осідок теребовельських князів знаходився в сучасному селі Зеленче неподалік Теребовлі. Дослідник аргументував свою версію знахідками корчаг — амфор для вина, які зазвичай трапляються лише на визначних княжих городищах, та відсутністю знахідок княжої доби на Замковій горі (Пастернак 1968, с. 27). Я. Пастернак провів дослідження на місці церкви святих П'ятниць, в урочищі Попівщина, де було знайдено хрестик-енколпіон XI—XII ст. (Пастернак 1961, с. 651).

У 1956 р. в околицях Теребовлі проводила обстеження Тернопільська археологічна експедиція Львівського історичного музею під керівництвом І.К. Свешникова, який, зокрема, стверджував, що «в північній частині с. Зеленче збереглися рештки земляного валу довжиною 150 м, який замикає трикутник, утворений р. Серет та Гнізна. На всій території села зустрічається велика кількість культурних решток XI—XII ст. (кераміка, кістки тварин). В урочищі «Загороди» (пн. частина села), крім уламків посуду, знайдено пряслице з рожевого овруцького шифера, намистину з округлими жовтими «Очками» та підвіску з бронзової візантійської монети Іоанна I Цимісія (969—976)» (Свешников 1959, с. 11; 1957, с. 278—279).

Далі дослідник акцентує увагу на відкритому ним тіlopокладному могильнику, який знаходився «біля моста через Серет, на лівому березі ріки. Орієнтовані головами на захід кістяки залягають на глибині 1,5 м від сучасної поверхні. До цієї ж глибини сягає більш древній культурний шар слов'янського поселення XI—XII ст., на місці якого знаходитьться могильник. На правому березі Серету, напроти гирла Гнізни, в урочищі «Замчище», обстежено невелике овальне укріплення, оточене земляними валами висотою до 3 м. На городищі зібрано зразки слов'янської кераміки XI—XIII ст.» (Свешников 1959, с. 11—12).

Результати розвідки, проведеної на території Теребовельського замку XVI ст., свідчать, що на Замковій горі та її околицях немає древньоруських пам'яток. Унаслідок цього дослідник, слідом за Я. Пастернаком, схиляється до думки, що літописна Теребовля знаходилася на території сучасного с. Зеленче (Свешников 1959, с. 12).

Цієї ж думки дотримувався П.О. Раппопорт, який на чолі загону з вивчення твердинь ІА АН СРСР у 1962 р. обстежував пам'ятку. Зокрема, він зосередив увагу на описі земельно-дерев'яних укріплень. За його свідченнями, вал більшого городища значною мірою розкопаний. Зберігся лише його фрагмент у північно-східній частині городища, що на час обстеження мав висоту близько 3 м, а рів перед ним — глибину 2 м. З північного заходу до цього захищеного майданчика прилягав інший, який простягнувся вздовж ріки та укріплений валом і ровом. Другий майданчик приблизно на 1,5 м

нижчий за перший. Загальна площа городища дещо більша 2 га (Раппопорт 1967, с. 24—25).

Навпроти головного городища, на правому березі р. Серет, знаходиться Мале городище. Воно лежить на пласкій місцевості, його форма близька до трикутника. Майданчик городища знаходиться дещо вище, ніж навколоїні луги, та по периметру оточений валом. Розмір майданчика 70 × 30 м. На думку дослідника, обидва городища існували одночасно як єдиний воєнно-оборонний комплекс (Раппопорт 1967, с. 25). Ця розвідка має важливе значення для вирішення проблеми локалізації літописної Теребовлі, оскільки розглядає фортифікаційні споруди, що є невід'ємною складовою середньовічного міста.

Вагомі аргументи для вирішення дискусії про місце знаходження княжої Теребовлі дали археологічні дослідження, проведені експедицією Інституту археології АН СРСР (керівники І.П. Русанова, Б.О. Тимошук) і Тернопільського краєзнавчого музею (керівник М.О. Ягодинська) в 1984 і 1986 рр. Як зазначав Б.О. Тимошук, «шурфування валів, збережених на Замковій горі, дали підстави для встановлення ряду фаз заселення гори та етапів спорудження її укріплень. Було встановлено, що Теребовля часу її першої згадки в літописі займала значну частину території (діаметром не менше 8 км) і складалася з трьох головних частин: дитинця, міського посаду і пригородів» (Тимошук 1985, с. 58). На його думку, «дитинцем міста була князівська фортеця, розташована на Замковій горі. Ця фортеця у Х—XI ст. з напільногого боку була оточена валом і ровом. Розкопки цієї оборонної лінії виявили житлово-господарські зруби шириною 3 м, що входили до конструкції валу. У приміщеннях зрубів знайдено кераміку XI ст. На укріпленому майданчику — подвір'ї князівської фортеці — збереглося 11 западин, які утворилися на місцях підвальїв Х—XI ст., що входили до конструкції наземних дерев'яних будинків. На жаль, більша частина цього культурного шару була знищена під час спорудження кам'яного замку XIV—XVII ст. Поруч з князівською фортецею знаходяться залишки великого поселення, де виявлено напівземлянкові житла X—XI ст.» (Тимошук 1988).

Цілеспрямовані роботи Прикарпатської експедиції дали змогу попередньо локалізувати й інші частини княжої Теребовлі. Так, міський посад Х—XIII ст., за Б.О. Тимошуком, розташувався біля підніжжя Замкової гори, на обох берегах р. Гнізни. Тут зберігся культурний шар княжої пори (Тимошук 1998, с. 126). «За 3 км від князівської фортеці, у заплаві, на обох берегах р. Серет, при злитті її з р. Гнізною, у с. Семенів збереглися земляні вали, що складають єдину систему. Це городище, у центрі якого знаходилася річка, слід вважати рештками пристані XI — першої половини XIII ст.» (Тимошук 1985, с. 58). Теорію Б.О. Тимошука підтримав згаданий вище дослідник І.К. Свєшников (Свєшников 1990, с. 105—107).

Розвідкові роботи, які проводив В. Чорноус у серпні 1988 р., доповнили відомості про поширення культурного шару на території теперішнього міста (Чорноус 1991, с. 101).

Упродовж 1996—1997 рр. на території замку дослідження проводила експедиція на чолі з Р.І. Могитичем та М.О. Ягодинською, яка дещо доповнила дослідження Б.О. Тимошука (Могитич 2000, с. 138).

Нагромадження археологічного матеріалу в міжвоєнний та повоєнний часи дало змогу фахівцям розпочати висвітлення суспільно-економічного розвитку княжої Теребовлі. Серед найважливіших розробок увагу привертають роботи Г.М. Власової (1962), О.О. Ратича (1959), М.О. Ягодинської (2000) та ін.

Так, бронзові вироби із с. Зеленче досліджувала Г.М. Власова. Усі знахідки вона поділяє на предмети озброєння, прикраси, предмети релігійного культу; виявлено також кілька ливарних формочок і штампів. Підсумовуючи результати дослідження, автор визначила таку техніку виготовлення бронзових виробів із с. Зеленче: ліття в односторонніх та двосторонніх формах; штампування; пророблення різцем; чорніння, що свідчить про високу майстерність і розвиток художнього смаку галицько-волинських ремісників XI—XIII ст. (Власова 1962, с. 246—259).

Вироби зі скла досліджував В.В. Кропоткін (Кропоткін 1957). Зокрема, він розглядає скарб скляних браслетів, знайдений у с. Зеленче.

Вироби з рогу та кістки досліджував О.О. Ратич (Ратич 1959). Учений зібраав колекцію відомих на той час виробів і класифікував їх залежно від функціонального призначення. Зокрема, автор описав близько 10 знахідок із с. Зеленче.

Стан розвитку техніки чорніння та декоративної інкрустації в Галичині розглядав З.А. Володченко. Зокрема, беручи до уваги бойові гири, знайдені у с. Зеленче, дослідник стверджує, що галицькі майстри створили новий тип чорніння на новій технічній основі — залізі. Він зазначає, що в художньому плані їхні вироби не поступалися срібним речам з чорнінням, а в міцності орнаментованої обробки перевищували їх (Володченко 1953).

До проблематики давньоруських клейм на гончарних виробах на терені Західного Поділля звертається М.О. Ягодинська. У своєму дослідженні вона систематизує та класифікує їх (Ягодинська 2000).

Підіб'ємо підсумки викладеного матеріалу.

У XIX ст. зростає зацікавлення старовиною Теребовлі. Зокрема, з'являються дослідники, які намагаються простежити роль та значення міста в княжу добу. Проте їхній пошук обмежується писемними джерелами.

Паралельно з ними працюють археологи, які обстежують лише окремі пам'ятки, переважно курганні могильники.

У 1930 рр. деякі вчені проводять археологічні роботи на місці замку XVII ст. та на городищах у

с. Зеленче, внаслідок яких формуються дві основні гіпотези щодо розташування літописної Теребовлі. Згідно з першою, вона була на місці замку XVII ст. у м. Теребовлі (О. Цоловський, Л. Чакковський), за іншою — це два городища при злитті річок Серет та Гнізна в с. Зеленче (Я. Пастернак).

Розвідкові роботи на зазначених пам'ятках, проведені в 1950—1960 рр., дещо доповнили відомості про давні часи Теребовлі, проте не внесли ясності у вирішення питання локалізації літописного міста.

Важливе значення для з'ясування цієї проблеми мали дослідження Б.О. Тимошука. Він запропонував розглядати питання локалізації літописної Теребовлі не через вузьке розуміння

міської території (міського дитинця), а шляхом охоплення усіх складових частин княжого міста. На наш погляд, такий підхід найбільш віправданий. Він дає змогу комплексно визначити структуру давньоруської Теребовлі. Проте, як показали дослідження городищ слов'янського часу на Українському Прикарпатті (Филипчук 1996, с. 160—161), планувальну і, як наслідок, соціальну структуру городищ упродовж IX—XIII ст. можна розглядати з позиції «полісної моделі», а саме: 1) розчленування слов'янського і давньоруського періодів у функціонуванні Теребовлі; 2) вивчення планувальної структури впродовж цих періодів крізь призму системи заселення Теребовлі та її найближчих околиць.

Власова Г.М. Бронзовые изделия XI—XIII вв. из с. Зеленче // Материалы по археологии северного Причерноморья. — 1962, Вып. 2.

Володченко З.А. К вопросу о технике черни на Руси // Краткие сообщения о докладах и исследованиях Института истории материальной культуры. — М., 1953, Вып. 52.

Головацький Я. Об исследовании памятников русской древности, сохранившихся в Галичине и Буковине. — М., 1871.

Ільницький В. Стародавня Теребовля. — Львів, 1862.

Зубрицький Д. История древнего Галичско-русского княжества. — Львів, 1852, Ч. I—II; 1855, Ч. III.

Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. — К., 1984.

Кропоткин В.В. О производстве стекла и стеклянных изделий в средневековых городах северного Причерноморья и на Руси // КСИИМК. — М., 1957, Вып. 68.

Куріло О.Ю. Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати. — К., 2002.

Літопис Руський. За Іпатським списком / Пер. Л. Махновця. — К., 1989.

Могитич Р.І. Теребовля (штрихи історичної топографії) // Археологічні студії. — 2000, № 1.

Пастернак Я. Теребовля // Археологія України. — Торонто, 1961.

Пастернак Я. Стародавні часи Теребовельщини // Історико-меморіальний збірник «Теребовельська земля». — Нью-Йорк—Сідней, 1968.

Раппопорт П.А. Военное зодчество западно-русских земель X—XIV вв. — Л., 1967.

Ратич О.О. Древньоруські вироби з кости і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської земель // Матеріали і дослідження з археології Галичини і Волині. — К., 1959, Вип. 2.

Свешников И.К. // СА. — 1957, № 4.

Свешников И.К. Археологичні роботи Львівського історичного музею в 1952—1957 pp. // Археологічні роботи музею в 1952—1957 pp. — Львів, 1959.

Свешников И.К. Теребовля // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). — К., 1990.

Тимошук Б.О. Дослідження давньоруської Теребовлі // Тези доп. VI Подільської істор.-краєзн. конф. — Кам'янець-Подільський, 1985.

Тимошук Б.А. Исследования в Теребовле // АО 1986 г. — М., 1988.

Тимошук Б.О. Теребовль — місто Галицької Русі // Галич і Галицька земля: Зб. наук. пр. — К., 1998.

Филипчук М.А. Слов'янські поселення VIII—Х ст. в Українському Прикарпатті: Дис. ... канд. істор. наук. — Львів, 1996.

Чакковський Л. Княжий город Теребовля // Життя і знання. — 1932.

Чорноус В.О. Розвідкові роботи у Теребовлі та Микулинцях Тернопільської області // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1991.

Ягодинська М.О. Давньоруські клейма західного Поділля // Археологічні студії. — 2000, № 1.

Czolowski A. Dewne Zamki i Twierdze na Rusi Halickiej. — Lwow, 1892.

Czolowski A., Janusz B. Przeslsc I zabytki wojewodztwa Tarnopolskiego. — Tarnopol, 1926.

Czolowski A. Zamek Trembowelski w 1551 r. — Lwow, 1935.

Demetrykiewicz W. Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim w Galicyi wschodniej // Materyaly antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. — Krakow, 1900, T. 4.

Kirkor A.H. Sprawozdanie i wykaz zlozonych w Akademii Umiejetnosci z wycseczk archeologiczno-antropologicznej w r. 1876 // Zbior wiadomosci do Antropologii Krajowej. — Krakow, 1877, T. 1.

Kopernicki J. O Kosciach i czaszkach ludzkich z wykopalisk przedhistorycznych // Zbior wiadomosci do Antropologii Krajowej. — Krakow, 1877, T. 1.

Одержано 21.11.2003

Рецензії

Микола Бандрівський Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури

Львів 2002, 282 с., 44 рис., 5 таблиць і 5 фотографій у тексті,
94 фотографії поза текстом

Під егідою Національної Академії Наук України, Археологічного музею при Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича, Археологічної комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка та Інституту релігієзнавства Львівського музею історії релігії вийшло у світ опрацювання результатів археологічних досліджень на одному з найбільших могильників населення висоцької культури в Петрикові. Дослідження на цьому могильнику, який знаходиться у межах сучасного Тернополя, розпочато з моменту його відкриття, тобто з 1987 року. Тоді розвідано незначну площину, відкрито окремі могили, а результати тих досліджень потрапили навіть до польської археологічної літератури (Bandriwski, Sytnik 1994, s. 21—25). На ширшому матеріалі виконала розкопки Західноподільська археологічна (галыштатська) експедиція під керівництвом автора рецензованої праці — Миколи Бандрівського, яка відкрила протягом трьох дослідницьких сезонів (1995, 1996 і 1998) 148 могил населення висоцької культури. Результати цих досліджень, зокрема детальні описи могил і знахідок культурного шару, а також дещо менш глибокий аналіз супровідного заховання інвентарю вміщено у Вступі, який відкриває книжку, та у перших двох розділах.

На території, яка приписується висоцькій культурі (над Стиром, Горинню, Серетом та іншими притоками лівобережного Верхнього Дністра), поховання у Петрикові належало до найдавніших об'єктів цього типу і використовувалось, найвірогідніше, в епоху бронзи. Зроблені тут відкриття стали, однак, для автора тільки предтекстом для проведення ширшого аналізу рис поховального обряду, репрезентованих у всіх дослідженіх до цього часу похованнях представників цієї культури. У результаті в рецензованій праці зроблено дуже вдумливу, що слід визнати, спробу систематики поховань не лише з Петрикова, але також із Висоцька, Звенигородка, Чехів (зараз Лугове), Гончарівки (колишній Бельжец), Золочева, Жуличів та інших місцевостей. Аналіз

© Е. КЛОСІНСЬКА, 2005

зом охоплено величезний матеріал, який налічує кілька сотень могил, що вивчені під час археологічних досліджень, проведених на території Західної України з кінця XIX століття до сьогодні такими дослідниками, як Ігор Шараневич, Тадеуш Сулімирський, В'ячеслав Канівець, Лариса Крушельницька і автор праці — Микола Бандрівський. На жаль, навіть ці кількасот могил становлять тільки частину великої маси джерел, які через недостатність документації та різні умови не збереглися до цього часу.

Ключовою частиною праці став ґрунтовний Розділ 3 обсягом 63 сторінки, де представлено різні способи поводження з померлими, віддзеркалени на згаданих вище сепулькарних комплексах населення висоцької культури. Слід визнати, що читання цієї частини вимагає від читача (особливо іншомовного) ретельності й зосередженості з причини широких описів та великої кількості деталей. Досить складною для сприйняття є «багатоповерхова» типологія джерел, читання якої дещо полегшує таблиці і схеми (зокрема Таблиця 1, де у графічній формі представлена загальну схему систематизації).

Приступаючи до систематизації, автор застосував певні уніфіковані критерії поділу. Виділення чотирьох основних груп поховань зумовила форма ритуалу, а також магічно-символічні дії, що їх здійснювали над тілом померлого, або тільки уявлення про нього. До першої групи належать через це могили зі скелетовими похованнями, детально поділені на типи, підтипи і кілька варіантів. У другій групі вміщено поховання, піддані дії вогню, й виразно розділено поховання «тіlopальні й кремаційні» (с. 120). Далі відокремлено повторні поховання поодиноких кісток (третя група), а також кенотафи (четверта група).

Домінуючою за кількістю виявлених поховань була, безумовно, перша група, де зафіксовано 328 померлих, підданих інгумації. Цей рід виконаного ритуалу був, напевно, найпоширенішим на усіх дослідженіх до цього часу кладовищах висоцької культури, зокрема у Висоцьку, Зо-

лочеві, Чехах і Петрикові. Найбільше зафіксовано поховань одиночних, — тип перший (85 %), парних, які містять тіла жінки й чоловіка, — тип другий (10 %), а також групових (збірних) — тип третій (5 %). У типі поховань одноособових спостережено кілька способів поводження з померлим, які полягають у відсутності будь-яких дій щодо нього (підтип 1) або у маніпуляціях тілом — порушенні усередині могили (підтип 2), у перевезенні його в інше місце (підтип 3). Кожен з підтипов було поділено на варіанти і навіть підваріанти, що призвело до того, що читання цієї частини не було легким. Так, у кожному з 5-ти варіантів першого підтипу померлі лежали горілиць, а положення верхніх і нижніх кінцівок було різноманітним; у варіанті 6 домінувало положення на боку зі злегка зігнутими кінцівками. У цій сукупності поховань автор спостеріг наявність кількох надзвичайно цікавих особливостей, які відрізняли поховальну обрядовість населення висоцької культури. Основна маса могил була зорієнтована за віссю північ—південь, а померлі (за деякими винятками) покладені головами у напрямку на південь. Обрядження померлих було досить одноманітним. Okрім особистої біжутиерії і поодиноких знахідок знарядь і зброй, складалося воно з невеликого набору посуду (від 2 до 4), який повторювався у багатьох могилах (миска, горщик, кухоль, черпак, корчага). Посуд ставився переважно біля голови померлого, а іноді біля колін або коло стоп. До поховань тіла у випростаному стані на спині інколи докладали черепи, вийняті з інших могил.

У могилах підтипу 2 спостережено порушення останків: від ситуації, коли кістки черепа, тулуба і верхніх кінцівок були переміщені, в основному, повністю, а кістки нижніх кінцівок залишено в анатомічному порядку, до випадків, коли усі кістки було переміщено з первинної позиції. У багатьох таких похованнях бракувало певних кісток, наприклад, черепи були позбавлені нижніх щелеп. Удалося також спостерегти, що маніпуляції з кістками виконували подеколи ще перед закінченням покладання, виламуючи елементи скелету, на яких ще зберігалися окремі сухожилля та м'язові волокна. При такому глибоцькому втручанні в субстанцію могили намагалися зберігати керамічний інвентар на місці й у цілості. Одиночні скелетні поховання також переносили непорушеними на інше місце або зрушували кістки зі своїх місць і вкладали у формі стосу «в ногах» першопочаткової могильної ями (підтип 3). М. Бандрівський називає такі могили «кістницями», що не має значенісного відповідника в польській мові (термін «ossarium» не є адекватним до цього типу поховань). На думку автора, такі об'єкти з'являлися тоді, коли заходили нову могилу і потрібно було перенести давніші за часом поховання в інше місце; у ході цих дій часом забували перенести інвентар. Ха-

рактерною рисою «кістниць» повинна була бути також повсюдна наявність у них кісток нижніх кінцівок.

Однією з найвиразніших рис похованального обряду висоцького населення були парні поховання, найчастіше — чоловіка й жінки (тип 2). До цього часу зафіксовано існування 65 могил з такими похованнями. М. Бандрівський зауважив, що в цих могилах зв'язок між двома померлими був завжди виразно підкреслений (звідси назва поховань — «парні»). Найкраще таку ситуацію можна спостерігати в добре збережених могилах (підтип 1), де близькість небіжчиків була акцентована через щільне положення тіл одне біля одного (тіло жінки покладено частково на тіло чоловіка), зчеплення рук, обійми, стулення і зближення вуст. На такі поховання не можна дивитися без зворушення, а на думку автора, вони виражают ідею поєднання і нерозлучності. Смерть однієї з осіб (жінки) могла бути актом добровільним, який наставав незабаром після смерті чоловіка, бо ж тільки в подібній ситуації існувала можливість такого специфічного укладення тіл. Одним з найцікавіших прикладів цього було поховання в могилі 27 на могильнику в Петрикові, де пара померлих похована в труні, а їхні обличчя притулені одне до одного. Під час досліджень поховання було спеціальним способом уbezпечено від пошкодження (зн. 35—39), а після досліджень зrekонструйовано (рис. 13—15) і виставлено як експонат в Музеї історії релігії у Львові.

У могилах, які містять парні поховання, досить рідко практикувалися маніпуляції кістками. На могильниках населення висоцької культури задокументовано тільки 8 порушеніх поховань (підтип 2). Спроби такі стосувалися лише верхньої частини скелетів і, на думку М. Бандрівського, їхньою причиною була помста або ж поки що не досить окреслені магічно-культурні дії.

Іншим цікавим прикладом парних поховань були такі, де одного з померлих інгумовано, а спалені кістки другого залягали в інших місцях могили (підтип 3). Засвідчено випадки складання решток кремації побіля стоп, на колінах, животі, або ж на грудях померлого, або розсипання їх в анатомічному порядку, у вигляді видовжененої смуги вздовж скелетового поховання. Біля померлих знаходилися урни з перепаленими кістками, які встановлювали навіть на грудях небіжчика. Поховання двох померлих було також перенесено до нових могил чи переміщено в межах давньої могильної ями (підтип 4).

Скелетові групові поховання (тип 3) належали у висоцькій культурі до рідкісних, і слід визнати, що кожне з них характеризувалося відмінним укладенням тіл. На увагу заслуговує, зокрема, поховання в могилі 30 на могильнику Чехи-Лугове, де чотири інгумовані померлі оточували з трьох боків урну з перепаленими кістка-

ми, а голови їхні було скеровано на південь, захід і схід. На думку автора, таке укладення підкреслювало залежність інгумованих осіб від особи, підданої кремації. Не менш рідкісними були також так звані *кістниці*, які являють собою перенесені групові скелетові могили. Така могила походила, наприклад, зі цвинтаря у Висоцьку, де поруч зі складеними купою кістками скелетів було покладено в ряд один за одним за віссю північ—південь) кілька черепів. У подібній орієнтації в іншому похованні цього самого могильника розташовано купи кісток порушених скелетів.

На могильнику, залишенню населенням висоцької культури, відкрито близько 100 поховань з решками тілоспалення (друга група пам'яток), складеними «на ґрунті» (тип 1) або в глиняних попільницях (тип 2). Серед поховань первого типу не всі можна визнати за класичні ямні поховання, уміщувані в посудинах з органічної сировини — деревини, березової кори чи шкіри. Спалені кістки також всипали до скелетових могил (про що говорилося раніше) або ж створювали з них купи, накриті перекинутими догори дном посудинами. Одне з найцікавіших тілоспалень «на ґрунті» було відкрито на могильнику в Чехах (Луговому), де над не повністю спаленими кістками укладено конструкцію з бронзових спіральних оздоб і нашийників, які визнано за музичний інструмент, сформований на дерев'яній основі (?).

Під час аналізу поховань решток, підданих ритуальному вогню, автор неодноразово підкresлює існування виразної різниці у способі спалення деяких померлих. Часто виконувалося спалювання лише м'яких тканин тіла, що одержало назву «тілоспалення» і могло відбуватися у спеціальних печах, «кремація» ж полягала у цілковитому спаленні небіжчика й інколи у подрібненні кісток. Не виключаючи можливості такого розрізнення, слід також пам'ятати, що увесь цей процес залежав від багатьох чинників, наприклад, від тривалості, пори року, коли відбувалося спалення, атмосферних опадів, а передусім від виду спалення і величини купи. Перепалені у різному ступені кістки потрапляли також до урн, які разом з останками були колись вкопані в ряд за віссю північ—південь. М. Бандрівський припускає, що таке специфічне розміщення посудин віддзеркалювало укладання тіла, типове для скелетових поховань.

Багато уваги в рецензованій праці присвячено зв'язку перепоховання в інше місце окремих кісток (зокрема черепів) зі скелетових могил. Такі поховання (третя група) можна, мабуть, означити під іменем поховань часткових. Автор зуважив, що предметом такої маніпуляції були черепи (головним чином їхні верхні частини), зокрема їх дитячі, і що ці фрагменти укладали зазвичай лицевою частиною у західному напрям-

ку. Такі відокремлені черепи мали інколи власний супровідний інвентар, як це мало, наприклад, місце в одній з могил у Висоцьку, де череп оточували три посудини, зокрема миски, перевернуті догори дном. В іншому похованні на цьому могильнику у череп було вбито шпильку; Автор згадує також про знаходження слідів органічної субстанції (живиці) довкола кісток, а також про наявність глиноподібної субстанції на лицевих частинах черепів.

Специфічною рисою поховальної обрядості населення висоцької культури було, про що вже згадували вище, докладання окремих черепів до скелетових поховань, де їх уміщували на грудях, в області тазу, ніг (наприклад, у згинутих колін) або в руках померлого. На думку М. Бандрівського, в основі цих дій лежала потреба «якимось особливим чином *вшановувати померлих або просити в них допомоги в часи непростих життєвих обставин*», а кістки могли виконувати «*апотропейчу функцію*» (с. 179).

Останню, четверту групу поховань, становлять кенотафи, які, як підкresлює автор, не були найлегші для вирізнення. Так, групи посудин, що стояли в ряд за віссю північ—південь, важко з певністю визнати за символічні поховання, хоч вони, напевно, мали тісний зв'язок з поховальною обрядовістю. Разом із, тим символічне (заступальне) поховання могло знаходитися в одній з могил у Петрикові, де в подібній орієнтації укладені кістки тварин, а в південній частині могили встановлено глиняний посуд.

Текстову частину праці завершує розділ, присвячений висновкам, і, на жаль, слід визнати, що його читання приносить читачеві почуття розчарування і певного незадоволення. Виразно уточнився тут дисонанс між метою, яку автор поставив перед собою і яка була визначена як «*дослідження обрядових аспектів поховального обряду*» (с. 6), і досягнутими результатами. До висновків було введено значні, скорочені частини попереднього розділу, а далі М. Бандрівський подав свої погляди на генезу висоцької культури, походження і періодизацію рис поховально-го обряду. Полеміка з тими поглядами вимагала б окремого висвітлення, однак з обов'язку рецензента звернемося до кількох положень.

Не викликає сумніву, що більшість рис поховального обряду населення висоцької культури було сформовано в лоні комарівської культури, тоді ж було успадковано від пращурів поховальні норми, які завжди відзначав значний сакральний консерватизм. Разом із тим, проблематичним є те, з якого часу розпочали використовувати найдавніші могильники (зокрема в Петрикові), які визнають як висоцькі. На жаль, не прокоментовано наявності виробів із заліза на могильнику в Петрикові, що робить віднесення цього об'єкта до періоду НАА, мало обґрунтованим. Автор представив концепцію відповідності найдавні-

ших з таких об'єктів фазам BrD — HaA₁ — HaA₂ (с. 195), синхронізуючи їх зі знахідками скелетових могил у групі тарнобжезької лужицької культури. Тим часом появу скелетових могил зі специфічними рисами укладання тіла і способів обрядження належало б розглядати швидше в контексті функціонування в доріччі Сяну, а також Верхнього Бугу зони культурного змішування. Існування такої зони виражалося б насамперед у наявності на тих самих могильниках скелетових висоцьких могил поруч із лужицькими тілоспалальними урновими похованнями. Ці померлі, напевно, походили з різних середовищ і були поховані з дотриманням поховальних норм, які домінували в тих середовищах. У цій зоні повсюдно прийнято певний рід обрядового посуду, яким були так звані «ульвувецькі чаши». До зіткнення таких різних доктринальних концепцій у цій зоні дійшло найбільш правдоподібно за рахунок укладання мішаних (екзогамічних) шлюбів і цілком не виключено, що саме з жінками прийшов до середовища висоцької культури ритуал тілоспалення решток. Видеться, що всі ці явища не могли мати місце раніше молодшого періоду епохи бронзи. Останні дослідження хронології й періодизації процесів формування культури урнового характеру в південно-східній Польщі дають підстави припускати, що населення висоцької культури на цьому терені знайшло виразний характер саме в молодшому і пізніому періоді епохи бронзи (пор.: Сзорек 2001, с. 172, 184), заступаючи довготривале населення тшинецьке. Відкритим питанням, яке вимагає подальших досліджень, залишається окреслення тривалості процесу дифузії двох ритуалів: тілоспалення та інгумації, а також визначення змін, які постали в його результаті. Як можна судити з представлених автором даних, цей процес привів до формування незвичайно багатої поховоальної обрядовості у представників висоцької культури.

Найбільш серйозний закид, який можна зробити рецензованій праці, стосується, однак, того, що М. Бандрівський, широко представивши, «як» ховали померліх, не подав відповіді на запитання «чому», через що не використав прекрасного і так старанно систематизованого діагностичного матеріалу. У мало якому доісторичному суспільстві так виразно уточнено ставлення живих до померліх і до явища смерті, як у населення висоцької культури. У ході читання книжки читач міг очікувати, що з'ясованою буде мотивація, якою керувалися тодішні люди, виконуючи конкретні дії на цвинтарі. Перегляд даних із самого лише Петрикова спричинює припущення, що ці мотивації виникали з уявлень, які люди мали про волю божества, а також про очікування померлого, і були увиразнені певною амбівалентністю. З них і формувалися різні обрядові норми, досить прочитувані на висоцьких некропо-

лях. Безсумнівно універсальний характер мала норма південної орієнтації могил і поховань (також тілоспалень і кетонафів), яка підкреслює релігійну ідентифікацію уживачів могильника — визнавців солярного культу. Подібний універсальний характер (хоч розмаїто реалізований) мали різні дії, спрямовані, з одного боку, на контроль розкладання, нівелляцію негативної сили померлого, на допомогу йому в осягненні остаточного статусу у світі предків, а з іншого боку — на заспокоєння і консолідацію живих. Ці дії серед населення висоцької культури відбувалися в досить невеликому проміжку часу після смерті, і вони були типовими для багатьох культур епохи бронзи обряду переходу. Ці обряди супроводжувалися характерними для них аксесуарами у вигляді калаталець, орнітоморфної пластики й зображені узутій стопи. У той час відбувалася, відзначена неодноразово автором, маніпуляція кістями. На могильниках населення висоцької культури виразно видно, що кістки скелету підлягали певному оцінюванню. Найбільше значення мав, безсумнівно, череп, потім посткраниальні частини скелету, найменше — ноги. У доісторичних та традиційних суспільствах часто практикувався культ черепів, нерозривно пов'язаний із культом предків. Напевно, через це люди висоцької культури додавали до могил черепи, а також сакралізували їх в інших місцях. Не виключено, що, аби підтримати зв'язок поколінь, череп предка ділили: верхня частина потрапляла до померлого, а щелепи переховували серед живих. Нестачу кісткового матеріалу в багатьох могилах (також і тілоспаленнях) слід пояснювати, можливо, розшукуваннями реліквій, в яких вбачали позитивні сили померлого, що допомагають живим.

У представлених автором матеріалах поховань виразно наочним є використання екстремальних практик і подвійних поховоальних обрядів. Їхнім вираженням були не тільки «кістниці», але також поховання вторинні, перенесені разом із супровідним інвентарем. Існування таких поховань, напевно, належало до проблематики розкладання, яке паплюжило Матір-Землю в місці первинного поховання. Із цього приводу також забезпечували тіла померліх, завиваючи їх матами, скріпленими шпилькою.

З огляду на недостатню кількість антропологічних досліджень, на жаль, небагато можна сказати щодо певних застережень і правил, які діяли в межах усіх груп за віком і статтю, а за такої багатої поховоальної обрядовості вони, напевне, існували. Автор згадав тільки про існування могил людей незаможних. Не викликає сумніву, що до осіб, які померли недоброю смертю, порушили табу і, може бути, померли до обряду ініціації, застосовували якісь індивідуальні норми. Такі особи відзначалися винятково недоброю силою, що вимагала вживання апотропейної магії,

звідси в могилах представників висоцької культури з'являються відтяті голови, виразно розчленовані тіла, пробиті шпилькою або спеціальні роздроблені черепи, спалені кістки в урнах. У небагатьох випадках таких осіб ховали в могилах з орієнтацією, яка не відповідала обов'язковому канону північ—півден, і таким чином їм символічно закривали дорогу до світу померлих.

Символічний зміст могильників населення висоцької культури можна розглядати також у контексті стосунку їх вживачів до вогню («*milo-spalenia*», «*кремація*»), води (наприклад, посуд, перекинутий догори дном), а також до простору на цих об'єктах. Це дуже широкі теми, які виходять за межі цієї рецензії. Ще слід згадати про певні аспекти спорядження померлих, яке залишилося не прокоментованім автором. Супровідний інвентар виявляв певне уодноманітнення і скрізь був однаково скромним, що свідчило б про егалітаризм висоцького суспільства. Знаряддя і зброя не становили табу, тому без обмежень їх вкладали до чоловічих могил, мабуть, для того, щоб померлі могли постати перед божеством як добрі мисливці та воїни. У деяких похованнях виявлено фрагменти туші вівці-кози, що викликає припущення про застосування резурекційної магії: з одного боку, це були харчі для померлого, а з іншого — такий елемент можна трактувати як певний символ природи, яка відроджується, уособленої цими плідними тваринами.

Багато місця у рецензований праці присвячено похованням подвійним, які містять пару померлих. Такі могили становлять своєрідну візитну картку поховальної обрядовості населення висоцької культури. Автор висловив припущення, що через специфічне укладення тіл ці поховання виражают ідею поєднання і нерозлучності, а смерть жінки наставала відразу після смерті чоловіка і могла бути добровільним актом. У контексті цих спостережень належало б трактувати поховання жінки в якості жертви і тим самим визнати за досить загальне спорядження чоловічого поховання. Це дуже цікава проблема, яка відсилає до широко відомого явища люд-

ських жертв у могилах, у колі населення степового, а також у світі гальштатськім.

Такими ж загадковими постали інші, не прокоментовані; однак, автором прояви некролатрії представників висоцької культури. Видається, що, можливо, були застосовані певні консерваційні техніки з використанням живиці чи глинноподібної субстанції, сліди яких збереглися, наприклад, на лицевих кістках черепів. Ці дії спрямовані були, напевно, на петрифікування відбитку померлого, у такому відбитку (масці?) знаходили основу для відправлення обрядів. Створення такого відбитку затримувало померлого серед живих і переборювало смерть.

Дуже шкода, що М. Бандрівський, так докладно описуючи різні форми могил, не приділив уваги соціотопографії могильників. На підставі огляду плану Петрикова (рис. 3-а, на жаль, без легенди), можна припустити, що населення висоцької культури упорядковувало в якийсь спосіб простір некрополя. Тут виразно видно скupчення скелетових могил (?), які могли вміщувати поховання осіб, пов'язаних кровними зв'язками, а також площи, де знаходилося більше, ніж деінде, урнових тілоспалень. Цікаві результати міг би дати аналіз розміщення у просторі могильника вирізняних автором груп, типів, підтипів, варіантів і підваріантів поховань.

Праця М. Бандрівського є, без сумніву, дуже цінною справою, але трактувати її можна лише як вихідний пункт до подальших досліджень. Автор повинен насамперед досягти реалізації мети, яку поставив перед собою, тобто з'ясування значення аспектів поховального обряду. Представлені рецензентом спроби їх прочитання автор повинен трактувати як одну з можливих концепцій (але не єдину). Адже багато років проводяться дослідження поховальної обрядовості в доісторичний період, і результати цих досліджень варто врахувати. Великою ж цінністю рецензованої праці є те, що вона так широко нагадала про децю забуту культуру, яка знаходилася на східних межах великого комплексу напівурнових.

Переклала Любов ФРОЛЯК

Bandrowski M., Sytnik A. Nowe materiały do poznania wczesnej fazy kultury wysockiej // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1993. — Rzeszów 1994.

Czopek S. Pysznica, pow. Stalowa Wola, stanowisko 1 — cmentarzysko ciałopalne z przełomu epoki brązu i żelaza. — Rzeszów, 2001.

Одержано 11.10.2004

**В.М. Зубарь, С.Д. Крыжицкий, А.В. Марченко,
Г.С. Русева, С.Б. Сорочан, Н.И. Храпунов**
**Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.:
Очерки истории и культуры**
Харьков, 2004. — 732 с.

Продовжуючи традицію рецензування кращих монографій українських антикознавців і медієвістів (див. рецензію: Нюркаєва, Колобов 2002), звертаємо увагу читача на одну з найсолідніших як за обсягом і рівнем поліграфічного виконання, так і за якістю представленого матеріалу роботу в корпусі майже двохсотлітньої херсонеської історіографії. Автори — В.М. Зубар, С.Д. Крижицький, С.Б. Сорочан, М.В. Скржинська, Д.В. Журавльов, А.С. Русєва, М.В. Русєва, А.А. Владіміров, М.І. Храпунов — поставили перед собою доволі ризикований завдання: проаналізувати основні тенденції історико-культурного розвитку Херсонеса Таврійського у першій половині I тис. н. е. Як відомо, цей період в історії дорійської колонії на кримському узбережжі, що його часто умовно називають «римським», до останнього часу залишався найменш вивченим, а тому насиченим лакунами, історіографічними міфами і гарячими дискусіями. Монографія добре ілюстрована, супроводжується якісними фотографіями та зарисовками археологічних пам'яток, картами. Довідковий апарат у багатьох аспектах вичерпний і зручний для користувача.

У структурному плані монографія складається з двох нерівних частин. Більша і, як нам здалося, краща частина книги охоплює історію Херсонеса Таврійського у I ст. до н. е. — III ст. н. е. Можливо, це пристрасність рецензента, однак склалося стійке враження, що саме сюжети, пов'язані з римською військовою присутністю на південному заході Криму, вийшли у авторів монографії якнайкраще не лише завдяки новизні недавніх, дійсно сенсаційних археологічних відкриттів на території Херсонеса і в його околицях, але й чудовому володінню авторами, передусім — В.М. Зубарем, методами інтерпретації не лише археологічного матеріалу, чого можна очікувати, але й епіграфіки, а також сучасною зарубіжною історіографією, пов'язаною як з армією принципату в цілому, так і з нижньомезійським уgrpованням римських військ зокрема. Спираючись на археологічні відкриття 1990-х рр., зроблені під керівництвом С.Б. Сорочана, О.Я. Савелі, Т. Сарновського та ін., а також на результати власних багаторічних пошукувань, В.М. Зубар переконливо відтворює картину утвердження римської військової присутності на південному заході Тавриди. Слід погодитися з рішучою відмовою авторів монографії

© О.В. КОЛОБОВ, 2005

від терміну «окупація» щодо римської військової присутності в Криму, що його було колись введено істориками сталінського періоду. Дійсно, імперський гарнізон знаходився тут за запрошенням кримських союзників римлян, надійно захищав їх і в цілому уникав втручання у внутрішні справи понтійських греків. Переконливо реконструйована періодизація римської військової присутності в окрузі Херсонеса, близьку проаналізовано соціально-економічні і культурно-конфесіональні аспекти римської військової присутності. Просопографічні етюди, що реконструюють «кримський» період діяльності римських військових командирів, виконані на високому професійному рівні.

Однак не з усіма положеннями можна погодитися у зв'язку з аналізом римської військової присутності в південно-західному Криму. Визнаючи засновану на аналізі клейм черепиці правомірність висновку про використання в таврійському поході мезійського легата Т. Плавція Сільвана морських суден Равенської ескадри, навряд чи можна погодитися з точкою зору, за якою Мезійська флотилія ще не існувала на початку 60-х рр. (с. 51). У новій літературі, присвяченій цьому питанню, утверджалася думка, що Мезійська флотилія як організаційна одиниця сформувалася близько 50 р. н. е. (вичерпний аналіз джерел і сучасної літератури з питання див.: Zyromsky 1994, s. 118). Таким чином, близько до реального стану речей, на наш погляд, залишається позиція В.І. Кадеєва, відповідно до якої судна Мезійської флотилії не використовувалися в поході Сільвана, оскільки ще не були пристосовані для руху по морю (Кадеев 1981, с. 21).

Навряд чи можна розділяти категоричність авторів книги, які рішуче визначають етнічний склад римського гарнізону як фракійський (с. 140 та ін.). Якщо щодо ауксиліарних (допоміжних) частин цей висновок цілком правомірний, то щодо легіонерів така категоричність неприйнятна навіть відносно III ст. н. е. Зусиллями епіграфістів познанської школи переконливо доведено, що легіони нижньодунайського регіону, які у I ст. комплектувалися переважно вихідцями з Італії і провінцій романізованого Заходу, надалі поповнювалися значною мірою вихідцями з канаб і прилеглих до лімеса романізованих міст, населення яких складалося, в основному, з нащадків переселенців із Заходу і Сходу, а фракійський компонент був виражений слабко (Mrozewicz 1995; Krolczyk 1999, s. 165—170). Цим і

пояснюється типово римська номенклатура відомих за написами «херсонеських» легіонерів.

При тому, що автори монографії проявляють високий рівень компетентності під час розгляду структури збройних сил Римської імперії, деякі твердження, з нашої точки зору, потребують коригування.

Передусім, навряд чи віправдане твердження, згідно з яким передача командування херсонеською вексилляцією від військового трибуна центуріону із середини III ст. н. е. трактується як аргумент на користь скорочення чисельності римського гарнізону (с. 176). Відомо, що Галіен, який правив в 50-ті рр. III ст., прагнучи відсторонити представників вищого стану з командного корпусу армії, ліквідував сенаторські офіцерські посади, у тому числі і пост військового трибуна латиклавія (Ле Боек 2001, с. 32), який традиційно очолював римську воїнську частину в Херсонесі. У результаті реформи круг компетенцій центуріона зріс, і власник цього рангу цілком міг командувати даною вексилляцією без зменшення чисельності особового складу.

Окрім того, навряд чи правомірне уявлення про принципалів як молодших офіцерів (с. 400—401). Як показали дослідження Д. Бріза, принципали, наскільки правомірна аналогія з вітчизняною військовою традицією, напевно складали верхівку солдатського корпусу й обіймали переважно технічні чини в легіоні (Breeze 1974).

Навряд чи можна погодитися зі сприйняттям Максиміна Фракійця як імператора-варвара (с. 401). Це — оцінка Максиміна «сенатською» римською історіографією, некритично сприйнята германською романістикою 1910—20-х рр., що потім надовго «косіла» в радянській історіографії античності. Позатим, ще на початку 1970-х рр. видатний представник просопографічного жанру Р. Сайм беззаперечно довів походження правителя-узурпатора із сім'ї спадкових солдатів — легіонерів, тобто ніяк не «варварів», вказав високі командні чини в дунайських військових частинах, що передували сходженню Максиміна на престол (Syme 1971, р. 179—194). Це питання — не дрібниця, оскільки переоцінка соціального походження так званих солдатських імператорів займає важливе місце у сучасному трактуванні кризи III ст.

При розгляді питання про культу Геркулеса і Діоніса в римському гарнізоні Херсонеса, можливо, було б корисним використання нових публікацій у вітчизняній історіографії із зазначених питань, побудованих, у тому числі, і на мезійськуму епіграфічному матеріалі (Колобов 2000, с. 40—46; 2000, с. 52—54). У зв’язку з успішною реконструкцією лінії римських фортифікаційних споруд на південному заході Криму на сторінках монографії знайшла відображення дискусія про таврійський лімес, що отримала новий імпульс. Віддаючи належне аргументам В.М. Зубаря, який відмовляється визнати ці укріплення лімесом,

оскільки вони перебувають за межами кордонів Римської держави (с. 122—123), відзначимо: по-перше, ліmes не завжди і не скрізь збігався з кордонами Римської імперії, а по-друге, кордонів у сучасному значенні слова античність не знала (див.: Whittaker 1994). Відповідно, дискусія щодо характеру римських укріплень в Криму не вичерпана.

Окрім проблем військово-політичної історії, у першому розділі монографії приділено належну увагу питанням управлінської і соціальної організації херсонеського суспільства, тенденціям розвитку економіки і культури в I—III ст. На особливу увагу заслуговує висновок дослідників про переважання вільної праці в економіці Херсонеса. Таким чином, у пострадянському антикознавстві поступово доходить до марксистського штамп про панування рабовласницького устрою в економіках розвинених античних суспільств. Заслуговують на визнання розділи про побут і культуру херсонеситів зазначеного періоду, що заповнюють певну лакуну в історіографії з цього питання.

Другий розділ монографії присвячено історії Херсонеса у IV—VI ст. За своїм обсягом він утричі менший, аніж попередня частина видання. Реконструкція подій і процесів має багато в чому абрисний, гіпотетичний характер, що зумовлено станом джерельної бази, і, як наслідок, меншою, у порівнянні з попереднім періодом, розробленістю в історіографії. Повідомлення наративних ресурсів мізерні та суперечливі, а ті археологічні знахідки, що мають значення та відкриття пізньоантичного періоду історії Херсонеса, маємо надію, ще попереду. Проте і тут автори монографії змогли переконливо розвінчати декілька історіографічних міфів. Передусім, заперечено уявлення про загибель античного Херсонеса у зв’язку з нащестям гунів (с. 517) і представлена достатньо переконлива реконструкція «справжньої» історії пізньоантичного Херсонесу до VI ст. Привертає увагу мирне, якщо не союзницьке співіснування Херсонеса іnomadів, що облаштувались на його хорі (с. 518). У роботі в деталях показано процес інтеграції міста-держави у складі Східно-римської імперії на початку VI ст., розглянуто структуру Херсонеської провінції (с. 531—533).

Значне місце у другому розділі монографії займає проблема християнізації Херсонеса. Автори переконливо заперечують клерикальну теорію євангелізації Херсонеса вже у I ст. н. е. і доводять поступовість та відому запізнюваність стосовно інших областей античного світу процесу зміни конфесіональної парадигми. Детально обґрунтовано переходний період від політеїзму до монотеїзму у межах IV—VI ст. Християнство як пануюча релігія затвердилось тут лише у VI—VII ст. н. е. (с. 621). Хотілось би зазначити деяке затягування сюжету, присвяченого аналізу фрескового живопису ранньохристиянських склепів Херсонеса (с. 563—600). Даний фрагмент, описані за суттю, відчутно дисонує з аналітичним характером монографії.

Підкреслюючи вдумливу та серйозну роботу редактора видання, необхідно звернути увагу на нечесті друкарські помилки, що випали з-під його уваги: Вімініцій — позаяк правильно Вімінацій (легіонний табір на території нинішньої Сербії) (с. 401); Абрамсон — позаяк правильно Абрамзон (с. 411).

Загалом слід зазначити, що монографія «Херсонес Тавріческий в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.», створена провідними спеціалістами України та Росії, є вдалим синтезом широкої джерелознавчої бази та фундаментального історіографічного корпусу. Роботу виконано в аналітичному форматі, із сучасних методологічних позицій, вона містить багато принципово нових положень з

історії Херсонеса «гримського» періоду. Книгу написано жваво та захоплююче. Усе, що сказано вище, дозволяє сподіватися, що монографія буде достойно оцінена як науковим співтовариством, так і широкою читацькою аудиторією, небайдужою до історичного та культурного минулого євразійського регіону. Дано робота, безумовно, посяде заслужено високе місце в історіографії Херсонеса Таврійського та античного Причорномор'я. Від імені читацької аудиторії, а вона буде у цього видання досить широкою, хотілось би подякувати керівництву Інституту археології НАНУ та дирекції Національного заповідника «Херсонес Таврійський», які зробили все можливе, аби настільки важливий проект побачив світ.

Кадеев В.И. Херсонес Таврический в первые века н. э. — Харьков, 1981.

Колобов А.В. Геркулес и римская армия ранней империи (по данным из западной части Балкано-Дунайского региона) // Проблемы истории, филологии, культуры. — М., 2000. — № 9.

Колобов А.В. Культ Диониса-Вакха и римская армия эпохи принципата (на материале из римских провинций Далмации и Мезии) // Антиковедение на рубеже тысячелетий: междисциплинарные исследования и новые методики (информатика, подводная археология и создание компьютерной базы данных): Тез. докл. конф. ИВИ РАН и ИА РАН. — М., 2000а.

Ле Боек Я. Римская армия ранней Империи. — М., 2001.

Нюркаева А.З., Колобов А.В. Рецензия: С.Б. Сорочан «Византия IV—IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена». — Харьков, 1998 // Древность и средневековые Европы. — Пермь, 2002.

Breeze D. The Organization of the Career Structure of the Immunes and Principales of the Roman Army // Bonner Jahrbücher. — 1974, Bd. 174

Krolczyk K. Veteranen in den Donauprovinzen des Römischen Kaiserreiches // Eos. — 1999, № LXXXVI.

Mrozewicz L. Legionisci mezyjscy w I wieku po Chrystusie. — Poznań, 1995.

Syme R. Emperors and Biography. — Oxford, 1971.

Whittaker C.R. Frontiers of the Roman Empire: A Social and Economic Study. — L., 1994

Zyromsky M. Dowodcy floty mezyjskoj w okresie pryncypatu // Studia Moesiaca / Ed. L. Mrozewicz, K. Ilski. — Poznań, 1994.

Одержано 10.12.2004

О.В. КОЛОБОВ

**Є.І. А р х и п о в а, М.Ю. В і д е й к о, В.І. К л о ч к о,
М.Е. Л е в а д а, О.В. С и м о н е н к о, Р.В. С т о я н о в
Платар. Колекція старожитностей родин Платонових і Тарут: Каталог
К., 2004. — 256 с.**

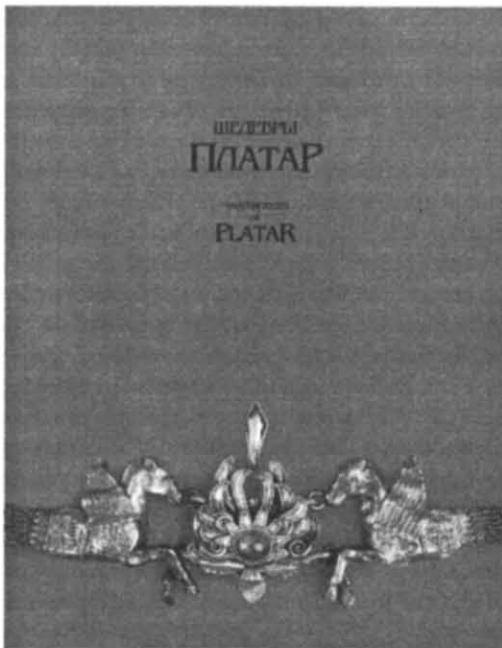
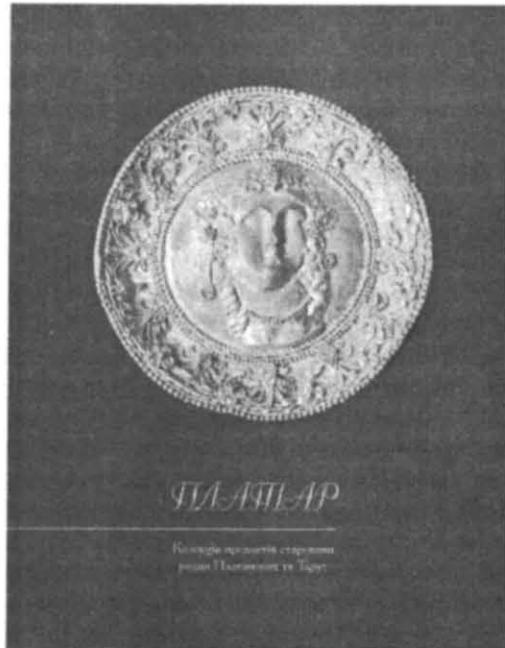
**Шедеври Платар. Колекція старожитностей:
Фотоальбом / За редакцією І.Г. Я в т у ш е н к о
К., 2004. — 159 с.¹**

В 2003 году в Софийском соборе Киева состоялась выставка «Тебе, Украина», на которой были представлены археологические памятники из собраний

С.Н. Платонова и его семьи, а также С.А. Таруты, директора Индустріального Союза Донбасса.

Через год опубликованы каталоги избранных памятников коллекций, один — с довольно под-

¹ Під час підготовки до друку цього номеру нашого журналу пішов з життя відомий український колекціонер Сергій Миколайович Платонов. Висловлюючи своє щире співчуття сім'ї та близьким померлого, редакція журна-

робными описаниями и каталожными данными, в ряде случаев с обоснованием датировок (Архипова и др. 2004), другой (222 памятника) — в качестве фотоальбома с краткими аннотациями на украинском и английском языках и довольно высокого качества иллюстрациями (Явтушенко 2004).

В ряде случаев памятники, изданные в каталоге, повторно опубликованы в фотоальбоме.

Каталог, открывающийся вступительной статьей В.И. Ключко и А.В. Симоненко, посвященной общей характеристике коллекции, ставит коллекции С.Н. Платонова и С.А. Таруты в один ряд с известнейшими частными собраниями Украины и России, в том числе — Б.Н. Ханенко, графа А.О. Бобринского и др., обосновывая необходимость научной обработки и публикации частных коллекций археологических памятников и дает краткий обзор представленных в издании материалов. Каталог разделен на восемь разделов, в которых представлены памятники трипольской культуры (М.Ю. Видейко), культуры Северного Причерноморья киммерийского времени (В.И. Ключко), скифской культуры (Л.С. Ключко), позднескифской и сарматской культуры (А.В. Симоненко), античной культуры (Р.В. Стоянов), позднеантичной и ранневизантийской культуры (М.Е. Левада), культуры Византии, средневековых кочевников и Киевской Руси (Е.И. Архипова) и культуры разных эпох и народов (В.И. Ключко). Каждый раздел открывается коротким вступлением, посвященным, как правило, не обзору памятников, а краткому описанию исторических событий рассматриваемой эпохи и литературе о публикуемых материалах. Такая форма несколько затрудняет восприятие, поскольку читателю не совсем ясно, означает ли

аннотация ссылку на публикацию данного памятника или все же речь идет об аналогиях. В научной литературе, в том числе и в каталогах частных коллекций, подобную форму ссылок до сих пор встречать не приходилось. Достаточно подробные описания памятников неплохо было бы снабдить ссылками на аналогии, которые, как правило, отсутствуют; в связи с этим датировки, в ряде случаев чрезвычайно точные, например, до четверти столетия, для штампованных скифских бляшек, нуждаются, как представляется, в обосновании, что авторами не представлено.

Список литературы создает впечатление, что авторы абстрагируются от реалий современности, когда археологические памятники, и прежде всего — изделия из драгоценных металлов, происходящие из грабительских раскопок Северного Причерноморья, достаточно широко распространяются как по аукционным домам, так и по корпоративным и частным коллекциям России и Украины (см., например: Ильюков 1998; Флеров 2004, с. 115—122, в том числе о деятельности Платонова: Флеров 2004, с. 118, прим. 3). Попадают такие памятники и на крупнейшие европейские и американские аукционы, в частности Сотбис и Кристис, где публикуются в аукционных каталогах. Знакомство с этим каталогами дает ясное представление о том, что со второй половины 90-х годов прошлого столетия на западный рынок древностей попадает, помимо прочего, большая коллекция памятников скифского искусства. Поскольку мы имеем дело со сравнительно ограниченным во времени и массированным проникновением таких раритетов на антикварный рынок, очевидно, что они вряд ли лежали десятилетиями в сундуках ниче-

го не подозревающих жителей Западной Европы, а скорее всего незадолго до этого увидели свет в результате грабительских раскопок. Если мы проведем попытку сопоставления памятников из украинских коллекций с вещами, опубликованными в аукционных каталогах, нас ждут интересные открытия. Так, например, золотые штампованные нашивные бляшки в виде фигуры орла, повернутого вправо и влево (Архипова и др. 2004, с. 106, № 18а—б = Явтушенко 2004, № 59), датированные Л.И. Клочко первой половиной V в. до н. э., находят ближайшие параллели не среди пластинок из Золотого кургана и Журковки, как пишет автор, а среди абсолютно идентичных бляшек с изображением орла, проходивших на аукционах в Нью-Йорке и Лондоне в 1999 и 2001 г. (Christie's 1999, № 19; Bonhams&Brooks 2001, № 223).

Вторая и не менее острые проблема, абсолютно не занимающая умы авторов каталогов, — это проблема аутентичности. Между тем, это один из основных вопросов, если не самый главный, который должен стоять в процессе атрибуции археологических памятников неизвестного происхождения из частных собраний. Подобное невнимание непонятно, если учсть, что проблема фальсификации памятников древнего искусства не нова. С фальсифицированными памятниками античного искусства Северного Причерноморья пришлось столкнуться еще отечественным археологам конца XIX — начала XX вв. (Бертье-Делагард 1896; Штерн 1899), причем тогда же было введено в оборот немало подлинных памятников, происходящих из грабительских раскопок (Орешников 1891; Веселовский 1904; Штерн 1907).

Подобное невнимание к вопросу аутентичности памятников со стороны авторов каталога тем более странно, что ни для кого не секрет: многие специалисты выражали сомнения в подлинности памятников из украинских коллекций. Появились и специальные публикации на эту тему под громким заголовком «Осторожно, подделка!», в том числе написанные (в соавторстве) одним из авторов каталога — М. Левадой (Гавриухин и др. 2004, с. 18—21).

Обычно, в каталогах музеиных и частных собраний, сомнительные вещи или подделки выделяются в отдельные разделы. Назову, например, каталог ювелирных украшений Античного собрания музеев Берлина (Greifenhagen 1970; 1975), во втором томе которого крупнейший знаток античного ювелирного дела Адольф Грайфенхаген выделяет раздел «*Zweifelhaftes und Fälschungen*» (Greifenhagen 1975, с. 119—128, Taf. 81—84). В качестве примера подобным образом построенного каталога частной коллекции можно было бы привести недавно опубликованную коллекцию Августо Кастеллани, в мастерской которого выпускались ювелирные изде-

лия по античным мотивам и с использованием элементов подлинных украшений, при этом в его коллекции имелись и аутентичные произведения древнего искусства (Moretti Sgubini 2000). В каталоге имеется раздел «'Ori antichi' e 'moderni'» (Moretti Sgubini 2000, р. 167—238). В рецензируемом каталоге и фотоальбоме подобных разделов нет.

Принцип работы современной мастерской подделок, раскрытый на примере пряжек, пластированных золотыми обкладками со вставками, заключается в том, что подлинные памятники, являющиеся массовым археологическим материалом, «облагораживаются», становясь более привлекательными и, главное, дорогими. Если, отрещившись от пряжек времен переселения народов, взглянуть под этим углом зрения на опубликованные в рассматриваемом каталоге памятники, неизбежно возникнут вопросы. В частности, большие сомнения возникают при виде железного меча с пластированной золотом рукоятью, в трещинах которой невооруженным взглядом виден клей. Меч, включенный в каталог под номером 23б (Архипова и др. 2004, с. 109), в случае если он подлинный, — уникат, да еще сохранившийся лучше своего прототипа из Чертомлыцкого кургана (!).

Не меньшие сомнения вызывают, на наш взгляд, современные вариации на тему серьги из Гаймановой могилы (Архипова и др. 2004, с. 153, № 74 = Явтушенко 2004, № 76; ср.: Chaikovsky et al. 2004, № 38), браслетов из Большой Близницы (Явтушенко 2004, № 117-118; ср.: Williams, Ogden 1994, № 118), Старшего Трехбратного кургана (Явтушенко 2004, № 95 сл.; ср.: Кирилин 1968, с. 184 сл., рис. 6, 1; Reeder 1999, № 97; Chaikovsky et al. 2004, № 47), Соколовой Могилы (Архипова и др. 2004, с. 167, № 95а; с. 169, № 96а—б = Явтушенко 2004, № 160—162; ср.: Ковланенко 1986, с. 32—35, рис. 30—31), подвесок серег с женскими головками в стефанах, украшенных филигранным декором с эмалью, типа находок из некрополя Пантикале или из скифского кургана у Великой Белозерки, но с трогательными нашейными украшениями, с большими пятилепестковыми розеттами и шариком зерни² (Архипова и др. 2004, с. 148, № 55 = Явтушенко 2004, № 80; Стоянов 2004, с. 97; ср.: Пантикалей: Williams,

² Обычно подобные розетты были шестилепестковыми (см., например, на дужке серег в виде сфинксов из Старшего Трехбратного кургана (Кирилин 1968, с. 183 сл., рис. 5; Reeder 1999, № 96; Chaikovsky et al. 2004, № 40) или на одной из пары золотых серег в форме скульптурных фигурок Ники, найденных в Павловском кургане (Williams, Ogden 1994, № 107). Кроме того, не мог древний мастер «повесить» на шею такую розетту. Букваний, который, как известно, входил в состав ожерелий, мог (см. подвеску из Большой Белозерки), а розетту — вряд ли.

Ogden 1994, № 61; Русева 1994, с. 104 сл., рис. 1, Великая Белозерка: Русева 1994, с. 104 сл., рис. 1, 4—5; Reeder 1999, № 95), стеклянная чаша с золотой обкладкой à la канфары из Северского кургана (Архипова и др. 2004, с. 153, № 71 = Явтушенко 2004, № 130; ср.: Спицын 1909, с. 24 сл., № 23; с. 37, рис. 38; Журавлев 2002, № 495) или так называемый перстень царя Иисуса (Явтушенко 2004, с. 116—117, № 149; см. также: Архипов, Симоненко 2004), серьезные сомнения в подлинности которого были высказаны в ходе дискуссии на конференции «Боспорский феномен» в марте 2004 года в Санкт-Петербурге. Спору нет, пара браслетов с протомами сирен на дужке удались мастеру — работа впечатляет (Архипова и др. 2004, с. 167, № 97d = Явтушенко 2004, № 158—159), но знает ли А.В. Симоненко, публикующий браслеты как изделия «закавказской или персидской ювелирной школы», примеры браслетов с дужкой из бронзы лишь частично обложенной золотом (внутренняя сторона браслетов практически лишена обкладки)? Ни мне, ни М.С. Шемаханской (прежде чем попасть в коллекцию С.Н. Платонова браслеты какое-то время находились в Москве, где проходили различные экспертизы) такие случаи неизвестны. Список подобных примеров легко можно было бы продолжить, если бы не ограниченный объем рецензии.

А в ряде случаев мы сталкиваемся с примерами удивительно примитивной и, можно сказать, малограмотной работы. Или это связано с уровнем компетенции мастера, или его консультанты были не на высоте. Именно этим можно объяснить появление произведений подобных так называемой «фибуле-броши с изображением Деметры» (Архипова и др. 2004, с. 164, № 91b = Явтушенко 2004, № 147) или широких пластинчатых браслетов с несомкнутыми концами и оттиснутыми в высоком рельефе изображениями животных и масок Медузы (Архипова и др. 2004, с. 163, № 89.e. 90.b = Явтушенко 2004, № 135—137). К этой же категории изделий относится абсолютно невозможный ритон (Архипова и др. 2004, с. 155, № 80 = Явтушенко 2004, № 127—128). Его наконечник и раструб отдаленно напоминают элементы, как правило, трехчастных ритонов из скифских курганов. Интересно, что мастер решил отказаться от центральной части ритона, у которого зато появилась ручка, и он отдаленно напоминает ритоны с головами быков и оленей из Панагюриште (!) (ср., например: Echt 2004, № 233). Также неправдоподобны выполненные в псевдоэтруском стиле и обильно украшенные рельефными изображениями, зернью и филигранью пиксиды (Явтушенко 2004, № 124—126).

Вне сомнения, в коллекцию С.Н. Платонова и его семьи и в собрание Индустримального Союза Донбасса попало определенное количество

подлинных вещей, не вызывающих сомнения в своей аутентичности. Такие примеры есть в каждом из рецензируемых разделов. Безусловный интерес представляет набор предметов конского снаряжения конца 2 — начала 1 в. до н. э., впервые публикуемый А.В. Симоненко (Архипова и др. 2004, с. 118—119, № 1). Подлинные памятники представлены, в частности, некоторыми (но не всеми) ожерельями с подвесками в форме бабочек (см., например: Архипова и др. 2004, № 95b; № 96c; № 97c; № 98a = Явтушенко 2004, № 155—156; ср.: Трейстер 2004, с. 144), серьгами с треугольными или фигурными щитками, украшенными вставками, с подвесками (см., например: Архипова и др. 2004, № 94d; № 97a; № 98d = Явтушенко 2004, № 141), щитками брошей с рельефными изображениями божеств и филигранными кастами, украшенными вставками (см., например: Архипова и др. 2004, № 96e; № 97b; № 98e = Явтушенко 2004, № 145—146, 148), обнаруживающими удивительную близость к находкам из раскопок Усть-Альминского могильника (ср. ожерелье аналогичного типа без подвесок: Пуздовский 2004, с. 299, рис. внизу, с. 300; ср. серьги: Пуздовский 2004, с. 299, рис. вверху, с. 300; Loboda, Puzdrovskij, Zajcev 2002, S. 324f., № 13, Abb. 16, 1—2; Мордвинцева 2002 = Mordvintseva 2002; см. броши: Пуздовский 2002, с. 108, 110, рис. 1, 2), вероятнее всего, происходящие из грабительских раскопок, с разной интенсивностью ведущихся здесь на протяжении последнего десятилетия (см. об этом: Зайцев и др. 1997, с. 159).

Наконец, несколько слов о научном уровне каталога. Собственно, все сказанное выше имеет непосредственное отношение к этому. В начале XXI в. наука обычно делается специалистами — здесь же перед нами предстает удивительная картина вопиющего дилетантизма, иногда приправленного знаниями о современных или не очень современных публикациях³.

³ Р.В. Стоянов, например, даже относит отдельные произведения «к мастерской Санта Еуфимии», в том числе брошь с рельефным изображением головы Менады (Архипова и др. 2004, с. 146, № 52 = Явтушенко 2004, с. 57, № 68), которой посвящена его специальная статья (Стоянов 2004, с. 96 сл.), полностью игнорируя ответ на вопрос об аутентичности памятника (см. по этому поводу: Мордвинцева — в печати). Публикуя довольно сомнительное произведение в виде головы на гладкой колонке, определенное как герма, А.В. Симоненко пишет: «аналогічна герма на трохи іншому постаменті знайдена у святилищі на Гурзуфському Сідлі» (Архипова и др. 2004, с. 186, № 108g). Трудно сказать, что общего нашел столь авторитетный учений А.В. Симоненко между этими двумя памятниками (ср. герму из Гурзуфского седла: Curletti 1995, р. 109, № III. 18).

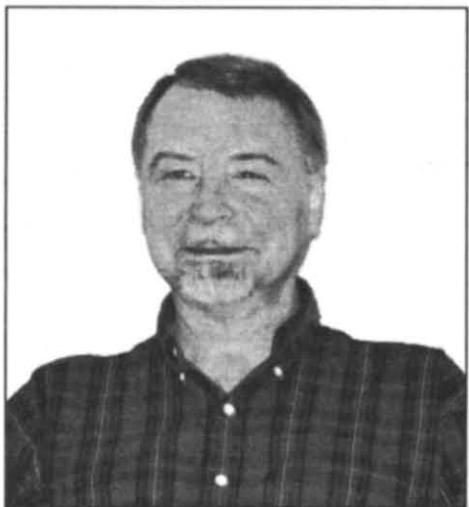
- Архипов А.А., Симоненко А.В.* Перстень царя Иисуса // Боспорский феномен: Проблемы хронологии и датировки памятников. — СПб., 2004. — Ч. II.
- Архипова Е.І., Відейко М.Ю., Клочко В.І., Левада М.Е., Симоненко О.В., Стоянов Р.В.* Платар. Колекція старожитностей родин Платонових і Тарут: Каталог. — К., 2004.
- Бертьє-Делагард А.Л.* Подделка греческих древностей на юге России // ЗООИД. — 1896, Т. ХХ.
- Веселовский Н.И.* Случайная находка близ Новороссийска // ИАК. — 1904, Вып. 11.
- Гавритухин И., Левада М., Шемаханская М.* Современная мастерская по изготовлению «древностей» // Антиквариат. Предметы искусства и коллекционирования. — 2004, № 1—2 (14).
- Журавлев Д.В. (ред.)*. На краю ойкумены. Греки и варвары на северном берегу Понта Евксинского. — М., 2002.
- Зайцев Ю.П., Лысенко А.В., Пуздовский А.Е., Семин С.В., Татарцев С.В.* Охранные исследования грунтового склепа на Усть-Альминском позднескифском некрополе // Археология Крыма. — 1997, № 1.
- Ильюков Л.С.* Коллекция античных сокровищ // Донская археология. — 1998, № 1.
- Кирилин Д.С.* Трехбратные курганы в районе Тобечикского озера // Гайдукевич В.Ф. (ред.), Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. — Л., 1968.
- Кованенко Г.Т.* Сарматское погребение I в. н.э. на Южном Буге. — К., 1986.
- Мордвінцева В.І.* Три примера украшений местного производства из Усть-Альминского могильника в Крыму // Боспорский феномен. — СПб., 2002. — Т. 2.
- Мордвінцева В.І.* Вивчення ювелірної справи елліністичного і ранньоримського часу в зарубіжній і вітчизняній історіографії. — Підготовлено до друку.
- Орешников А.В.* Заметки о древностях, найденных в Парутино в 1891 г. // Древности. — 1891, Т. XV.2.
- Пуздовский А.Е.* К вопросу о культе женского божества у поздних скифов // Боспорский феномен. — СПб., 2002. — Т. 2.
- Пуздовский А.Е.* К вопросу о хронологии и этнокультурной принадлежности погребений с ожерельями с подвесками в виде бабочек // Боспорский феномен. — СПб., 2004. — Т. 2.
- Русєєва М.В.* Золоті прикраси у вигляді голови Гери // Археологія. — 1994, № 1.
- Спицын А.А.* Фалары Южной России // ИАК. — 1909, Вып. 29.
- Стоянов Р.В.* Несколько ювелирных изделий V—IV вв. до н.э. из частных коллекций // Ювелирное искусство и материальная культура: Тез. докл. участников XIII коллоквиума (12—18 апреля 2004 г.). — СПб, 2004.
- Трейстер М.Ю.* Ожерелье из Одесского музея — малоизвестная находка из Ольвии или подделка? // Археологические вести. — 2004, Вып. 11.
- Флеров В.С.* Найдено на аукционе «Christie». Роль эксперта в торговле Древностями // РА. — 2004, № 2.
- Штерн Е. фон.* О подделках классических древностей на юге России // Тр. Х АС. — М., 1899. — Т. I.
- Штерн Е. фон.* Могильная находка в Ольвии в 1891 г. // ЗООИД. — 1907, Т. XXVII.
- Ястущенко І.Г. (Ред.)* Шедеври Платар. Колекція старожитностей: Фотоальбом. — К., 2004.
- Bonhams & Brooks. Knightsbridge. Antiquities*, 8. November 2001. — London, 2001.
- Chaikovsky S.M., Rimar P.O., Strokova L.V., Starchenko O.V.* Museum of Historical Treasures of Ukraine. — К., 2004.
- Christie's New York, Ancient Jewelry*, 8 December 1999. — New York, 1999.
- Curletti M.G. (ed.)*, Dal Mille al Mille. Tesori e popoli dal Mar Nero. — Milano, 1995.
- Echt R. (Hrsg)*, Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus. — Bonn, 2004.
- Greifenhagen A.* Schmuckarbeiten in Edelmetall. — Berlin, 1970, Bd. I.
- Greifenhagen A.* Schmuckarbeiten in Edelmetall. — Berlin, 1975, Bd. II.
- Loboda I.I., Puzdrovskij A.E., Zajcev Ju.P.* Prunkbestattungen des 1. Jh. n. Chr. in der Nekropole Ust'-Al'ma auf der Krim. Die Ausgrabungen des Jahres 1996 // Eurasia Antiqua. — 2002, Bd. 8.
- Mordvintseva V.* A Pair of Golden Earrings from Ust'-Alma (Crimea) // Eurasia Antiqua. — 2002, Bd. 8.
- Motetti Sgubini A.M. (ed.)*, La collezione Augusto Castellani. — Roma, 2000.
- Reeder E.D. (ed.)*, Scythian Gold. Treasures from Ancient Ukraine. — New York, 1999.
- Williams D., Ogden J.* Greek Gold. Jewellery of the Classical Period. — London, 1994.

Одержано 13.12.2004

М.Ю. ТРЕЙСТЕР

Хроніка

ДО 60-річчя ОЛЕКСІЯ ВОЛОДИМИРОВИЧА ЧЕРНЕЦОВА

Комплексний підхід до вивчення будь-якої історичної проблеми — надійний шлях для отримання нової інформації, якініших реконструкцій соціальних та культурних процесів тих чи інших часів. Повною мірою це стосується середньовічної епохи у житті східних слов'ян, щодо якої існує можливість, окрім археологічних матеріалів, використовувати їй писемні джерела, твори прикладного мистецтва, нумізматичні пам'ятки тощо.

Значною мірою успіхи у цьому складному, але, водночас, цікавому процесі пізнання, залежать від того, хто береться за таку справу. Одним з найяскравіших і глибоких дослідників Давньої Русі безперечно є Олексій Володимирович Чернечов, якому виповнюється 60 років.

Він народився 1 березня 1945 р. в Москві, у родині художника. У 1968 р. закінчив історичний факультет Московського державного університету за кафедрою археології, де його науковим керівником був Б.О. Рибаков, і поступив на роботу у Відділ слов'яно-руської археології Інституту археології АН СРСР (свогодні — РАН). Протягом 1968—1972 рр. одночасно навчався у заочній аспірантурі МДУ.

У 1973 р. О.В. Чернечов успішно захищає кандидатську дисертацію «Рільничі знаряддя Давньої Русі», а в 1988 р. — докторську за темою «Світська

феодальна символіка Русі XIV—XV ст.». Починаючи з 1991 р., очолює Відділ слов'яно-руської археології рідного інституту. Коло наукових інтересів О.В. Чернечова широке й різноманітне. У його першій монографії «Зображення на руських монетах XIV—XV ст. Іконографічні дослідження», яка вийшла друком англійською мовою в Оксфорді 1983-го року, розглянуто проблематику на перетині нумізматики та мистецтвознавства. Ціла низка важливих наукових праць дослідника присвячена пам'яткам прикладного мистецтва — різьбленим посохам XV ст. (1987 р.), позолоченим дверям храмів XVI ст. (1992 р.) та ін. Протягом багатьох років О.В. Чернечов вивчає сюжети та іконографію мініатюр давньоруських рукописів. Значний цикл робіт (пochaсти у співавторстві з О.О. Чуриловим) присвячений рукописним текстам, в яких відображені народні вірування та забобони (ворожильні книги, збірки замовлянь).

Починаючи з 1962 р., ювіляр брав та бере активну участь у численних археологічних експедиціях. Це, у першу чергу, експедиції з вивчення давньоруських пам'яток, зокрема, на території України — Путивль і Білгород, Новгород-Сіверський. Але досліджував і пам'ятки інших епох та регіонів — від Шпіцбергену до Середньої Азії. У 1975 р. Олексій Володимирович уперше потрапив до старої Рязані, а з 1994 р. він очолив вивчення цієї яскравої пам'ятки доби Київської Русі, матеріали якої дають різноманітну й цікаву інформацію про матеріальну та духовну культуру тієї доби, а також для реконструкції зв'язків Волго-Окського регіону з Чернігівчиною. У більшості своїх робіт О.В. Чернечов звертається до широкого спектра матеріалів з усіх земель Русі, і, звичайно, південноруських. Значна частина його кандидатської дисертації присвячена саме південноруським матеріалам. Відома монографія «Давньоруські амулети-змійовики», опублікована 1991-го року у співавторстві з Т.В. Ніколаєвою, також включає і знахідки з українських територій. Одна зі статей присвячена відомій знахідці з чернігівської Чорної Могили — ритуальному турячому рогу X ст. Важливі спостереження про культуру східнослов'янського населення Великого Князівст-

ва Литовського представлено в працях ювіляра, присвячених мініатюрам Радзивілівського літопису.

Викладацька діяльність О.В. Чернецова почалася в 1994 р. в Російському Православному університеті ім. Св. Іоанна Богослова, де він у співавторстві з Л.А. Беляєвим підготував та видав оригінальний курс лекцій «Руські церковні старожитності. Археологія християнських старожитностей середньовічної Русі». З 1996 р. він є професором кафедри музеології Російського державного гуманітарного університету, членом редколегій кількох наукових та науково-популярних журналів.

О.В. Чернецов — постійний учасник і організатор міжнародних та регіональних наукових конференцій різного рівня та спрямування. Зокрема, слід відзначити його вагому участь у підготовці та проведенні V (Київ, 1987) та VI (Новгород, 1996) Міжнародних Конгресів слов'янської археології.

Ювіляр і нині плідно працює. Тож друзі і колеги — співробітники Інституту археології НАН України — зичать Олексієві Володимировичу Чернечову міцного здоров'я, довгих років життя та нових успіхів на науковій ниві.

Одержано 10.11.2004

ДО 60-РІЧЧЯ АНАТОЛІЯ СТЕПАНОВИЧА ОСТРОВЕРХОВА

Нешодавно виповнилося 60 років від дня народження старшого наукового співробітника відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України (м. Одеса), кандидата історичних наук Анатолія Степановича Островерхова. Нелегким і непростим був його шлях до здійснення завітної дитячої мрії — стати археологом.

Народився А.С. Островерхов за офіційними документами 3 квітня (фактично — 31 березня) 1945 р. у с. Веселе Привільнянського (Новоодеського) району Миколаївської обл. Батько загинув на Зесловських висотах; мати — учасниця Великої Вітчизняної війни, вступила до діючої армії влітку 1942 р. Й торувала з нею шлях на Захід до середини 1944 р. 1952 р. сім'я переїжджає до м. Миколаєва. З 1954 до 1958 р. за сімейних обставин А.С. Островерхов виховувався у дитячому будинку. У 1959—1961 рр. навчався в Ремісничому училищі № 6 м. Миколаєва, де отримав спеціальність слюсаря-збиральника промислової продукції. Після закінчення училища у березні 1961 р. працював за спеціальністю до липня 1962 р. на заводі «Дормашпіна» у м. Миколаєві. Одночасно навчався у вечірній школі робітничої молоді, де й отримав середню загальну освіту.

Влітку 1962 р. А.С. Островерхов вступає до Тобілівського артилерійського училища, яке закінчує з відзнакою влітку 1965 р. Здобувши звання лейтенанта, для продовження подальшої служби отримує направлення до Одеського військового округу, де призначається на посаду командира учебового мінометно-розвідувального взводу артилерійського полку, розквартириваного у м. Миколаєві. Влітку 1966 р., у зв'язку з отриманням травми під час на-

вчань, А.С. Островерхов комісується з лав Радянської армії і того ж року стає студентом історично-факультету Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова, який закінчує у 1971 р.

Під час навчання в університеті, А.С. Островерхов остаточно вирішує стати археологом. Цьому значною мірою сприяли його контакти з викладачами університету та співробітниками Одеського археологічного музею. Особливо великий вплив на формування світогляду А.С. Островерхова мали М.С. Синіцин, професор П.Й. Каришковський та І.Т. Черняков. Вже в той час А.С. Островерхов бере активну участь в роботах археологічних експедицій — Ольвійської, Білгород-Тирської, Ніконійської, Дністро-Дунайської. Після закінчення університету, А.С. Островерхов отримує направлення до Одеського музею західного та східного мистецтва, де призначається на посаду головного хранителя фондів. Посада зобов'язує його не тільки детально ознайомитися з історією світового мистецтва та окремих течій, але й спонукає до близького знайомства з багатьма провідними одеськими митцями та мистецтвознавцями — І.І. Козиродом, В.Д. Власовим, О.А. Соколовим, О.М. Шелестовою.

У листопаді 1972 р. А.С. Островерхов стає аспірантом відділу раннього залізного віку Інституту археології АН УРСР, а його науковим керівником призначається визначний український вчений, професор О.І. Тереножкін. Під його керівництвом, за значної допомоги В.А. Іллінської та багатьох інших співробітників відділу раннього залізного віку й античного відділу цього ж інституту, А.С. Островерхов написав, а пізніше і захистив (1978 р.) кан-

Співробітники відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології АН УРСР. У центрі згори — А. С. Островерхов

дидатську дисертацію «Економічні зв'язки Ольвії, Березані та Ягорлицького поселення зі Скіфією в VII—V століттях до н. е.». Після закінчення аспірантури у грудні 1975 р., А. С. Островерхов отримує направлення у щойно сформований відділ археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України, де пройшов шлях від старшого лаборанта до старшого наукового співробітника.

Саме завдяки багатопрофільності відділу, наявності у його складі достатньої кількості квалікованих спеціалістів, а також творчій атмосфері, що склалася у колективі, А. С. Островерхову повною мірою вдалося реалізувати свій творчий потенціал, визначити наукові приоритети як фахівця в галузі археологічної технології та культурології, що знайшло відбиток у майже 200 наукових статтях та декількох монографіях. Працюючи у новобудованому відділі, А. С. Островерхов не полишив своїх наукових пошукув у царині власне античної та скіфської археології. Особливо важливими виявилися підсумки вивчення матеріалів Ягорлицького виселку ремісників, заснованого на березі Ягорлицької затоки Чорного моря під час Великої грецької колонізації регіону. Автор з'ясував, що тут у відносній синкретичній єдності функціювали майстерні, що спеціалізувалися на

добуванні заліза сиродутним шляхом та його обробці, відливанні різноманітних виробів із кольорових металів, виготовленні скляного намиста найпростіших типів тощо.

Наприкінці 1980-х рр. А. С. Островерхов разом із заступником директора Одеського археологічного музею С. Б. Охотниковим організували декілька експедицій на острів Змійний, наслідком яких були вихід у світ першої наукової монографії та декількох десятків статей про святилище Ахілла на острові Левке. Особливо цікавими виявилися матеріали підводних досліджень в акваторії острова, під час яких було виявлено декілька великих амфорних скучень — «полів» і зібрано найбільшу на теренах СНД колекцію античних свинцевих та кам'яних якорів, датованих від VI ст. до н. е. до IV ст. н. е.

Надзвичайно велике наукове значення мають роботи А. С. Островерхова з історії стародавнього скла та склярства. Завдяки тісній співпраці з провідними фахівцями у цій галузі — академіком М. О. Безбородовим та В. О. Галібіним, авторові вдалося зробити хронологічний згід хімічного складу скла, що побутувало на теренах України з епохи енеоліту — бронзи до пізнього середньовіччя. Завдяки цій кропіткій праці, у пам'ятках пізнього Трипілля (Другий Усатівський курганий могильник під Одесою та Софіївський тіlopальний могильник під Києвом) було виявлено поки що найдавніше у Старому Світі археологічне скло, яке, мабуть, має Циркумпонтайське (анатолійське, кавказьке чи балканське) походження. Вивчивши хімічний склад скла білозерського часу, А. С. Островерхов виявив невідому доти школу склярства та дійшов висновку, що наприкінці епохи бронзи — на початку раннього залізного віку (XII—VIII ст. до н. е.) на Європейському континенті функціонувала своєрідна школа склярства, яка за своїми основними параметрами значно відрізнялася від загальновідомих близькосхідної та давньоєгипетської шкіл. Не менш цікавими, пізнавальними й дещо сенсаційними є матеріали, що репрезентують склярство античного та середньовічного часів.

Серед мистецтвознавчих проблем, що хвилюють А. С. Островерхова, чи не на перше місце слід поставити феномен греко-скіфського звіриного стилю і проблеми широкого поширення пам'яток цього стилю на території античних полісів Північного Причорномор'я. З цього приводу ним створено не один десяток статей.

Зараз А. С. Островерхов знаходиться у творчому розвікті. У нього є багато цікавих ідей та планів на майбутнє. Тож побажаємо ювілярові втілити їх у життя.

Одержано

07.01.2005

С.Б. ОХОТНИКОВ, Л.В. СУБОТІН

ЧЕТВЕРТИ ГРАКІВСЬКІ ЧИТАННЯ

20—23 жовтня 2004 р. у Запоріжжі відбулась Міжнародна наукова конференція «Проблеми скіфо-сарматської археології Северного Причорномор'я», присвячена 105-річчю з дня народження видатного вченого, фахівця у галузі археології раннього залізного віку професора Б. М. Гракова. Це четвертий (з 1989 р.) науковий форум подібного роду, який отримав назву Граківські читання.

Організаторами конференції стали Запорізький державний університет та Запорізький обласний краєзнавчий музей. В роботі форума взяли участь представники 10 різних установ та навчальних закладів десяти міст України, трьох міст Росії (Москва, Саратов, Ростов-на-Дону), двох — Молдови (Кишинеу, Тирасполь) і Німеччини (Берлін).

На відкритті конференції з вітаннями виступив ректор Запорізького держуніверситету В.В. Савін, начальник управління культури облдержадміністрації Л.Н. Бельмас, старший науковий співробітник Державного історичного музею (Москва) О.В. Переводчикова, професор Дніпропетровського національного університету І.Ф. Ковальова, директор заповіднику «Кам'яна могила» Б.Д. Михайлів, директор Запорізького краєзнавчого музею проф. Г.І. Шаповалов, доцент Запорізького університету Г.М. Тощев.

Учасники зустрічі вішанували хвилиною мовчання пам'ять А.І. Мелюкової, Д.С. Раєвського, В.С. Ольховського, М.І. Золотарьова. Усі вони у різні роки брали участь у роботі Граківських читань.

На пленарному засіданні заслушано 3 доповіді: С.І. Андрух (Запоріжжя) «Оружие скіфських захоронений могильника Мамай-Гора», Ю.В. Болтрика (Київ) «До питання про політичний центр Скіфії», В.І. Каца (Саратов) «Робота Б.Н. Гракова над III томом IOSPE».

На засіданнях трьох секцій (передскіфської, скіфо-сарматської, античної археології) з доповідями виступили 42 науковці. Низка доповідей (наприклад, співдоповідь Агульникова С.М., Бруяко І.В., Кожокару В.М. та Субботина А.В., доповіді Гавриша П.Я., Гейко А.В., Переводчикової О.В., Супруненко О.Б., Самойлової Т.Л., співдоповідь Скорого С.А. та Хохоровського Я., Редіної Е.Ф., Шалобудова В.Н., а також співдоповідь Храпунової І.М. та Власова В.П.) присвячувалась аналізу конкретних, здебільшого нещодавно досліджених, археологічних пам'яток. Інші доповіді (Бруяко І.В., Васильєва А.А., Гейко А.В., Глебової В.П., Папанової В.А., Полідовича Ю.Б., Попандопуло З.Х., Саєнко В.Н., Синики В.С., співдоповідь Ушакової С.В. та Філіпенко А.А., Фатеєва О.В., Фіалко О.Є.,

Четверикова І.А., Щербаня А.Л.) стосувалися тих чи інших аспектів вивчення певних проблем або груп пам'яток доби бронзи, скіфо-сарматського часу та античності.

Більшість доповідей викликала жвавий інтерес аудиторії, свідченням чого стали питання, які ставилися доповідачам, а також оцінки, що прогунали при обговоренні та в дискусії.

До числа доповідей, які мали найбільший резонанс, слід віднести блок, присвячений вивченню та історико-культурній інтерпретації курганного могильника біля с. Глінное неподалік Тирасполя (І.А. Четвериков, В.С. Синика, В.П. Глебов, С.І. Андрух), згадувана доповідь Ю.В. Болтрика, а також доповідь І.В. Бруяко щодо оцінки поновленої схеми гальштатської хронології Центральної Європи.

Комплекс біля с. Глінное — це підкреслили як доповідачі, так і колеги, що обговорювали доповіді, — має надзвичайно важливe значення не тільки для вірного розуміння Тираспольської групи пам'яток скіфської доби, але й у цілому — історичної ситуації в степах Надчорномор'я та Нижній Наддністрянщині зокрема. Вочевидь, він допоможе ліквідувати одну з «темних» плям в пізній історії Великої Скіфії — так званий хіатус III ст. до н. е. у степовій частині Надчорномор'я, що наполегливо постулюється деякими дослідниками. Разом із тим (що особливо пролунало під час оцінки прослуханих доповідей), для коректного встановлення хронологічних позицій конкретних поховань Глінського могильника, його етнокультурної інтерпретації необхідні якісні та повноцінні публікації всіх досліджених поховань комплексів.

На думку Ю.В. Болтрика, дані, які ми маємо сьогодні про значний територіальний комплекс скіфських поселень біля с. Капулівка, що на правому березі Дніпра напроти відомого Кам'янського городища, де за підсумками зборів виявлено велику кількість фрагментів античної амфорної тарі (серед яких знахідки клейм нараховують декілька сотень), дають змогу поставити питання щодо перевідгляду ролі Кам'янського городища як центральної поселенської структури Степової Скіфії. Такою, як вважає доповідач, є саме Капулівська система пам'яток. З приводу доповіді Ю.В. Болтрика А.Г. Плещивенко, С.А. Скорий, О.В. Фатеев відзначили надзвичайну важливість означеного питання, однак вказали, що для подальшого обґрутування цієї перспективної точки зору бажано провести стаціонарні археологічні дослідження в районі Капулівки.

І.В. Бруяко проаналізував поновлену схему гальштатської хронології Центральної Європи, що

Учасники четвертих Граківських читань

зняла відображення насамперед в роботах таких німецьких дослідників як К. Паре, Г. Коссак, Л. Метцнер-Небелсик. Він призвав дуже обережно і вдумливо відноситися до ревізії центральноєвропейської гальштатської хронології та не поспішати «немедленно переносить трафарет» цієї схеми на передскіфські та ранньоскіфські старожитності Півдня Східної Європи. На користь подібного підходу свідчать, наприклад, такі обставини. Прихильники згадуваного поновлення загалом не можуть знайти компроміс з приводу абсолютноного датування деяких опорних з точки зору хронології центральноєвропейських комплексів (як правило, це певні металеві вироби чи їх групи, наприклад, відомий скарб Прюдь в Угорщині). З іншого боку, подібні металеві центральноєвропейські вироби-хроноіндикатори поодинокі в комплексах доскіфського і ранньоскіфського часу Східної Європи, тому застосування їх як надійних основ для датування досить проблематичне. Міркування І.В. Бруяко знайшли підтримку деяких колег.

Під час підбиття підсумків конференції було обговорено низки питань щодо актуальності про-

ведення подібних наукових форумів, можливості оперативного видання археологічних матеріалів у наш час, необхідності критичного ставлення до матеріалів з приватних колекцій, оскільки іноді деякі дослідники без належного критичного ставлення використовують у наукових працях підробки. На цих та інших питаннях сучасної археології України сконцентрували увагу О.Б. Супруненко, О.В. Переводчика, Ю.В. Болтрик, І.В. Бруяко, Т.Л. Самойлова, Г.І. Шаповалов, Г.М. Тощев.

Учасники конференції мали можливість оглянути експозицію першого в місті приватного музею зброї, найдавніші експонати якого належать до кам'яної доби.

Матеріали конференції знайшли відображення у 67-ми достатньо повно виданих доповідях, що супроводжуються рисунками й фотографіями (XI том «Старожитностей Степового Причорномор'я і Криму», загальний обсяг 298 с.).

Усі науковці одностайно підтримали пропозицію щодо проведення V Граківських читань у 2009 році.

Одержано 29.12.2004 С.А. СКОРИЙ, Г.М. ТОЩЕВ

МІЖНАРОДНА АРХЕОЛОГІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ У м. КОРОСТЕНЬ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Із 6 до 8 вересня 2004 р. у м. Коростені Житомирської обл. пройшла Міжнародна археологічна конференція «Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.». У ній взяли участь провідні фахівці в галузі слов'яно-руської архео-

логії з Росії, Білорусії, Польщі, Франції, Швеції та України. На конференції заслухано близько 40 доповідей, які стосувалися багатьох проблем сучасної археологічної науки в межах, визначених загальною тематикою.

Однією з провідних проблем, обговорених під час пленарних засідань, було визначення хронологічних меж та умов виникнення найдавніших східнослов'янських міст — «градів», їхнього місця і значення на зламі двох історичних епох — руйнації старих родоплемінних інституцій та формування єдиних державних механізмів епохи Київської Русі. Ці проблеми у своїх доповідях відобразили П. Толочко, О. Мося, А. Кірпічников, М. Котляр, В. Петрашенко, Б. Звіздецький, В. Ричка, В. Седов, Г. Штихов, Є. Шинаков та деякі інші.

Значна частина доповідей стосувалася проблем походження, датування, визначення етнокультурних чинників окремих археологічних пам'яток та елементів матеріальної культури укріплених градів кінця I — початку II тис. н. е. (Л. Іванченко, С. Климовський, В. Козюба, В. Коваленко, Ю. Ситий, О. Колибенко, О. Комар, О. Сухобоков, Р. Лівіох, В. Майко, О. Майоров, І. Мовчан, А. Козловський, М. Іевлев, О. Приходнюк, О. Трабукін, А. Томашевський, М. Філіпчук).

Деякі доповіді присвячувалися загальним проблемам ремісничої діяльності у найдавніших східнослов'янських містах. Зокрема, Н. Єніосова, Р. Мітоян і Т. Сарачева проаналізували срібні вироби з південно-руських земель IX—XI ст., а С. Павленко — обробку пірофілітового сланцю на городищах Овруцького кряжа. О. Журавльов на підставі остеологічних матеріалів із розкопок останніх років зробив спробу визначити роль тваринництва та мисливства в господарстві стародавніх древлян VIII—XIII ст.

Учасники і гості конференції оглянули виставку-експозицію, розгорнуту у краєзнавчому музеї м. Коростеня. На ній були представлені численні артефакти VI—XVII ст., здобуті під час археологічних розкопок городищ літописного Іскоростеня експедицією АІ НАНУ у 2001—2004 рр. Крім

Підготовка демонстраційного розкопу на городищі № 3 літописного Іскоростеня

того, були оглянуті пам'ятки стародавнього міста: курганні некрополі і посад Іскоростеня, де демонструвалися досліджені у 2004 р. об'єкти.

Учасники конференції здійснили автобусну екскурсію до с. Немирівки, де до цього часу зберегаються залишки кургану «Ігорева могила», а також побували у м. Овруч (літописний Вручай).

Конференція одностайно прийняла резолюцію, що підтримала ідею створення у м. Коростені історико-археологічного заповідника «Стародавній Іскорostenсь», проведенні подальших археологічних досліджень, а також звернення до Кабінету Міністрів і Верховної Ради України щодо відзначення на загальнодержавному рівні у 2005 р. 1060-річчя першої літописної згадки про місто і 1300-річчя з моменту його виникнення.

До початку роботи конференції було видруковано збірку наукових праць її учасників «Стародавній Іскорostenсь і слов'янські гради VIII—Х ст.» загальним обсягом 37 друкованих аркушів.

Одержано 29.12.2004

Б.А. ЗВІЗДЕЦЬКИЙ

ПАМ'ЯТІ ОЛЕГА МИХАЙЛОВИЧА ПРИХОДНЮКА

На 64-му році пішов з життя Олег Михайлович Приходнюк — видатний вчений доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, Лауреат Державної премії України у галузі науки і техніки.

Олег Михайлович Приходнюк народився 19 травня 1941 р. у м. Хмельницькому. Вищу освіту здобував на історичному факультеті Черні-

вецького державного університету і вже тоді брав активну участь у роботі археологічних експедицій. По завершенню навчання у 1964 р., працював у Хмельницькому краєзнавчому музеї, у Кам'янець-Подільському педагогічному інституті та проходив строкову службу в армії. У 1967 р. О.М. Приходнюк вступив до аспірантури Інституту археології НАН України, після успішного

закінчення якої залишився в Інституті, де працював до кінця свого життя. Свого часу він був наймолодшим студентом на курсі, наймолодшим кандидатом наук, згодом наймолодшим доктором наук в Інституті археології.

У 1971 р. Олег Михайлович Приходнук захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук на тему «Слов'яні VI—VII ст. на Поділлі», а у 1986 р. став доктором історичних наук, захистивши дисертацію на тему «Славянське населення Юго-Восточної Європи V—VII вв. (пеньковська культура)».

Основні наукові інтереси Олега Михайловича були зосереджені на вивченні ранньосередньовічної історії слов'ян та їх взаємовідносин з тюркомовним населенням Європейського степу. О.М. Приходнук опублікував близько 200 наукових праць, виданих як в Україні, так і в багатьох країнах Європи. Серед них 6 індивідуальних та 5 колективних монографій.

Олег Михайлович керував археологічними експедиціями з дослідження празьких старожитностей V—VII ст. у Середньому Подністров'ї, пеньковських пам'яток V—VII ст. у Середньому Подніпров'ї, у Південному Побужжі, в поріччі Сіверського Дінця. Протягом десятиліття керував експедицією, що досліджувала Пастирське городище — видатну пам'ятку слов'ян доби раннього середньовіччя.

Вчений постійно розширював коло своїх наукових інтересів. Перші його дослідження стосувалися слов'янських старожитностей Поділля, наступні охоплювали територію Середнього Подніпров'я, далі він сконцентрував увагу на пам'ятках Середнього Подніпров'я, наступне мас-

штабне дослідження було присвячене пеньковській культурі. Таким чином, охопивши майже весь ранньосередньовічний світ східного слов'янства, О.М. Приходнук зайнявся вивченням археологічних пам'яток степового населення України, а відтак його взаємозв'язків зі слов'янами.

Кожен з цих етапів його наукової діяльності завершився виданням чергової монографії: Слов'яні на Поділлі (VI—VII ст. н.е.) — К., 1975; Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н.е. — К., 1980; Славянские поселения I тыс. н.э. у с. Сокол на Среднем Днестре. — К., 1984 (співавтор Вакуленко Л.В.); Пеньковская культура. — Воронеж, 1998; Гуни та протоболгари в Європі. — К., 1999; Степове населення України та східні слов'яні (друга половина I тис. н.е.). — Київ—Чернівці, 2001. Монографія, присвячена Пастирському городищу, була закінчена в останній дні життя.

Усі наукові праці вченого відзначаються фундаментальністю. Вони містять не лише публікацію ретельно опрацьованих археологічних матеріалів та результати прискіпливого вивчення історичних джерел, але і грунтовне осмислення відкритих ним археологічних явищ та їх інтерпретацію в контексті європейської історії. Відтак абсолютно нові, часто несподівані, проте близькуче обґрунтовані висновки приймалися науковою громадськістю і знаходили своїх послідовників. Безперечним був його авторитет серед колег-археологів, а ім'я — добре знанім і шанованім у наукових колах Європи. Поза сумнівом, книги, написані О.М. Приходнуком, становлять золотий фонд археологічної науки, як нашого часу, так і майбутнього.

Олег Михайлович був по-лицарськи відданим археології. Людина великої працелюбності, він вимагав такого ж відповідального ставлення до науки і від колег, проте завдяки природній доброті все ж таки часто був поблажливим, рецензуючи наукові роботи. Сам талановитий вчений, Олег Михайлович по-справжньому радів, коли траплялися цікаві, позначені новими ідеями, роботи молодих колег і всіляко їх підтримував.

Він був професором Національного університету «Києво-Могилянська Академія», керівником дисертаційних робіт аспірантів, членом Спеціалізованих рад по захисту дисертацій при Інституті археології та Інституті сходознавства ім. А. Кримського НАН України, багато разів виступав опонентом при захисті докторських і кандидатських праць.

Світла пам'ять про Олега Михайловича Приходнuka назавжди залишиться у серцях його колег, учнів, друзів.

ПАМ'ЯТИ ІГОРЯ СТАНІСЛАВОВИЧА ПІОРО

4 січня 2005 р. на 57 році життя після тяжкої тривалої хвороби перестало битися серце Ігоря Станіславовича Піоро — кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника науково-дослідної частини Київського національного університету імені Тараса Шевченка, знаного, у першу чергу, як дослідника етнічної історії населення Криму за часів Риму та раннього середньовіччя, широї, чуйної, інтелігентної людини, на долю якої випали нелегкі випробування.

Народився Ігор Станіславович 18 лютого 1948 р. у м. Бердичеві Житомирської області, в сім'ї службовців: його батько, Піоро Станіслав Петрович, був лікарем, мати, Рутковська Ванда Іванівна, — економістом.

Після закінчення київської середньої школи № 53 він у 1966 р. вступає на історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Під час навчання в університеті брав активну участь у роботі археологічного гуртка та Студентського наукового товариства, а також проводив польові дослідження в Ольвійській (1967 р.), Кримській (Мангупський загін, 1968—1974 рр.) археологічних експедиціях. У 1968 р. працював в міжнародній археологічній експедиції «Одри—68».

У 1971 р. отримав диплом з відзнакою і був зарахований до аспірантури при кафедрі археології та музеєзнавства. Однак, через певні розбіжності у поглядах на етнічну історію ранньосередньовічного Криму, в той час його дисертаційне дослідження не було прийнято до захисту попри схвалні відгукі Е.В. Веймарна та В.В. Кропоткіна.

У 1974 р. І.С. Піоро був зарахований на роботу до науково-дослідної частини (НДЧ) Київського університету де працював на посадах — молодший науковий співробітник (1974—1988 рр.), наук-

ковий співробітник (1988—1990 рр.), старший науковий співробітник (1990—2002 рр.).

У 1976—1993 рр. І.С. Піоро — керівник госпрозрахункової новобудової археологічної експедиції при кафедрі археології та музеєзнавства, на плечі якого лягала відповідальність за організацію і вирішення широкого кола питань пов'язаних з життєдіяльністю співробітників і студентів, що проходили на базі експедиції археологічну практику: від забезпечення транспортом, житлом, харчуванням тощо, до виконання плану розкопок на високому науковому рівні та вчасно поданих звітів замовникам і до архіву ІА НАН України. Під його керівництвом та за його активної участі співробітники кафедри і студенти факультету врятували від руйнування та дослідили археологічні пам'ятки бронзового, раннього залізного віку та середньовічних кочовиків в зонах новобудов степової України у Дніпропетровській, Донецькій, Харківській та Луганській областях. Було розкопано та введено в науковий обіг матеріали з 262 курганів, в яких виявлено понад 2000 поховань різних часів та народів. Унікальні артефакти представлено в музеї і фондах кафедри археології та музеєзнавства.

Хвороба рано далася взнаки і вже у середині 80-х рр. ХХ ст. змушувала пересуватись з паличкою, але вимогливість до себе, відповідальність, широка любов до обраної професії не давали можливості зупинятись — Ігор Станіславович продовжував по 5—6 місяців працювати у полі і лише найближчі друзі та рідні знали як важко йому доводиться.

Кандидатську дисертацію І.С. Піоро захистив у 1989 р., а у 1992 р. йому було присвоєно ВАК України звання старшого наукового співробітника зі спеціальністю «Археологія».

У 1993—2000 рр. Ігор Станіславович — науковий керівник дослідницької теми НДЧ університету. Лише у 2002 р. хвороба змусила І.С. Піоро піти на пенсію за інвалідністю.

Не дивлячись на те, що робота в НДЧ університету не була пов'язана з науковою темою, яка захопила Ігоря Станіславовича ще у студентські роки, він продовжував досліджувати проблеми історії та археології Криму пізньоримської доби та раннього середньовіччя, формування етнічного складу населення півострову в часи вторгнення готів та гунів, панування Візантійської імперії та хазарської присутності, цим питанням присвячено більшість його статей. І.С. Піоро — автор понад 60 наукових праць, серед яких і добре здана в наукових колах монографія «Кримская Готия» (К., 1990), видана власним коштом автора.

Світлу пам'ять про Ігоря Станіславовича Піоро назавжди збережуть у своїх серцях його колеги, друзі та рідні.

НАШІ АВТОРИ

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ЗВІЗДЕЦЬКИЙ Богдан Андронікович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України.

КЛОСІНСЬКА Ельжбета — доктор археології Інституту археології УМЦС (Люблін, Польща).

КОЛОБОВ Олександр Вікторович — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Пермського державного університету (Росія).

МИСЬКА Роман Григорович — аспірант Львівського національного університету ім. І. Франка.

ОХОТНИКОВ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, заступник директора Одеського археологічного музею.

ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, завідувач відділу Інституту археології НАН України.

СМОЛЬЯНИНОВА Світлана Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

СТРЕЛЬНИК Марина Олександрівна — завідувач сектору Національного музею історії України.

СУБОТІН Леонід Васильович — кандидат історичних наук.

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеолодович — доктор історичних наук, завідувач кафедри археології Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

ТРЕЙСТЕР Михайло Юрійович — доктор історичних наук, науковий співробітник Археологічного інституту в м. Лейпциг (Німеччина).

ТОЩЕВ Генадій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент Запорізького державного університету.

ХОМЧИК Марина Андріївна — старший науковий співробітник Національного музею історії України.

ХРАПУНОВ Микита Ігорович — аспірант Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського (м. Сімферополь).

ЧЕРНЯКОВ Іван Тихонович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник НДІ пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і мистецтв України.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДСВ	— Античная древность и средние века (Свердловск, Россия)
АДУ	— Археологічні дослідження на Україні
АГСП	— Античные государства Северного Причерноморья
АИУ	— Археологические исследования на Украине
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АО	— Археологические открытия
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВВ	— Византийский временник
ВДИ	— Вестник древней истории
ВССА	— Вопросы скифо-сарматской археологии
ДСППВГК	— Демографическая ситуация в Причерноморье периода Великой греческой колонизации
ИАДК	— История и археология древнего Крыма
ИРАИМК	— Известия Российской Академии истории материальной культуры
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МАР	— Материалы по археологии России
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ИА НАН Украины	— Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины
НА ІА НАН України	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НаУКМА	— Національний університет «Києво-Могилянська академія»
НМІУ	— Національний музей історії України
НЭ	— Нумизматика и эпиграфика
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СХМ	— Сообщения Херсонесского музея
СЭ	— Советская этнография
Тр. ГИМ	— Труды Государственного исторического музея
УБЖ	— Український ботанічний журнал
ХСб	— Херсонесский сборник
JHS	— Journal of Hellenic Studies
BRGK	— Berichte der Romische-Germanische Kommission

**Звертаємо увагу авторів та читачів журналу «АРХЕОЛОГІЯ»
на зміни в оформленні текстів статей,
що надсилаються до редакції!!!**

ПАМ'ЯТКА АВТОРАМ

Оформлення тексту

1. Надіслані матеріали приймаються українською мовою обсягом до 40 тис. знаків (анотація, ілюстрації, список рисунків з підрисунковими підписами, резюме російською мовою й анкетні дані автора) в електронному (формат RTF) та роздрукованому варіантах.
2. Уесь текст друкується 14-м шрифтом Times New Roman, через 1,5 інтервали. Географічні назви подаються в офіційно прийнятій транскрипції. Слова не скорочуються.
3. Точно вказуються джерела цитат.
4. Посилання у тексті оформлюються напівкодом, напр.: (Іванов 1990, с. 21, рис. 5, табл. 3). У кінці тексту подається список літератури в алфавітному порядку, наприклад:
Іванов А.А. Нові знахідки. — К., 1990.
Іванов А.А. Пам'ятки України. — К., 1990а.
Іванов А.А. Про культурну атрибуцію знахідки на Надпоріжжі // Археологія. — 1995, № 3. — С. 28—36.
Петров А.А. Новий памятник древнього зодчества // Памятники древнього зодчества. — М.—Л., 1985. — С. 45—56.
5. Необхідним є подання списку використаних офіційно прийнятих скорочень.

Оформлення рисунків

1. Усі типи ілюстрацій позначають: рис.
2. Нумерація ілюстративних матеріалів повинна бути наскрізною і послідовною, без пропусків та повторів.
3. Ілюстрації, у тому числі рисунки на таблицях, мають бути пов'язані з текстом.
4. На звороті ілюстрації підписують прізвище автора, назву статті, номер рисунка арабськими цифрами.
5. Якщо ілюстрації мають умовні знаки — «легенду», усі вони повинні мати розшифровку в підрисунковому тексті.
6. Рисунки, якщо вони подаються в електронному варіанті, повинні бути у форматі TIFF або JPEG не менше за 300 dpi. Якщо рисунок роздруковано з електронного варіанту, подання відповідного файлу обов'язкове.
7. Табличні матеріали до статті слід подавати у форматі, що відповідає технічним можливостям типографського друку. Вони не повинні перевищувати 40 % загального обсягу статті.

УВАГА!

- ♦ Перевага у публікації матеріалів надаватиметься передплатникам журналу.
  - ♦ При недотриманні поданих вище правил редакція не приймає матеріали до розгляду.
  - ♦ Відповідальність за точність наведених даних несуть автори статей і публікацій.
  - ♦ Точка зору редакції може не збігатися з точкою зору авторів.
-

Індекс 74006

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

ISSN 0235—3490. Археологія, 2005, № 1. 1—118